tarih ve toplum

10.000TL (KDV DAHİL) AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ KASIM 1991

95
İletişim Yayınları

tarih VE toplum

"Sultan Hamid"den İstimdad Şiiri Hakkında	*Abdullah Uçman*	**2**
Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay	*Ayşe Şen*	**4**
III. Mustafa Zamanına Ait Bir Savaş Türküsü	*Aydoğan Demir*	**6**
Kaybolmamış Mektuplar	*Enis Batur*	**9**
İl Kelimesi ve İştikaklarının Hikâyesi	*Şinasi Tekin*	**14**
Adliye Hizmetinden Anılar - I	*Reşat D. Tesal*	**19**
Beyoğlu'nun Eski ve Ünlü Otelleri - II	*Behzat Üsdiken*	**27**
Osmanlı İmparatorlu'ğunun Uluslararası Sergilere Katılımı ve Kültürel Sonuçları	*Doç. Dr. Semra Germaner*	**33**
Türk Sahnelerinde Faust	*Neşe Erdok*	**41**
Serbes Cumhuriyet Gazetesi	*Hakkı Uyar*	**46**
İkinci Dünya Savaşı Müttefikleri	*Bülent Gökay*	**50**
Alman Kültür Tarihinde Türk İmgesi IX	*Onur Bilge Kula*	**52**
Kitabiyat		**57**
Eleştiri mi, Karalama mı?	*Hüseyin Bağcı*	
Savaşın ve Savaşanların Gerisindekiler	*Salih Özbaran*	
Macar Edebiyatında Evliya Çelebi	*Cemil Öztürk*	
Szombathy Viktor	*Cemil Öztürk*	
Almanca Nasreddin Hoca Kitapları	*Mustafa Duman*	

Kapak: *Petit Journal*'in resimli ilâvesinden 1900 Paris Sergisinde Türk Pavyonu.

KASIM 1991 • CİLT 16 • SAYI 95

İletişim Yayınları A.Ş. Adına Sahibi: Murat Belge / **Sorumlu Yazı İşleri Müdürü:** Fahri Aral / **Yayın Yönetmeni:** Mete Tunçay
Görsel Tasarım ve Düzenleme: Bedahet Tosun

Danışma Kurulu: Emre Dölen, Çağlar Keyder, Uygur Kocabaşoğlu, Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Aydın Uğur

İletişim Yayınları Genel Yönetmen: Murat Belge / Genel Müdür: Nihat Tuna / Teknik Yönetmen: Miray Yüzgeç
Düzelti: Fatih M. Öztan, Mustafa Şahin / Okur İlişkileri: Ayten Törün / Satış ve Dağıtım: Murat Dönmez

Ofset Hazırlık: Ağaçkakan Ltd. Tel: 516 82 80 - 516 07 59 / **Baskı:** Ayhan Matbaacılık / **Dağıtım:** Birleşik Basın Dağıtım A.Ş.

Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi / İletişim Yayınları, 1991

İletişim Yayınları A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han 34440 Cağaloğlu-İSTANBUL Tel: 516 22 60-61-62
Konur Sk. No:24/4 06640 Yenişehir/ANKARA Tel: 125 36 00-125 20 71
857. Sokak İzmiroğlu İşhanı No:306 35250 Konak-İZMİR Tel: 14 90 42

Abone Koşulları: Yurtiçi 120.000 TL/yıl • Avrupa-Ortadoğu 48 $/yıl • Avustralya: 87 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum Abonesi" ibaresinin yazılarak fotokopisini, isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. Yurtdışı abonelik için bedelin İ **ETİŞİM A.Ş.'NİN PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale etmeniz ve dekont fotokopisini isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı**: 10.000 TL.

Rıza Tevfik'in "Sultan Hamid'in Ruhaniyetinden İstimdad" Adlı Şiiri Hakkında Bir Açıklama

Tarih ve Toplum'un Ağustos 1991 tarihli 92. sayısında bütün *Tarih ve Toplum* okuyucuları gibi ben de Rıza Tevfik'in öteden beri dillerde dolaşan ünlü "Sultan Hamîd'in Ruhâniyetinden İstimdâd" adlı şiirini okudum. Doğrusunu söylemek gerekirse, bazı korku ve endişeler yüzünden yayımı yıllarca geciken tarihî ve aynı zamanda edebî bir belgenin gün ışığına çıkması elbette ki sevindirici bir hareket. Ancak, yayımcının da belirttiği gibi, şiirin eski harflerle ilk defa yayımlandığı *Müsâvât* dergisinin kupürünü gönderen isimsiz okuyucu, eğer bu derginin çıktığı yeri, yılı ve sayısını da belirtseydi, şüphesiz çok daha iyi olurdu.

Ben de bu vesileyle, şiirle ilgili olarak bir iki hususu açıklamak istiyorum:

1. "Lâyemut" nitelemesiyle yayımlanan bu şiir, Rıza Tevfik'in bütün şiirlerini bir araya getirdiği *Serâb-ı Ömrüm*'ün gerek 1934'te Kıbrıs-Lefkoşe'de, gerekse 1949'da İstanbul'da yapılan her iki baskısında da bulunmamaktadır. Rıza Tevfik, büyük bir ihtimalle, bu şiiri yurt dışına kaçtığı 1922'den sonra yazmış ve şiir, şairin dostları veya Türkiye'de kurulan yeni rejime muhalif kimseler tarafından el altından Türkiye'de de yayılmış olmalı. Bu arada, şiirin Suriye, Irak veya Lübnan'da o yıllarda Arap harfleriyle Türkçe yayın yapan bir dergide (kupürü yayımlanan *Müsâvât* bunlardan biri olabilir) neşredilmiş olması da büyük ölçüde ihtimal dahilindedir.

2. Dergide yer alan "II. Abdülhamid'in Son Günleri ve Ölümü" (s.27-31) başlıklı makaleye sanıyorum yayımcı tarafından konulan 8 numaralı dipnotunda ifade edildiği gibi, Rıza Tevfik 150'likleri affeden kanunun kabulünden beş yıl sonra, yani 1943'te Türkiye'ye döndüğü zaman, bu şiiri dolayısıyla savcılıkça sorguya çekilmez. Bu şiir dolayısıyla cereyan eden sorgulama hadisesi daha sonradır ve benim bildiğim kadarıyla da şöyledir:

Rıza Tevfik'in küçük oğlu merhum Nazif Bölükbaşı'nın (öl.1988) bana bizzat anlattığına göre, bu şiir her nasılsa bir gün Necip Fazıl Kısakürek'in eline geçer. Necip Fazıl bu şiirin 8 kıt'alık bir bölümünü bazı mısraları boş bırakıp noktalar koymak suretiyle, o sırada çıkarmakta olduğu *Büyük Doğu* dergisinin Mayıs 1947 tarihli 65. sayısında, Rıza Tevfik'e haber dahi vermeden yayımlar. Fakat tek parti rejiminin hâkim olduğu bir dönemde, hele İstanbul'un ana caddelerinde eski bir siyasî suçlu gözüyle görülen Rıza Tevfik gibi birine selâm verenlerin bile takibata uğradığı bir sırada böyle bir şiirin yayımlanması âdeta bomba tesiri yapar. Aynı günlerde, bütün bu olup bitenlerden habersiz, kendi köşesinde oturan Rıza Tevfik savcılık (Necip Fazıl'a göre mahkeme nâibi) tarafından sorgulanırken, İstanbul'un ünlü valisi Lütfi Kırdar'ın yanında özel kalem müdürü olarak Londra'da bulunan Nazif Bölükbaşı da bu bâdireyi atlatıncaya kadar bir hayli sıkıntılı günler geçirir.

Necip Fazıl gerek *Ulu Hakan II. Abdülhamid Han*'da (3.b., İstanbul 1977, s.535), gerekse *Bâbıâli*'de (2.b., İstanbul 1976, s.309-310) bu şiiri yayımladıktan sonra, derginin sahibi durumunda göründüğü için karısı Neslihan Kısakürek'le birlikte apar topar nasıl hapse atıldıklarını; şiirde geçen "nankör millet" ifadesi yüzünden, "Türk milletine hakaret edildiği" gerekçesiyle kendisinin ilk defa mahkûmiyete uğradığını ve yine bu yüzden Rıza Tevfik'in de taciz edildiğini anlatır.

3. Necip Fazıl, dergide şiiri yayımladığı sahifenin alt kısmına koyduğu açıklamada: "Yukarıdaki manzume, Rıza Tevfik'in, bundan 15-20 yıl evvel kaleme alıp sığınağı olan yabancı ülkede neşrettiği ve ana vatanda kimsenin bilmediği müthiş bir şiirinden birkaç parçadır. Ana vatan sınırları içinde intişar etmemiş olan bu şiiri ilk defa olarak umumî vicdana takdim ederken duyduğumuz zevk ve zafer duygusu bir tane değildir!" derken, *Büyük Doğu*'daki bu neşrin, şiirin gerçekten Türkiye'de yapılan ilk neşri olduğunu belirtmektedir.

4. *Tarih ve Toplum*'da şiirin aslının neşredildiği *Müsâvât* dergisinin kupürü gayet net bir şekilde yayımlandığı halde, şiir yeni harflerle maalesef hatalı olarak yayımlanmış. Rıza Tevfik'in çok sevdiği ve en güzel şiirlerini yazdığı hece vezninin 6+5 kalıbıyla kaleme alınan bu şiir, biraz daha dikkat edilseydi hatasız olarak yayımlanabilir ve buna bağlı olarak da hece fazlalık veya düşüklükleri bulunmazdı.

Abdullah UÇMAN

■ Değerli araştırıcının bu mektubuna eklediği, doğru okunmuş metinle karşılaştırınca, bizim yayımladığımız 15 kıtanın ikincisinin ilk sözcüğünün "tahrik" değil, "tahkir" -onuncusunun son sözcüğününse "siyah" değil, "sabah" olması gerektiğini gördük. Gözden kaçan bu hatalar için özür dileriz.

Yeniden düzenlenmiş biçimiyle III. Mustafa döneminden bir şiir. (Yazısı için sayfa 6-8'e bakınız.)

Türkî (Türkü)

Hazır ol vaktuna Moskov Kıralı
Gaflet uykusundan İslâm uyandı
Okutup her yerde fermân-ı âlî
Şevketlû Pâdişâh İslâm uyandı

Her taraftan tellâl nidâ ederler
Sultân Mustafa'ya dua ederler
Hakk için baş u can fidâ ederler
Dayan küffâr henüz İslâm uyandı

Hazır oldu cümle zaim sipahi
Cebeciler hazır etti silâhı
Din İslâma fırsat verir İlâhi
Putları sındurur İslâm uyandı

Topları müheyyâ eyledi topçu
Çeküp gelmektedir çok arabacı
Alurlar ilinden pac (u) harâcı
Yençeri kulları İslâm uyandı

Şevkütlû emretti eyledi alay
Kırım Sultan'dır Hân-ı Kırım-sahrây
Niçe yüz bin Tatar elinde ok yay
Çapul verir şimdi islâm uyandı

Rumeli askeri doldu serhatlar
Anadol'da küşâd oldu bayraklar
Deli levent atlu niçe yayaklar
Beylerin Beyleri İslâm uyandı

Osmanlı küffarı yoktan sayarlar
Kılavlı kılıçlar kıyma kıyarlar
Şehitlik ganimet derler sayarlar
Muhammed aşkına İslâm uyandı[33]

Yeni seçim sonuçları ülkemiz için hayırlı olsun! Ben bu satırları yazarken, DYP'nin kiminle ortaklaşa hükûmet olacağı henüz belli değil. Ama yayınevimiz Tarih ve Toplum'un fiyatını onbin liraya çıkartmak zorunda kaldı bile. (Sekiz yılda 33.3 kat pahalandık!)

Değerli ***avant-garde*** *edebiyatçımız Enis Batur'u, keşfettiği seksen yıllık beş mektupla, yeniden* ***Tarih ve Toplum****'da görmek, büyük bir mutluluk. Onun sunuşunun zarafeti kadar, sunduğu belgelerin geç-dönem Osmanlı yaşamından yansıttığı kesit de keyif verici. Kapak resmimizden başlayarak, S.Germaner'in uluslararası sergilerde Osmanlı Pavyonları üstüne incelemesi, eski PiAr'cıların Batıya kendi hakkımızda nasıl bir imaj vermeğe çalıştıklarının ipuçlarını içermekte. Behzat Üsdiken dostumuz da, önceki ay başlatıtığı Beyoğlu Otelleri dizisinde bu kere Pera Palas'ın tarihi üzerinde duruyor.*

Bülent Gökay'ın İngiltere'den gönderdiği yazı, Temmuz ayı başında Cambridge Universitesi'nde yapılan bir konferans vesilesiyle İngiliz, Amerikalı ve Rusların yakın siyasal tarihe yaklaşımlarının nasıl değiştiğini göstermekte. Gerçekten tarihin temposu mu çok hızlandı, yoksa bize mi öyle geliyor?

Dergimizin geçmiş sayılarında çıkan dizi yazıları zevkle izlenen Prof. Reşat Tesal, bu kere Adliye Anıları'nı anlatmaya başladı. Harvardlı iştikakçımız Şinasi Tekin'in "il" kelimesinin etimolojisi hakkındaki incelemesini yararlanarak okuyacaksınız. Onur Bilge Kula'nın Alman Kültür Tarihinde Türk İmgesi yazılarında geçen ay özetlemeye başladığı Georg'un Türken - Traktat'ı gelecek sayıda tamamlanacak.

Neşe Erdok, Türk Tiyatro Sahnelerinde yapılan Faust temsillerini incelemekte. Hakkı Uyar adlı genç bir araştırıcı da, şimdiye kadar bilmediğimiz, 1930 yılında İzmir'de çıkmış olan ***Serbes Cumhuriyet*** *gazetesini tanıtıyor.*

Abdullah Uçman dostumuzun, Rıza Tevfik'in Abdülhamid'e sığınış şiirine ilişkin notundan başka; J.-L. Mattei'nin yayımladığı (sayın Türkologa bu metni ortaya koyduğu için gerçekten müteşekkiriz) III. Mustafa döneminden Savaş Türküsü hakkında da, bize üç tane ayrıntılı inceleme geldi. Bunlardan Aydoğan Demir'in kaleme aldığı eleştiriyi yayınlıyor, Ankara'dan Hasan Aslantaş'a ve İstanbul'dan Hatice Aynur'a çok teşekkür ediyoruz.

Kitabiyat bölümümüzde, önce Dr. Hüseyin Bağcı'nın Doç. Dr. Cemil Koçak'ın eleştirilerine cevabı var.. Sonra Prof. Dr. Salih Özbaran'ın 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı Tarihinde "Savaşın ve Savaşanların Gerisindekiler" e dair geçen yıl yayımlanan değerli bir araştırmayı tanıtması, Cemil Öztürk'ün bir örneği de ayrıca ele aldığı Macar Edebiyatında Evliya Çelebi yazısı ve Dr. Mustafa Duman'ın Almanca Nasreddin Hoca Kitapları incelemesi yer alıyor.

Geçen sayımızda "Fatih Döneminin Ünlü Türk Hekimi Şerefeddin Sabuncuoğlu" yazısı çıkan sayın Prof. Dr. Arslan Terzioğlu'nun ilk adı yanlışlıkla "Adnan" yazılmış. Aynı makalenin resim altyazılarında da bir karıştırma sonucu, 28'inci sayfanın altındaki resim ile 29'uncu sayfanın altındaki resim yer değiştirmiş. Yazardan ve okuyuculardan özür dileyerek düzeltiriz.

Hepinizi saygı ve sevgiyle selamlarım.

METE TUNÇAY

Ekim sayımızın arka kapağına bastığımız resmin, onu bize veren okuyucumuz tarafından yazılan açıklama notunu koymamışız. Özür dileyerek burada veriyoruz:

Geçen sayımızın arka kapağında Jön Türk İhtilâli'nin akabinde, çoşkun hürriyet gösterileri arasında İstanbul'un ve diğer Osmanlı kentlerinin duvarlarına asılan bir halk resmini sunduk.

Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal, Ali Suavi'nin temsil ettiği Yeni Osmanlılar fikrî hareketiyle temelleri atılan hürriyet ateşi, 1889'da Mekteb-i Tıbbiye'de kurulan İttihad ve Terakki Örgütüyle birlikte iyice alevlenmiş ve 23 Temmuz 1908'de (rûmi takvime göre 10 Temmuz 1324) Abdülhamid yönetimini yıkacak olan Jön Türk Devrimi'yle nihaî noktaya ulaşmıştır. Devrin eserlerinde İlân-ı Hürriyet olarak kabul gören bu tarihten sonra, II. Meşrutiyet dönemi başlamıştır.

24 Temmuz 1908'de Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe gireceğine dair Sultan II. Abdülhamid'in iradesi gazetelerde yayınlanırken, İstanbul ve diğer Osmanlı şehirleri, bizim sunduğumuz resim ve benzeri yaftalarla donatılmıştı.

Osmanlı şehirlerine bu resimler asılırken, aynı zamanda *Resimli Kitap* adlı derginin 1. sayısında, Paris'teki hürriyet aşığı Jön Türkler'in Republique Meydanı'ndaki Marianne (Özgürlük) Anıtı'na bir iklîl (çelenk) koydukları hakkındaki ifade de dikkati çeker.

Siyah-beyaz olarak bir Rum ressam tarafından çizilip, 1908 yılında İstanbul'da Karacaoğlu Matbaasında basılan bu duvar resminin altında "Yaşasın Hürriyet" ibaresi yer alırken, sancağın üzerinde "Padişahımız Çok Yaşa" ibaresi de bulunmaktadır. Haliç'in İstanbul tarafının resmedildiği yaftada, Ayasofya Camisi'nin yanında (sonradan bir yangında yanıp kül olan) Meclis'i Mebusan binası da tasvir edilmiştir. Bir melek şeklinde gösterilen "Hürriyet" ise İstanbul'un üzerine nur damlaları yağdırmaktadır.

O tarihte Elazığ'da bir duvarda asılı dururken, alıp saklayan dedesinden kendisine intikal eden bu halk resmini, yayınlanması için bana lütfedip veren Enis Turan'a özellikle teşekkür ederim.

Muammer GÖÇMEN

Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay

« Tarik» ten Seçmeler (Kasım 1891)

AYŞE ŞEN

İCMAL - İ AHVAL

İstanbul'u Güzel Yapılarla Bezemek İçin

✦ Payitaht - ı Saltanat - ı Seniyyenin ma'mûriyyeti [bayındırlığı] zımnında bir Emlâk Bankasının teşkili tasavvur buyurulmuş ve Emniyet Sandığı sermayesinden bir miktarının tefrikiyle bu işe tahsisi dahi düşünülmüş olduğu gibi hariçten sermaye celbiyle bazı fevâid mukabilinde bu sandığın vücuda getirilmesi teklif olunmuş ise de maslahatın muhtaç olduğu tedkikâtın ifâsı daire - i âidesine havale kılınmış idi.

Mesmûâta nazaran şehrin hâl - i harâbîden muhafazasıyla servet - i umumiyyenin iâdesine hizmet edecek olan böyle bir bankanın vücuda getirilmesi ehemmiyeti bir kat daha takdir olunduğuna ve emsâl - i gayr - ı menkulenin tâbi olduğu nizamâtça bazı ta'dilât - ı cüz'iyye vukû bulduğu halde hariçten sermaye celbiyle böyle bir bankanın küşâdı mümkün idüğüne mebnî kariben işin ikmal - i muktezayâtı mukarrer idüğü anlaşılmıştır... (1 Teşrin - i Sâni 1891)

DAHİLİYE

Uygunsuz Komşular

✦ Üsküdar'da İhsaniye mahallesinde Sultaniye Sokağında bir hânede geceleri vukû bulan bazı sû - i halden dolayı, münâzaa zuhura geldiği ve bu keyfiyetin ise hâne - i mezkûra nakl edenlerin hüsn - i hallerine dair tedkikât icra edilmeksizin ve hatta nizamen irâesi iktizâ eden [gösterilmesi gereken] ilm ü haberler [iyi hâl kağıtları] görülmeksizin nakl etmelerine müsaade gösterilmekte olmasından neş'et eylediği ihbar olunarak Üsküdar mutasarrıfı saadetlû Sabri beyefendi hazretlerinin nazar - ı dikkatleri celb ediliyor... (1 Teşrin - i Sânî 1891)

Ayıngacılar

✦ İşbu Teşrin - i evvel - i Rûmînin on altıncı geçen Çarşamba akşamı reji kolcularıyla jandarmalar tarafından İzmit'ten on dört saat baîd mesafede kâin Akhisar karyesinde dört yüz kırk kilogram kaçak tütün Bilecik ve Kütahya taraflarına gönderilmek üzere iken zabt olunmuş ve kaçakçıların fırsat düşürdükçe yolcuları da soymakta olduğunun suret - i muhakkakada anlaşılmış idüğü ve âhiren Kütahyalı kaçakçıların bir takım köylüleri soyup bunları yollarından alıkoydukları zaman bunlara İzmit havalisinden tütün iştirâsı için bu taraflara geldiklerini ifade ile beyan - ı mazeret etmiş oldukları ve Mutasarrıf - ı Liva saadetlû Selim Sırrı Paşa hazretlerinin bunları bi't -tevkif hapsettirmekle beraber memleketçe bîgâne olan ve üzerlerinde tezkereleri bulunmayan ve hususen kaçakçılık ile me'lûf bulunanların [huy edinenlerin] ahz ü tevkifleri için evâmir - i şedîde i'tâ ve ısdâr etmiş [şiddetli, sert emirler vermiş ve çıkarmış] ve bunun üzerine gerek Adapazarı'nda ve gerek İzmit'te reji hasılâtının tezâyüd eylemiş olduğu İzmit'ten yazılan bir kıt'a mektup mütalâasından münfehim olmuştur [anlaşılmıştır]... (1 Teşrin - i Sânî 1891)

HARİCİYE

Yankilere İspanyol Şarabı

✦ Amerika Cumhuriyeti İspanya şaraplarının cemâhir - i müttefika memâlikine duhûlünü teshil eyleyecek surette müsaadekârlıkta bulunacak olursa İspanya'nın dahi Amerika mamulât ve mahsulâtına müsaadekârâne muamelede bulunacağı beyânıyla Vaşington kabinesine bazı tebligât icra ettirmiş olduğu Avrupa gazeteleri tarafından rivayet edilmektedir.

İspanya Hariciye Nazırı ticaret odaları heyet - i meb'usanı nezdine kabul eylediği zaman Fransa Hükümeti fikr - i himayeyi iltizamdan fâriğ olmayıp da İspanya şarapları Fransa'ya girmeyecek olursa o hal-

de İspanya'nın Almanya, İsviçre ve İtalya ve Amerika'da şaraplarını satmak üzere bazı tedâbire teşebbüs eyleyeceğini beyan ettiğinden Madrid gazeteleri mumâileyhin bu ifâdâtını tahsin eylemektedirler [beğenip alkışlamaktadırlar]... (5 Teşrin - i sâni 1891)

Japonya Depreminde Beş Bin Ölü

✦ Geçen hafta zarfında Japonya'da vukû bulan zelzele - i müdhîşeye dair Avrupa gazetelerinde görmüş olduğumuz malumâtı derc - i sahife - i beyan eylemiştik. Hareket - i arzın vukûunu müteâkib Japonya Hükûmeti tarafından icra kılınmış olan tahkikât neticesinde hasarât – ı vâkıa hakkında istihsal kılınan malûmâta nazaran hareket - i mezkûre esnasında dört bin kişi telef olup beş bin kişi de yaralanmış ve elli bin hâne yıkılmıştır... (9 Teşrin - i Sâni 1891)

Zincirleme İntihar

✦ "Tan" nâm Fransız gazetesi Çin'de (Hangçu)' şehrinde vukû bulmuş olan bir hadise - i garîbeyi hikâye eylemiştir. Şehr - i mezkur ahalisinden iki arkadaş geçen gün çay içmek üzere bir lokantaya gidip çaylarını içtikten sonra gidecekleri sırada içlerinden birisi içilen çayların parasını verir. Verilen para Çinlilerin (Sapek) denilen bir paralıklarından ibaret olmakla lokanta garsonu bunlardan birini kalp bularak veren adama iade eylemekle garson ile aralarında bir münâzaa zuhur etmiş ve öteden lokantada bulunan diğer adamlar dahi araya girerek iki arkadaşın garsona tarziye vermesi [özür dilemesi] lâzım geleceği kararıyla münâzaaya hitam verirler. İki arkadaş da sokağa çıkarlar. Lâkin biraz yol yürüdükten sonra verdikleri tarziyenin namuslarına dokunduğunu hissettiklerinden hemen lokantaya avdet ederek bir miktar afyon alıp içmişler ve biraz sonra ahrete gitmişlerdir. Lokantacı bu hali görünce besbelli mes'ul tutulur korkusuyla o da bir miktar afyon içmiş ise de vaktiyle imdadına yetişildiğinden kurtarılabilmiştir... (10 Teşrin - i Sâni 1891)

AMERİKA CEMÂHİR – İ MÜTTEFİKASI VE ŞİLİ HÜKÛMETİ

Daha Pinochet Yokken!

✦ Cenubi Amerika'da kâin Şili ile hükümeti Amerika Cemâhir – i Müttefikası arasında bir ihtilâf zuhur etmiş olduğu malumdur.

Geçende Amerika'nın "Baltimore" nâmında kruvazörü Şili Hükûmetinin merkez - i idaresine vâsıl olduğu zaman taifesinden elli altmış kişi karaya çıktığı sırada eski infiâlin tesiriyle Şilililer bunlara taarruz etmişlerdir.

Amerika Hükûmeti bu muameleyi sancağının tahkir edilmiş olması suretinde bi't - telakki Şili Hükûmetinden izahat ve tarziye talep etmiş olup hükûmet - i mezkure dahi izahat vermek ve bilahire i'tâ – yı tarziyyeye lüzum görünürse anı da i'tâ etmek üzere hadise - i mezkure hakkında tedkikâta girişmiştir.

Amerika Hükûmeti bu tahkikâtın netice - pezîr olmasına intizar etmekle [sonuçlanmasını beklemekle] beraber bir taraftan da Şili sularına oldukça mühimce bir donanma sevk ve irsâline lüzum görerek tersanelerde o yolda tedârikât icrâsına ibtidar kılınmıştır... (18 Teşrin - i Sânî 1891)

MÜTENEVVİA

Turistler İçin Ucuz Souvenir

✦ Lâtif ve müzeyyen sîm kaplama tatlı ve şerbet tepsileri ve tatlı hokkası ve kaşıklar mamulât - ı mahalliyyemizden bulunan evânî - i mezkûre [adı geçen kap kacaklar] gayet güzel bir surette îmâl edilmiş olup üzerinde bulunan gümüş yüz ayar hâlis cinsten olduğu halde istimâlinde tekmil gümüş evânîden hiç farkı olmadığı pek çok zevâtın bizzat mübayaa edip [satın alıp] istimâl etmeleriyle sâbit olmuş olduğundan iştirâsını arzu eden zevâtın İstanbul'da Çarşı - ı Kebirde vâki Varakcıhanı alt katında Oseb Dolayan'ın iki numero ile murakkam mağazasına müracaatları lazım geldiği ilân olunur... (6 Teşrin - i Sâni 1891)

LANOLİN (Tuvalet Yağı)

Dermatoloji

✦ Yanık ve berelerin tedavisine mahsus en müessir bir devâdır. Derilerin ve alelhusus küçük çocukların derilerinin hüsn - i terbiyyesi ve rengin muhafazası için en müfîd vasıtadır.

Cilt ve basur hastalıkları için devâ -yı yegânedir.

Bilcümle eczahâneler ile tuhafiyeciler ve kokucu dükkanlarında satılır... (11 Teşrin - i Sânî 1891)

Musikî Meraklılarına

✦ Nota muallimi meşhur Hacı Emin bey tarafından pey -der - pey tab' ve neşr olunan notalardan bu kere dahi 160 numero ile Şevki bey merhumun (Kimseler gelmez senin feryâd - ı âteş - bârına) Uşşak, 161 numero ile (ölse de aşık ölmez yâresi) Uşşak, 162 numero ile nota muallimi Hacı Emin beyin (Can hasta düşüp şiddet - i sevda sürmeden) Nihâvend ve 163 numero ile (Yâd - ı cemâlinle gönül eğlenir) Nihâvend şarkıları Matbaa-i Amire'de suret – i nefiseda tab' ve temsil olunarak mevkî' - i intişara vaz' olunmuş ve merkez - i tevzîi olan Kalpakçılarbaşında 32 numerolu dükkan - ı mahsusuyla Tercüman - ı Hakikat Kütüphânesinde fiyat - ı maktûasıyla füruht olunmakta bulunmuş olduğu heveskârân - ı fenn – i musikîye ilân olunur... (22 Teşrin - i Sânî 1891)

Ufo mu?

✦ Geçen Cumartesi akşamı Fransa'da kâin Lyon şehrinde bir garibe - i ucübe müşâhede edilmiş olduğunu Paris gazeteleri haber vermektedirler.

Yevm - i mezkûrda akşamın saat dördünü kırk iki dakika geçtiği ve hava yarı yarıya kapalı olduğu sırada şehrin cihet - i cenubiyyesinde cesim bir küre - i nurânî peydâ olup muttasıl hareket etmekte olduğu görülmüştür.

Bu küre müşahadesinden bir iki dakika sonra dağı deler gibi olarak merkezdeki bir nokta - i muzîe [parlak bir nokta] den etrafa bî - nihâye nûrânî amûdlar [sütunlar] intişar etmiş ve muahharen bunların cümlesi zâil olarak yerlerinde maviye kaçar ve elektrik ziyasını andırır bir ziyâ kalmıştır. Küre dağıldığı zaman hiç bir şemâtet [gürültü patırdı] işitilmemiştir... (21 Teşrin - i Sânî 1891) ☆

"III. Mustafa Zamanına Ait Bir Savaş Türküsü"

AYDOĞAN DEMİR

Tarih ve Toplum'un 93. sayısında (Eylül 1991) Jean-Louis Mattei'nin yukarıdaki başlıkta çıkan yazısının girişinde: "Verdiğimiz çevriyazı ve açıklaması her türlü tartışmaya açıktır." denilmektedir. Üzülerek belirtelim ki, "yazı" tartışmaya değil, düzeltilmeye muhtaçtır.

J.L. Mattei, önce "türkü"nün bütünlüğünü kavrayamamıştır. Dizelerin sıralanışı baştan-sona hatalıdır ve bu haliyle anlaşılması ve bir düzyazıya çevrilmesi mümkün değildir. Çevriyazıyı yanındaki fotokopi ile karşılaştırınca ilk aklıma gelen, yazarın mürettip kurbanı olduğu idi. J.L. Mattei'nin türkünün yazımına sadık kalarak dizeleri yan-yana yazdığını, mürettibin de teknik nedenlerle sağdaki sütunu sol sütunun altına aldığını düşündüm. Fakat, açıklamalara geçince bir dizgi hatası olmadığını gördüm. Örneğin, "Onbirinci dizenin son kelimesini okumada zorluk çektik." deniliyor. Yazarın onbirinci dizesi, gerçekte türkünün yirmi birinci dizesini oluşturmaktadır. Yine yazar yirmi ikinci dizede "Yençeri'yi, yirmi üçüncü dizede "Krım"ı göstermektedir. Bu kelimeler ise sırasıyla türkünün on altıncı ve on sekizinci dizelerinde bulunmaktadır. Diğer kelimelerin sıra numaralarını da kontrol edince, türkünün bir dizgi hatası olmaksızın, J.L. Mattei tarafından makalede verildiği şekilde algınlandığı ve yazıldığı kesinlik kazandı.

J.L. Mattei'nin halk şiiri türlerinden ve Osmanlıca'da şiir yazma usullerinden habersiz olduğu anlaşılmaktadır. Dörtlüklerle kurulu, abab, cccb, dddb, eeeb... uyaklı, koşma tipindeki bu türkünün uyakları için yazarın yorumu ilginçtir. "Bizim türkümüzde, uyaklarda büyük bir miktarda görseldir." (s. 7a). Bu koşullar altında türküyü yeniden kaleme almak kaçınılmaz oldu.Yayında harekeli satırlar hariç, halk şiiri çevriyazısında alışılagelen imlâyı kullandık. Örneğin, "etdi" yerine "etti" gibi.

Okuma ve Yorum Yanlışlıkları

J.L. Mattei'nin düzenlediği türkünün birinci dizesindeki "Mosku", "Moskov" olmalıdır. Akdes Nimet Kurat'ın yayınlarında[1] görülen "Mosku" okuyuş biçimi benimsenmemiştir. M. Münir Aktepe[2], Mücteba İlgürel[3], Özalp Gökbilgin4 gibi araştırmacılar bu kelimeyi "Moskov" okumuşlardır. Harekelere de dikkat edilseydi kelimenin "Mosku" olmadığı anlaşılırdı.

İkinci dizedeki "ferman-ı gali" değil, "fermân-ı 'âlî" dir. "Ayn" harfinin üzerindeki nokta sanılan işaret hareke (fetha-i sakile)'dir.

Dördüncü dizede okunan "feda" kelimesi "fidâ" olarak harekelenmiştir ve aslı da böyledir.

Altıncı dizedeki "Din-i İslâm", vezin gereği "Din-İslâm" olmalıdır. Aynı dizedeki "ehli" kelimesi "İlâhi'dir.

Yazarın, yedinci dizede bulunan "mahfiyyen" kelimesini oraya nasıl yakıştırdığını ve anlamını kavrayıpkavrayamadığını merak ediyorum. Topçular, topları gizlice ne yaptılar? Bir defa burada mahfiyyen kelimesinin fiili "eyledi" olmaz. Kelime "müheyyâ"dır. Herkesin anlayabileceği gibi, türkümüz, topçunun topları hazır eylediğinden söz etmektedir.

Sekizinci dizede yer alan "pac-ı haracı" okuyuş biçimi uygun değildir. Haracın bacı ne demektir? Pakalın'a[5] bakılsaydı bütün sorun ortadan kalkardı. Orada Nef'î'den güzel bir örnek verilmiş: "Ne adû bâc u harâcı vermeye eyler inâd". Unutulmuş olan "vav" harfi yerine parantez içinde bir "u" konulmalıydı.

Dokuzuncu dizedeki "Şevketli" değil "Şevketlû"dür.

J.L. Mattei on birinci satırda zorlanmış. İlk bakışta haksız sayılmaz. Fakat ileri sürdüğü "kârhanlar" için ne demeli? Anlam vermediğine göre onu, "iş yerleri" olarak düşünmüş olmalı. Yazar aynı dizede bulunan "asker" kelimesindeki "kef" ve "re" harfleri bağlantısına dikkat etseydi, sözlüklerde boşuna "ker" veya "kâr" ile başlayan kelimeleri aramazdı. Sabri Sürgevil (Doç. Dr.) arkadaşımız kelimeyi görür görmez "Serhatlar" deyiverdi. Fotokopide görüleceği gibi eski yazı metinde bütün "sin" harfleri dişli yazılmıştı. Kelime dişli "sin" ile yazılsaydı, düz gelip satır dışına taşacaktı. Eski yazıda çoklukla yapıldığı gibi üstten getirilen dişsiz bir "sin", "re" ile birleştirilerek satır taşması önlenirdi. Burada ikinci bir sorun "serhat" kelimesinin "dal" yerine "te" harfi ile yazılmasıdır. Türküyü kayd eden, klâsik Osmanlı imlâsını yer yer terk etmiştir. Örneğin, "okudub" yerine "okudup", "nice" yerine "niçe", "bac" yerine "paç" yazmıştır. "Serhad" kelimesinin başına gelen de yukarıdaki örneklerden farklı değildir. Serhatlar kelimesi dizedeki yerine, Sabahattin Eyüboğlu'nun severek kullandığı bir deyişle söyleyelim "cük oturmuştur". "Rumeli askeri doldu serhatlar" dizesi, altındaki dizeyle bir bütünlük ve anlam güzelliği taşımaktadır.

Yazar yirminci satırda "Putları söndürür" derken, anlaşılan söndürmek fiilinin gidermek anlamını düşünüyordu. Putlar söndürülmez, giderilmez, yalnızca kırılır, parçalanır. Sözlükler dikkatlice taransaydı kelimenin "SINDURUR" (kırmak, parçalamak) olduğu görülürdü. J.L. Mattei, "söndürmek" kelimesinin yazılışından da habersizdir.

J.L. Mattei transkripsiyonunda zorluk çektiği kelimeler arasında "Yençeri" (22. dize), "Anadol" (25. dize) ve

"Kılavlı" yı da belirtmiştir. Yençeri ve Anadol yazılış biçimleri vezin gereğidir ve halk şiirlerinde bunların örnekleri bol bol vardır.

"Duydu bu ahvali Rum ve Anadol" (Dildârî)[6]

"Yençeri kulların atar tüfengi" (Âşık Sait)[7]

Kılavlı ise, Derleme sözlüğünün açıkça ortaya koyduğu gibi geniş bir alanda ve türküde, yazıldığı biçimde kullanılmıştır.[8]

J.L. Mattei'nin çevriyazısını verdiği türkünün yirmi üçüncü dizesi akıl almaz yorumlara sahne olmuştur. Önce O'nun yorumunu okuyalım: "Kerim kelimesi (23. dize) kef harfi yerine kaf harfiyle yazılmıştır. Bu bozuk yazım nereden kaynaklanıyor acaba? Söz konusu yazar şüphesiz Kerim ve Krım arasında bir kelime oyunu yapmak istedi. Eski el yazısıyla bu kelime oyunu daha net bir şekilde kaf harfi yazılırken gerçekleştiriliyor. Çin şiiri, örneğin, aynı şekilde görsel bir şiirdir, fonetik transkripsiyonu ona gücünün bir parçasını kaybettiriyor." J.L. Mattei bu dizeyi "Kerim Sultan der Han-Krım Sahrayı" biçiminde baştan sona yanlış okumuş, ve uyağı da bozmuştur. İlk kelime "kerîm" ile yakından uzaktan ilgili olmayıp "Kırım"dır. J.Th. Zenker'in ünlü sözlüğü[9] Kırım kelimesinin "ye" harfi olmaksızın yazılabileceğini açıkça ortaya koymuştur. Altınordu tarihine ait bilgi veren Arapça kaynaklarda Kırım, genellikle "ye" siz yazılmaktadır.[10] Arapça'nın önde gelen sözlüklerinden Muncid'de de her iki yazım biçimi gösterilmiştir.[11] Akdes Nimet Kurat tarafından yayınlanan belgelerde de bu durum açıkça görülmektedir.[12] "Sultan der" okuyuşuna da katılmamız mümkün değildir. Kerim Sultan kime ne demektedir? Bu kelimeyi "Sultandır" olarak düşünüyoruz. Her ne kadar XVIII. yüzyıl edebî metinlerinde "dır" takısı "dal" ve "re" harfleriyle yazılıyorsa da buradaki "ye" yi anlamı göz önüne aldığımda pek fazla yadırgamıyorum. Ben, Kırım Sultan'dır ifadesi ile ünlü Kırım Hanlarından Deli lâkaplı[13] (yiğitliğinden) Kırım Giray Han'ın anlatılmak istendiğini düşünüyorum. Son kelime de "Sahrayı" değil "Sahray" dır. Kırım Sahray ile Kırım Bozkırı dile getirilmektedir. Alay ve yay arasında sahra kelimesi uyak gereği bir zorlama ile sahray olmuştur. Bu açıklamaların ışığında ortaya çıkan dize şöyledir: "Kırım Sultan'dır. Han-ı Kırım-sahray". Anlamı ise, Kırım Sahrası'nın hanı, Kırım Sultan'dır. Bu dizeyi yerli yerine oturtmak ve yorumunu yapmak için bizim düzenlediğimiz dörtlüğü göz önünde bulundurmak lâzımdır.

Şevketlû emretti eyledi alay
Kırım Sultan'dır Han-ı Kırım Sahray
Niçe yüz bin Tatar elinde ok-yay
Çapul verir şimdi İslâm uyandı.

Bu dörtlük, bize göre çok önemli bir tarihi olayı anlatmaktadır. 1768'de İstanbul'da, Kırım Hanlığıile ilgili alınan kararlar iyi bilinirse, ikinci dize üzerindeki kuşkular ortadan kalkacaktır. 1768'de Rusya'ya savaş açan Osmanlı Devleti'nin Kırım'ın askerî gücüne şiddetle ihtiyacı vardır. O sırada Kırım'ın başında bulunan Maksûd Giray Han, bu büyük savaşın sorumluluğunu yüklenecek kişiliğe sahip değildir. İstanbul'da "kaviyü'l-iktidâr"[14] bir han aranmaktadır. Bir kaynağımız iktidâr sahibi, güçlü han arayışını ve seçimini şöyle anlatır: "Mevcud olan hanân-ı iklim-i Kırım'ın ve selâtin-i Tatar'ın celâdetlüsü (yiğidi) sabıka hanlıktan münfasıl (ayrılmış, azlolmuş) KIRIM GİRAY Han, civar-ı saltanatta Burgos[15] çiftliğinde olmağla davet olunup ALAY ile Âstane'ye getürülüp padişah ile mülâkat etdikde küffâra ÇAPUL etmeye ruhsat aldı."[16] Gelişmeleri böyle anlatan Şem'dânî-zâde'nin 1182 (1768-1769) senesi fihristinde kullandığı başlık da ilginçtir." Ve çapul-ı Han-ı Kırım, Kırım Giray"[17]. Türküyü söyleyen sanki Şem'dânî-zâde de anlatılanların tanığıdır, gördüklerini, duyduklarını en yalın biçimde ifade etmiştir. III. Mustafa (Şevketlû), alay ile huzuruna getirttiği Kırım (Giray) Sultan'ı, Kırım Sahrasının hanı yapmış ve Kırım Giray Han[18] da yüz bin Tatar'la[19] çapula çıkmıştır. Burada bütün kuşkuları bertaraf etmek için son olarak "Sultan" üzerinde de durmak istiyorum. Bilindiği gibi Kırım Han-zâdeleri sultan (selâtin-i Tatar) unvanıyla anılırlardı. Örneğin, Emin Giray Sultan, Safa Giray Sultan[20] gibi. Kırım Giray Han, II. Devlet Giray Han'ın oğludur[21] ve birinci defa 1758'de han olmuş ve 1764'te görevden alınmıştır (münfasıl). Hanlıktan uzaklaştırılınca doğal olarak han unvanı kullanamıyacağına göre sadece Kırım Giray Sultan'dır. Bu yüzden Şem'danî-zâde'de selâtin-i tatar arasında sayılmakta, türküde de Kırım Sultan olarak anılmaktadır.

J.L. Mattei'de ilgimi çeken, düşündürten bir konu da, anlaşılmaz hale getirdiği bir dizeden yorum yaparken kullandığı şu cümlede yatmaktadır. "Ayrıca, söz konusu yazar Tatarlara ve Hanlarına, *Kırım Giray*, büyük bir yer veriyor." (s.7 b). Öyle anlaşılıyor ki, J.L. Mattei, Kırım Giray'ı, Kırım Han'ı karşılığı olarak kullanmaktadır. Kırım Giray Han'ı gerçekten türküden keşfetseydi, bu şiirin II. Mustafa mı, III. Mustafa mı devrine ait olduğu sorgulamasını (s.7 a) yapmazdı. Mattei, Kırım Giray Han'ı türküden çıkardığını ileri sürerse "Kerim Sultan" ibaresini kullanamıyacağına göre bir şansı kalıyor: "Han-Krım Sahrayı". Bu da çok kural dışı bir okuyuş olur. Çünkü, ne Osmanlıca ve ne de Kırım Türkçesi ile yazılmış metinlerde Han Kırım Giray, Han Selim Giray, vs. ibaresi bulunur. Doğrusu Kırım Giray Han, Selim Giray Han'dır. Örneğin, "Devlet Giray Han'a nâme-i hümâyûn yazıla ki"[22], "Canıbek Gerey Han sözümüz"[23] gibi. J.L. Mattei, Uzunçarşılı'nın Osmanlı Tarihine, Danişmend'in Kronolojisine veya Hammer'e bakarak 1769'da çapula çıkan Kırım Giray Han'ı öğrenmiş ve yukarıdaki cümlesinde doğru olarak onu anlatmış olabilir.

J.L. Mattei'nin halkın ve türküyü söyleyenin savaşa umutla bakmaları ve zafere inanmaları ile ilgili yaptığı yorumu III. Mustafa'nın bir şiiri ile sonuçlandırması ve yazar olarak inandığı din adamını hayal ederek onun da hayal kırıklığına uğradığını yazması (s.7 b,c.) üzerinde durulacak bir başka konudur. Türkü, gerçekten savaş isteklerini ve halkın umutlarını ortaya koyar. Sultan Mustafa'ya dua edilmesi, Hak için can ve baş feda edilmesi, küffarın yoktan sayılması gibi. O günlerin İstanbul'unu çok iyi bilen ve savaş sonunda kaynarca Barışına (1774) imza koyan Giridî Resmî Ahmed Efendi, *Hulâsatü'l-İtibâr* adlı eserinde savaş açıldığı günleri şöyle anlatır (özetle): "Akıl ve tecrübe sahipleri her vakit kavganın alâsı olmadığına inanırlar, barışı savaşa tercih edip devlete ve halka güvenlik sağlarlar. Akıl ve tecrübesi kıt olanlar ise başka dinlerde bulunanları dünyadan kaldırmanın (türküdeki putların sındurulması/kırılması) veyahut düşmanın yüzün yere serip haddini bildirmenin İslâmın üzerine vacib olduğunu (küffarın yoktan sayılması-Muhammed aşkına İslâm uyanması) ileri sürerler. Onlara göre padişahın şansı yüksek, ricali pişkin, kılıcı keskindir (türküdeki kılavlı/keskin kılıçlar). Savaş yanlıları, sandalye üzerinde Hamza-nâme nakleden pehlivanlar gibi boş lâflar edip Kızıl Elma semtini Boğdan'dan gelen Alyanak elması gibi yenir şey zan ederler. Bundan dolayı düşüncelerinin sonunu değerlendirmekten yoksun olanların kolaylaştırmaları ile 1182 (1768) Moskov seferi açıldı."[24] Şimdi diyebiliriz ki türkü bu akıl ve tecrübesi kıt olanların ve onlara inananların çevresinde oluştu. Bu türküyü ilk söyleyen, J.L. Mattei'nin tahmin ettiği gibi bir hoca veya din adamı mıdır? yoksa bir asker midir? sorusuna

kesin bir yanıt almak zor olmakla beraber, onun savaş yanlıları arasında bulunduğunu söylemek mümkündür.

1768-1774 Osmanlı-Rus savaşında felâketler arka arkaya gelince bu türkünün yerini feryatnâmeler aldı. Şu dizeler 1770 Kartal bozgunu ve Bender faciası üzerine kaleme alınmıştır.

Padişahım ol haberdâr âlem elden gitti hey
Nâs için oldu hacâlet âlem elden gitti hey
Dinsiz Rus buldu fırsat, pâyimal etti bizi
Ol vezir-i âlişânı puttan seyretti hey

Der Hicâzî çün görenler söylesin ahvâlimiz
Geri kalan ehl-i İslâm koymasınlar âhımız
Sene bin yüz seksen dört'te kesildi sipahımız
İslâhımız mümkün değildir İslâm elden gitti hey[25]

768'de "İslâm uyandı" diye yola çıkanlar, iki yıl geçmeden "İslâm elden gitti hey" feryadını dinlemek zorunda kaldılar. Elli yıl kadar sonra, Mora olayları sırasında yakılan bir türküde (Müftü kızının türküsü) de "Uyan Sultan Mahmud kâfir uyandı"[26] dizeleri terennüm edecektir.

III. Mustafa'nın şiirinin bu bozgun ile bağlantılı olduğunu düşünmek bana biraz zor gelmektedir. Şiir bütünüyle ve dikkatle okunduğunda III. Mustafa'nın tahta geçtiği günlerde yazıldığı (Buldum ta'adile yıkılmış nice beldân) anlaşılır. J.L. Mattei türkü ile III. Mustafa'nın şiirini karşılaştıracağı (s.7 c) yerde, yukarıda örneklediğimiz türden bir halk şiirini ele alsaydı; sanırım ki, daha iyi olurdu.

Mattei'nin ilginç yorumlarından biri de, Rusların başında bir imparatoriçe olduğu halde, türkü yazarının "Mosku Kıralı" diyerek neden bir erkekten bahsettiği sorusuyla ilgilidir (s.7 a). O'na göre bir kadınla savaşmak Türk âdetlerine aykırıdır, böyle bir şeyden bahsetmek bile ayıptır veya türkü yazarı Rusya'da kimin hükümdar olduğunu bilmemektedir. Konuyu bir kadınla savaşmaya indirgemek yanlıştır. Rakip devletin başında bir kadın olmasının siyasal hesaplaşma döneminde ne önemi olabilir? Devlet kendisini tehlikede görünce savaşacağı devletin başında kadın mı var erkek mi var konularıyla uğraşamaz. Tarihimizde bunun örnekleri vardır. Anadolu Selçuklu Sultanı II. Süleyman Şah, Gürcistan seferine çıktığı zaman Gürcülerin başında Kıraliçe Thamara bulunmaktaydı. Üstelik Süleyman Şah Thamara'ya meydan okuyan bir mektup göndermekten de çekinmemiştir.[27] Büyük Petro'dan sonra (1725) XVIII. yüzyıl Rusya tarihine damga vuranlar kadın hükümdarlardır. I. Katerina(1725-1727), Anna İvanovna (1730-1740), Elizaveta (Yelizaveta) Petrovna (1741-1762) ve konumuz olan II. Katerina (1762-1796) bunun en tipik örneğidir. 1736-1739 Osmanlı-Rus savaşları sırasında Rusya'nın başında Anna bulunuyordu. Osmanlı Devleti işbaşında kadın mı, erkek mi olduğuna bakmaksazın Rusya ile savaş ederken ozanlar bunu anmayı neden ayıp saysınlar? Bizim savaşla ilgili koşmalarımızda, türkülerimizde ozanlarımızın kullandıkları çok güzel bir kalıp vardır: "Hazır ol vaktine" (ölüme hazırlan). Bu altı hecelik bir kalıptır ve yanına beş hecelik bir deyişle tehdit edileni yazmak gelenek olmuştur. Ayrıca ozanların en çok benimsediği ölçülerden biri (6+5)'dir. Örneğin, IV. Murad'ın Revan seferini anlatan Kul Mustafa "Vaktine hazır ol ey Acem Şahı" diyor.[28] Fazıl Ahmed Paşa'nın Avusturya seferini anlatan Karacaoğlanı dinleyelim: "Hazır ol vaktına Nemse Kıralı".[29] Bizim incelediğimiz türküden sonra da bu gelenek sürüp gitmiştir. Örneğin, "Hazır ol vaktına dayan Vehhâbi"[30] ve "Vaktına hazır ol sen Ali Paşa"[31] gibi. 1768 seferini anlatan türkünün de ilk söyleyeni geleneksel ölçü doğrultusunda beş hecelik Moskov Kıralı'nı kullanmayı yeğlemiştir. Bu yalın bir anlatımdır ve hedef de Moskoflu'dur.

J.L. Mattei, türküyü söyleyeni bir hoca (müderris) veya din görevlisi olarak düşündüğüne göre o belli bir öğretimden geçmiş olmalıdır. Türkü Osmanlı Devleti'nin sefer hazırlıklarını Kırım'ın durumunu o kadar güzel ve düzenli anlatıyor ki, onu ilk söyleyen her kim ise Rusya'nın başında kim olduğunu nasıl bilmez? Şem'dânî-zâde 1177 (1763-1764) olayları arasında ay ve gün vermeksizin şunları yazar: "Ve Moskov İmparatoriçesi Rusya'ya dahi İmparatoriçe olduğunu müş'ir (bildiren) nâmesi gelmeğle, cevâbnâmesile Sipah-kâtibi Derviş Efendi elçi ta'yin olunup irsâl olundu".[30] Savaştan beş yıl evvel Katerina'nın hükümdarlığı konusunda törenlerle elçiler gelip-gidecek, savaşın açıldığı sıralarda her gün, her yerde Rusyalu'dan söz edilecek (Her tarafdan dellâl nidâ ederler) ve böyle bir ortamda türküyü söyleyen okumuş kişi hükümdarın kim olduğunu veya cinsiyetini bilmeyecek. Bu kadar gaflet ve bilgisizlik nasıl olur? Hoca'ya haksızlık yapıldığını sanıyorum. Temennimiz J.L. Mattei'nin metin yayınlarında daha dikkatli ve özenli olmasıdır. ☆

1 Akdes Nimet Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1972, s.383

2 M. Münir Aktepe (yay.), Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi-Mür'i't-Tevârîh, İstanbul 1978, II/A, s.4 (Bundan sonra Şem'dânî-zâde).

3 Mücteba İlgürel (yay.) Ahmed Vasıf Efendi, Mehâsinü'l-Asâr ve Hakâiku'l-Ahbâr, İstanbul 1978, s.15

4 Özalp Gökbilgin, 1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyâsî Durumu, Ankara 1973, b,61

5 M.Zeki Pakalın, Tarih Deyimleri ve Terimleri, I, s.143 b-144 a.

6 Cahit Öztelli, Uyan Padişahım, İstanbul 1976, s.244 (Bundan sonra Öztelli, age.).

7 Öztelli, age., s.326

8 Derleme Sözlüğü, Ankara 1975, c.VIII, ilgili madde.

9 J.Th. Zenker, Türkisch-Arabisch-Persisches... ilgili madde.

10 W.De Tiesenhausen, Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s.135, 205, 227, 229, 286, 332, 360, 413. Kırım, bunların bir tanesinde "ye" harfi ile yazılmıştır (bkz.s.360).

11 El-Muncid, Kırım maddesi.

12 Akdes Nimet Kurat, age., s.374-375.

13 Akdes Nimet Kurat, age., s.310.

14 Şem'dânî-zâde, s.113.

15 Burgos: Vize sancağındadır. Şimdiki Lüleburgaz.

16 Şem'dânî-zâde, s.113.

17 Şem'dânî-zâde, s.110.

18 Kırım Giray Sultan için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara 1983[2], c.IV/2, ss. 25-28.

19 Karacaoğlan, Fazıl Ahmed Paşa'nın Avusturya seferini (1663-1664) anlattığı şiirinde "Yüz bini de Tatar Han'dan geliyor" demektedir. Bizim türkümüzdeki benzer anlatım, Tatar Hanlarının sefere yüz bin atlı ile çıktıklarını doğrulamaktadır. Kaynaklarımızdaki bilgiler de aynı doğrultudadır.

20 Özalp Gökbilgin (yay.), Târîh-i Sâhib Girây Hân, Ankara 1973, s. 46, 120...

21 Halil Edhem, Düvel-i İslâmiyye, İstanbul 1927, s. 371, 374. Ayrıca bkz. Uzunçarşılı, age.s.25.

22 Akdes Nimet Kurat, age., s.380-381.

23 Akdes Nimet Kurat, age., s.392, 398.

24 Giridî Ahmed Resmî Efendi, Hulâsatü'l-İtibâr, Dersaâdet 1286, s.3-4.

25 Öztelli, age., s.321-322.

26 Öztelli, age., s.431.

27 Osman Turan, Süleyman Şah II, Islâm Ansiklopedisi, C.XI, s.226. Geniş bilgi için yazarın Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi adlı eserine bakınız.

28 Öztelli, age., s.38.

29 Öztelli, age., s.458.

30 Öztelli, age., s.189.

31 Öztelli, age., s.213.

32 Şem'dânî-zâde, s.68

33 Türküyü kontrol etmek ve görüşlerini bildirmek lûtfunda bulunan Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim üyelerinden sayın Rıza Filizok (Yrd. Doç. Dr.)'a ve sayın Yavuz Akpınar (Yrd. Doç. Dr.)'a teşekkür ederim.

Kaybolmamış Mektuplar

ENİS BATUR

Sevgili Mete;

1985'de ***Tarih ve Toplum*** *yazarlığına bir mektupla ara verdikten sonra sana geri dönme sözü vermiştim; bir başka mektupla sözümü tutuyorum işte. Hayır: Dergide benden bir boşluk kaldığını düşünmedim elbette; bir edebiyat dergisi sözkonusu olsaydı belki, ama bir tarih dergisinde ben bir boşluk bırakamazdım, olsa olsa edebiyatçının tarihle ilgisinin eksikliği bir tarih dergisinde anlam taşıyabilir, bu dönüş mektubunu biraz da o anlamın nitelikleri üzerine kurmak istedim.*

*Biliyorsun, geçen yıl Bilsak'ta bir "Seminer" düzenledim: "****Edebiyat, Zaman, Tarih****" genel başlıklı o 12 gün süren sözlü etkinlikte benim bir bakıma giriş-gelişme-sonuç duraklarını oluşturan monologlarımın dışında diyaloglar yaptıydım: Aydın Uğur ile, Marquerite Yourcenar'ın etrafında, tarihsel romanın çevreni; Mehmet Ali Kılıçbay ile, Annales'cılar etrafında, Tarih yazımı ve bilimselliğin sınırları; Ahmet Oktay ile şairin tarih bilinci; Ünsal Oskay ile, daha çok Frankfurt Okulu'nun çerçevesinde "asrî zamanlar"; Atillâ Özkırımlı ile edebiyat tarihçisinin perspektifi üzerinde uzun uzun konuştuk- dikkatli ve sürekli ama sınırlı bir izleyici topluluğu önünde. Sen de konuk olduydun "Seminer'e; bu kez kalabalık bir izleyicinin önünde, "Tarihçinin Uğraşı"nı konu edinen konuşmanı ikidebir şeytanın avukatlığını çağrıştıran soru ve saptamalarla delmeye çalıştıydım ben. Seninle, artık on yılı aştı, tatlı dalaşmalarımızı kuşatan bir şiir yazdımdı geçen yıl, geçen güz çıkan kitabımda yer aldı: "Pugaçev Tarihi". Zaman zaman dayanamayıp bu derginin sayfalarına bile aktardığın dalaşmalarımız senin bir işine yaradı mı bilmem, beni hep besledi:* ***Öteki****, farklı bir duruşu simgeleyen ama kendi içinde ciddiyetini (ve onun gerektirdiği hafifsermiş- gibiliği) koruyan öteki kendi ciddiyetini (ve onun gerektirdiği hafifsermiş, gibiliği) "ben"e daha kökten kavratıyor. Şu mahut "Pugaçev Tarihi" de, Puşkin'in kitabını merkeze alarak, bir şair ile bir tarihçinin keyifli itişip kakışmalarını işlerken, bir yandan da iki farklı duruş biçiminin altını çiziyor: Edebiyatçı* ***nasıl*** *bakıyor Tarih'e (ve Zaman'a), tarihçi* ***nasıl****?*

Şüphe mi var: Ne, istenildiği ölçüde iki ucu açık bırakılmış olsun, öyle bir seminer; ne de, istenildiği ölçüde yorumun sonsuz gücüne kapıları açık olsun, bir şiir konuyu tüketmeye yetebilir.

*O ayrılma, o ikilik ve ikilem, o farklılık durmadan zenginleşmeye aday bir düşünme zemini, büyümeye aday bir gövde taşıyor içinde. Seminerin kasetlerini çözecek yiğit bir asistan bulup "****Edebiyat, Zaman, Tarih****"i gerekli düzeltmelerle yayına hazır edebilirsem, parça parça* ***Tarih ve Toplum****'a göndereceğim. Genen bu yıl içinde çıkan küçümen kitabım "Almanak"ın alt başlığı "****Edebiyat ve Sanatta Zaman****": Zaman da, Tarih de güçlü bir güve gibi yiyor edebiyatçının dünyasını. Onun için de, kıssadan hisse, bir tarih dergisinde edebiyatçının münafık bakışının* ***tabii sınırlı*** *biçimde gezinmesi iyidir-üstelik tarihçinin yakasını iki elinden tutmak isteyeceği bir günâh keçisine gereksinimi olduğuna da eminim!*

İşte sevgili Mete, bu mektubu inatçı bir labirente dönüştürme isteğim zaten içinden çıkılmaz bir labirent olduğuna vardığım Zaman'ı ***Tarih ve Toplum****'a bir barut fıçısı olarak sokma hevesimden hız alıyor. Birkaç parça mektubu bir mektupla sunmaya, bu mektubu da onların serüvenine ışık tutacak bir içerikle kotarmak varken tam tersine "mahiyet"i karartacak bir tonda yazmaya niyet etmemi de aynı hizaya yerleştirebiliriz.*

İsak İltikade'nin mektuplarını, Beyoğlu'nda, Galatasaray Hamamı'nın sokağına olabilecek en mütevazi tezgâhı açan bir sahaftan aldım geçen yıl. Bugüne dek elinden sayısız kıymetli kitap ve belge geçmiş olmasına karşın bir dükkân açacak maddî birikimi sağlayamamış, elindekileri biriki karton kutuya yerleştirip hava koşulları elverdikçe lisenin yan duvarına kedisiyle yerleşen o yaşlı bey zarif, görünüşündeki sadelikle çelişecek ölçüde içi zengin biridir. Haritalar, eski afişler, kartpostallar ve dua kitapları geçer elinden-terekenin kendisine ulaşacak sermayesi olmamıştır hiç, o nedenle de bir terekeden arta kalanlara rastlanır onun kutularında.

İltikade'nin mektuplarını içeren küçük tomarda beni ilk çeken elyazısının güzelliği oldu sanıyorum. Kâğıtları çer-

çeveleyen siyah kuşaklar bir ağıtı, bir 'kara haber'i, demek ki öncelikle ölümü çağrıştırdıydı bana.

Mektuplardaki frenkçe kelimeler bir yazarla karşı-karşıya olabileceğimi düşündürttü o sırada; mektupların fiyatını sordum, çok makûl bir fiyatla karşılaşınca da aldım onları. Çevrimyazı için Dilek Yelkenci'ye teslim etmeden önce bir başka yaşlı beye meâlen söktürttüm mektupları: Bir 'Jön Türk'ün bir başkasıyla yazışmalarıydı elimdeki.

Şimdi ne olacak? Önce, her zaman bir başvuru kaynağı niteliği taşıyacağını çoktan kanıtlamış ***Tarih ve Toplum****'da çıkacak bu mektuplar, kayda düşülecekler. Gün gelecek, Şerif Mardin ya da Şükrü Hanioğlu'nun, ya da onların izinde giden genç bir araştırmacının dipnotlarında rastlanacak İsak ve Jak efendilerin isimlerine. Bir, birkaç ipucu doğacak belki bu yazışmalardan; bir kesite ışık vuran bazı ayrıntılar büyüteç altına çekilecek belki. Bilemeyiz ki onların içeriğinde gezinen tohumlar neler doğurabilir.*

Sevgili Mete; "Seminer"de belgeler ve belgelerin güvenilirliği üzerinde konuşurken, tarihçi için taşıdığı canalıcı önemin ötesinde onların, bir edebiyatçının merceğinde ne denli garip düş kımıltıları uyandırdığına değinmeye çalışmıştım. Özellikle de elyazısı ya da yazmasının ürpertici bir gerçekliği oluyor bizler için: Bir ölçüde ***fetiş*** *yanı da var işin, elbette; ama, daha çok, "iz" in* ***birinci elden*** *olmasının ve onun varoluş/yokoluş denklemine ilişkin rastlantı dinamiklerinin payı büyük gibi geliyor bana. İsak İltikade'nin mektupları sözgelimi -onlara tarihçi gözüyle biçilecek pahayı bilmiyorum aslında, tarihçinin yaklaşımını hafifsemeyi aklımdan geçirmem bile, ama elyazısı döşeli o kağıtların değerini değil de gerçekliğini ister istemez başka bir açıdan okuyorum ben:*

Mektup olarak yazıldılar onlar -İltikade de, Jak efendi de gün gelip birer belge olarak değerlendirileceklerini akıllarından geçirmemişlerdir. Belli ki çocukları, torunları da; yoksa ailede ya da bir kurum kitaplığında sürdürürlerdi hayatlarını. Ama sokaktaki kutuya geldiler; bambaşka insanların bambaşka insanlara bambaşka zamanlarda gönderdikleri kartpostalların, artık kimsenin tanıyamayacağı bir ailenin üyelerinin albüm fotoğraflarının, anlamı uçup gitmiş eski makbuz ve faturaların arasına karıştılar. Bir "İlgili" nin eline geçmeselerdi, pek çok benzerleri gibi yitip gideceklerdi herhalde.

Yitip gidenlere hayıflanırız; yitip gitmelerini elden geldiğinde engellemek için bir dizi kültürel önlem alınmasını isteriz ya da sağlarız -bu, konunun bir başka yanı. Edebiyatçının merceği, ötesini kurcalar durmadan: ***Romanesk*** *öğenin kırbaçladığı gerçeklik ve düş dilimlerini. 80 yıl önce bir kişinin eline kalemi önüne kağıdı almasıyla başlar anlatı: Mektubun, mektupların serüveninde kronometre işlemeye koyulmuştur. Yazılır, zarfa koyulur, pul ve damga, yola çıkar, sonra da vasıl olurlar. Bunu gitgide ağır işlemeye başlayan zamanın öteki yakası işleyecektir: Alıcı zarfı açıp onları okuyacak, belki biraz bekletip yeniden okuyacak ve kaldıracaktır: Bir çekmeceye, kalın bir cildin içine. Teğel ipliğine bağlıdır mektupların hayatı: Okunur okunmaz, okunduktan kısa bir süre, okunduktan çok sonra atılır çoğu. İnsanoğlunun saklama, koruma sınırı eninde sonunda onun zamana tanıdığı sınır ile düz orantılı değil midir?*

Bir bilgi aramaz ille de edebiyat adamı, mektuplarda: Daha çok adı koyulmamış bir "aura" türü kuşatır, göndereni ve alıcısı çoktan ölmüş bir mektubu. Garip optik mi? Olabilir; edebiyat tarihleri, kaybolmuş ya da kaybolduktan nice sonra bulunmuş elyazmalarına ilişkin kurmaca yapıtlarla doludur. Bu eğilimi Eco'nun romanına, olmadı iki adım gerideki bu işin pîr-i mugânı sayılan Borges'e değil, daha da derin bir geçmişe uzatmak doğru olur: Çoğumuzun İstanbul'dan yazdığı mektuplarla tanıdığı Jan Potocki'nin "Saragosa'da Bulunmuş Elyazması" başlıklı, fantastik türün en özgün yapıtlarından biri sayılan romanına ve yazarın kendisine ilerki bir sayıda dönüp geleyim en iyisi.

Tarih'i Zaman'dan soyutlamak elimizde değil pek. Sonunu, Zaman'ın ***duruşu*** *doğurmuyor: Fizikçi (Einstein), Filozof (Bergson), Edebiyatçı (Proust) bambaşka tanım ve duruşla tutuyorlar onu. Tarihçiler bile, Zaman'a bakarken, tamtamına kendi aralarında görüş birliğine varmış değiller galiba. İsak İltikade'nin mektuplarının bir belge olarak ne anlama geleceklerini ben hiç kestiremem, demiştim. Elime geçmeleri, uzun, loş bir koridor açtı bende.*

Onları ***Tarih ve Toplum*** *aracılığıyla devriâleme gönderiyorum.*

Sevgiyle.

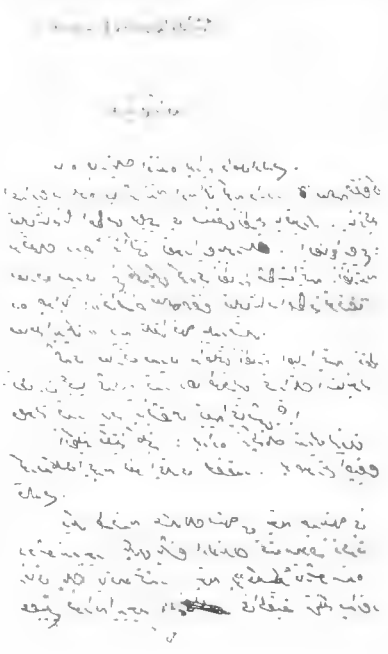

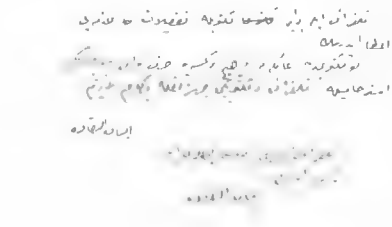

Kudüs, 17 Teşrin-i Evvel 326

Azizim Jak,

Mah-i cârînin onunda buraya vâsıl oldum.

Idadîde derslere mübaşeretinden on altı gün vardır. Mu'allimeyn hakkındaki ta'limatnâmenin ahkâmı mûcibince beni müsta'fi nazarıyla bakıyorlar. Binâ'en-aleyh mevki'imin derece-i nezâketini tasavvur edebilirsin. İzah edeyim: Ma'ârif müdürü benim gelmediğimi görünce nezârete şikâyet etmiş. Nezâretten de cevaben: Fransızca mu'allimi hakkında ta'limatnâme ahkâmına tevfîkan mu'amele ediniz" diye telgrafla bildirmişler.

Şimdi ma'ârif müdürü muvâsalatımı nezârete ihbâr etmiş. Fakat nezâret acaba şimdiye kadar daha doğrusu tahrirâtın İstanbul'a vusûlüne kadar yerime bir başkası ta'yin etmemiş mi?

İngiliz mektebine gelince: Burada Türkçenin tedrisi lüzûmunu görmedikleri için lağv etmeleri muhakkaktır. Bu suretle açıkta kaldım.

Diğer taraftan askerlik meselesi bütün ciddiyetiyle beni düşündürüyor. Yirmi yaşında olanların taht-ı silâha davet zamanı pek yaklaşmıştır. Bütün bu "aksilikler" karşısında, asabiyetim feverân ediyor. Fi'l-hakîka tehlike meydandadır. Bu mektubumu irsâlinden maksadım, mu'avenetini taleb etmektir.

Evvelâ: İstanbul'da yirmibir yaşında olanların kur'aları çekilip çekilmediğini ve ne vakit taht-ı silâha davet olunacakları, Sâniyen: Ma'arif Nezâreti'nde, imkân derecesinde tedkîkât-ı mükemmele ircâ edip[1] elde edeceğin malumatı seri'an bildirmeni şiddetle arzu ederim.

Mektubumu alır almaz, şu me'âlde bir telgraf keşîde edersin. Kudüs İdâdîsi Fransızca Mu'allimi İsak

Yirmi gün musirr değildir. Jak.

İzâhı: "Yirmi gün" demek taht-ı silâha davet zamanına "şu kadar gün vardır". "Musirr değildir" demekle "nezâret istifânı kabûlde musirr değildir". Şâyed nezâret karâr-ı sâbıkında musirr ise yeni mu'allimin intihâbı için teşebbüsatta bulunuyorsa, bi't-tabi' "musirdir" yazarsın. Yeni mu'allim ta'yin olunmuş ise "olunmuştur", olunmamış ise "olunmamıştır" tabirini ilâve edersin.

[1] Kudüs İdâdîsi Fransızca mu'allimliği nezârette ve yahud gazetelerde ilân olunmuş mu? Mu'allim ta'yin olunmuş mu? Merci-i â'idi bu husûsta ne düşünüyor ve sâire, ve sâire..

Telgraf ile beraber mektubla tefsilât-ı lâzimeyi itâ edersin.

Bu mektubumdan âileme ve hiç bir kimseye harf-i vâhid söylememeni istirhâm ile, telgraf ve mektubunu sabırsızlıkla beklerim azizim.

Isak İltikade

Telgraf ücretini posta pulları ile tediye ederim.

Isak İltikade

Azîzim Jak

Birkaç gün evvel birâderime gönderdiğim mektubda eşyâ-i mütenevvi'ayı hâvî bir koli-postal içinde, ma'ârifetinle iştirâ edeceği "Aşk Merhemi" namındaki eserini göndermesini ricâ etmiştim. Bu sene idâdî tahsilimi mümkün mertebe itmâm etmek arzusunda bulunduğumdan, İstanbul'dan bir kaç ders kitablarını getirtmek istiyorum. Bunlar da hikmet, kimya, hayvânât, nebâtât, tabiât derslerine aiddir. Burada katalogda nazar-ı dikkatimi celb eden şu eserleri yazıyorum.

Mir'at-ı Fünûn-ı Tabîiyye'den Hikmet ve Kimyâ (Süleyman Tevfik, 6 kuruş)

Mir'at-i Fünûn-ı Tabîiyye'den Târih-i Tabi'î (Süleyman Tevfik, 6 kuruş)

Mevâlid-i Selâse (Hüseyin Remzi, 17 kuruş)

Hani kitabların olmasını ta'yin etmiyorum. Sen orada muvâfık iki kitabı intihâb edib lütfen iştirâ edersin. Eğer muvâfık bulursan, sizin mekteb-i idâdîde okuduğunuz kitabları intihâk edersin. Herhalde yukarıda kaydettiğim kitapları gözden geçirirsin. Çünkü bunlar nazar-ı dikkatimi celb etti.

17 Teşrin-i Evvel 326 târihinde sana (Avram Saltır Efendi vâsıtasıyla) ta'ahhüdî bir mektub gönderdim. Cevabını alamadım.

Kitablara lâzım olan parayı birâderimden istersin. Bu mektubumu aldığında hemen birâderime müracâ'at etmeni ricâ ederim. Bâkî selâmet ve mektubunu beklerim.

24 Teşrîn-i Evvel 326

Isak İltikade

P.S.- Bir de Türkçeden Fransızcaya bir lûgat istiyorum. Yukarıda zikrettiğim katalogda, Ali Nazmi Bey'in 17,50 kuruş fiyatında bir lûgat gördüm. Bu değilse, bir başkası olsun. Her halde fiyatının yirmi ve yahut yirmi beş kuruşu tecâvüz etmemesine dikkat edersin (Bu kitab benim için olmayıp, bir haham efendiye mahsûsdur). Bu lûgat dahi koli-postal içinde olacakdır. Parasını birâderimden alacağını ilâveye lüzûm yoktur.

Nes remerciementi Anticifes

İsak İltikade

Bugün birâderimiz (?) Efendi'den La guerre sociale nâmında bir gazete kabûl etdim. Bu gazete bi't-tabi malûmdur.

İ.İ.

Kudüs, 22 Teşrin-i Sânî 326

Azîzim Jak Efendi

Üç gün evvel mâh-ı hâlin on bir târihli mufassal mektubunu aldım. Sosyalizme ne derecede hasr-ı nefs ettiğini gördüm. Bahtiyar ol! Kardeşim.

Hakkımda gösterdiğin teveccühe ve muhabbete teşekkür ederim. Nezâretten yeniden memûriyete kabûlüm hakkında takrîben iki hafta evvel cevab geldi. Altı yüz kuruşdan ibâret olan bir maaşım kat'olundu. Tecrübe biraz acı, fa-

kat buna mukabil çıkardığım hisse-i istifâde pek büyüktür. Bu husûsta birâderim fazla malûmat verebilir. Âileme yazdığım mektubda, tafsilât-ı mükemmele derc ettim.

Mekteb mes'elesinin bu suretle hal olunmasıyle, askerlik mes'elesi ortadan kalkmış oluyor. Binâ'enaleyh şimdi azın ve gayretine kat'iyyen halel getirmemek şartıyla çalışmak, hem de yorulmadan çalışmak zamanıdır.

İştirâsını ricâ ettiğim kitabları beklerim. "Lûgat"i unutmazsın.

Gönderdiğin gazetelere gelince:

Bir (Jön Türk) ile beraber (Avam)'ı ve bir gün sonra (Türkiye)'nin 27 ve 28 numaralarını aldım. (Hak, Millet ve İhtilâl) namındaki makalesi şedîd ve ihtilâlci bir kalemin mahsûlüdür. Fakat imzâsını tanımıyorum. Tercümân-ı Hakîkat'e yazılmış olan cevab pek cevrâne ve takdîre şâyândır. Bunlardan evvel gönderdiğin ve (İttihad ve Terakki Cem'iyyeti ve Esbâb-ı İnhitât) nâmındaki makalesini muhtevî olan Türkiye'yi almadım. Kayboldu ise te'essür ederim. Her halde -mümkün olduğu takdîrde- bir nüshasını daha gönderirsin.

Doğrusu bu gibi gazeteleri okumak, benim için -burada- tehlikelidir[1] Çünkü ma'ârif müdürü benim buraya bir maksad-ı siyasî ile geldiğime zâhib ve bunun için ve beni buradan def' için istinâd edeceği bir delîl-i zâhirî ve yahud bir vesîka arıyor (Birâderimin vereceği tafsilât bu husûsa da'irdir). Fakat bunun için, ben hürriyetimi tahdîd edemem. Okumak isterim.

Azîzim, sosyalizmin mâhiyet-i hakîkîsini, teşkîlâtını ve sâ'iresini açık, selis bir lisan ile tasvir eden bir eseri gönderirsen memnûn olurum (parasını birâderimden alırsın). Bununla sosyalist olmak istediğimi sakın zann etme.

(?) Efendi'nin adresini gönderdiğinden dolayı memnunum. Belçika'ya gittiğinden haberdâr değildim. Viyanalı Natan Efendi ile muhâberede bulunmaklığın dahi beni memnûn ediyor. Muhterem gazetenizle beraber çıkan ve bir Yahûdi kalemini muhtevî olan bir "Sosyalist" i kabul etmedim. Bir fikir: Böyle gazeteleri bu adrese gönderirsin: Kudüs'de Altar Lokantası'nda Eczacı (?) Efendi'ye.

Azizim, İspanyolca Sosyalist gazetesinin burada tashihi pek güç oluyor. Halk bütün manâsı ile indifferent'dir. Hatta dünyada bir (Jön Türk) gazetesinin mevcudiyetinden bile bî-haber olan açık fikirli Fransızcaya âşinâ gençler vardır. Bunun için gazetenin propagandasında muvaffak olacağını ümid etmiyorum. Mektubuma intizâren elini samimiyetle sıkarım.

22 Teşrîn-i Sân-î 326

Bir insan arkadaşın

Isak İltikade

Muhterem peder ve vâlidene selâmâtımı arz ederim.

Evvelki posta ile biri pederimin ve diğeri biraderimin adresine İspanyolca iki mufassal mektub gönderdim. Acaba kabûl etmişler mi?

Gönderdiğin koli-postalı kabûl ettim.

İ.İ.

Bir rica: Mektubunda bahsettiğim mes'ele-i mühimmeden bahsetmemeni ve bunu âileme dahi tenbih etmeni istirhâm ederim.

[1] Türkiye gazetelerini mektebde masa üzerinde açık olarak buldum.

Azîzim Jak Efendi,

Sevgili mektubunu dört gün evvel aldım. Mektubları muayyen bir günde yazdığım için cevabım bazen cüz-î bir te'ehhüre uğruyor. Bunun için de kusuruma bakma.

Zavallı Jak'ım! Gelecek mektubunu belki hapishanenin bir köşesinden yazarsın. Asla! Bu olamayacak, çünkü seni akıllı bilirim. Ve akıllı bir adamın her hareketi bir tefekkür ve muhakeme neticesidir. Sen bu küçük yaşta mesleğinin kurbanı olmayacaksın. Çünkü senin gaye-i âmâlin sosyalizm değildir. Ancak beşeriyetin saadetidir. Bunun için mekteb-i hukuku bitirmeden, insanlara, insaniyyete sarîh bir hizmet yapmadan mübarezât-ı siyâsiyyeye pek karışmayacağını, kendini tehlikeye atmayacağını ümid etmek istiyorum. Yine tekrar ederim Jak'ım! Maksad sosyalizm ve yahud, hükûmete muhâlefet etmek değil. İnsaniyete îkâ-i hizmettir. Bunun için yaşamak lâzımdır. Yaşamak için de sabır ve metanet, itidal, tefekkür ve muhâkeme lâzımdır.

İstanbul'dan ilk hareketimde ben vapurda iken, sen derin mütemadî bir sükûttan sonra: "İsak! Sabır ve metanet, itidal, samimiyyet" demiştin. Ben bu tabiî görünen kavâid-i hayâtiyyeyi ehemmiyetle telâkki ettim ve müstefîd oldum. Ya sen kardeşim! Onlara niçin ittibâ etmiyorsun! Bence cevabı pek basittir. Arzu-i iştihâr bırakmıyor.

Azizim, bu samimiyetimden muğber olma. Düşündüğüm gibi söylüyorum. Belki de yanılıyorum. Bu takdirde cevabını yazarsın.

Her halde bunları bir fikr-i muaheze ile yazdığıma zâhib olmamanı ricâ ederim. Sana hakikî bir merbûtiyyetle bağlı olduğum için hakkında düşündüğümü yazmakta, hissiyâtımı sahtekârlıkla göstermemekte, bir mecbûriyyet-i vicdâniyye hissediyorum. Fakat sen, muhabbetimden, samimiyetimden şüphe edersen, o zaman sözlerini istediğin gibi telakkî edebilirsin.

Bunlardan, benim siyâseten ne sûretle hareket ettiğimi istihrâc edebilirsin. Ve benim için mübareze-i siyâsiyye zamanı hulûl etmediğini derk etmek ve fi'l-hakîka siyâsiyyata zâhiren bîgâne kalmakla beraber vicdanımı tahrik eden bir mu'ameleye karşı da ihtiyar-ı sükût etmiyorum. Nitekim geçen hafta şehrimizde cereyân eden bir tiyatro vak'asında bu sûretle hare-

set ettim. Ne memûriyetimi ve ne de hayat ve istikbalimi düşünmedim. Sırf vicdan ve hissiyâtımı!

Gösterdiğin teveccühe teşekkür ederim: Beni ve gâye-i hayâlini aynı derecede, aynı kıratta tutuyorsun. Acaba bunda bir mübalâğa yok mu!

Göndereceğin sosyalist kitabının neden dolayı bana fenalık dokunacağını anlamak isterdim. Sana parlak bir istikbal; rahat ve fütursuz bir hayat, âzim bir şöhret temenni etmekle mektubuma nihâyet verirm.

21 Kânûn-ı Evvel 326

İsak İltikade

Kudüs-16 Mart 327

Âzîzim Jak Efendi

Takriben yirmi gün evvel iki talebemin (iki nişanlı) mekteb-i hukûka duhulü mes'elesi hakkında bir mektub yazarak, bunların birinin -kız olması hasebiyle- mektebe girmesi mümkün olup olamayacağını tedkîk etmeni ve netice-i tedkîkâtını seri'an bildirmeni ricâ etmiştim. Mekteb-i Hukûk ile Mühendis Mektebi müdüriyyetlerine bu husûsu istifsâr için mektub yazdığımı dahi ilâve etmiştim.

Bugün talebem, Mekteb-i Hukûk müdüriyyetinden cevab kabûl etti. Burada şerâ'it-i duhûlü tasrih etmekle beraber nisvânın mekâtib-i âliyeye kabul olunmadığını yazıyor. Bu haber talebemi mükedder etti. Çünkü İstanbul'un bir mekteb-i âlîsine girmek onun gâye-i âmâlinin mukaddemesidir. Bu maksad uğrunda iki seneden beri düşünüyor. Şam'da bulunduğu zaman oranın mekteb talebesine sâmi'a sıfatı ile bir müddet devam etmiş. Mekteb müdürü buna müsa'âde etmiş. İşte benim düşündüğüm:

Hukûk Mektebi müdürü, nisvânın mekâtib-i âliyyeye kabul olunmadığını söylüyor. Bence nisvânın mekâtib-i âliyyeye duhûlünü men' eden kânûnda bir sarâhat yoktur. Ancak âdet olmamıştır. Ve âdet muhkemdir. Yalnız bu âdeti bozabilecek bence iltimâsdan, tavsiyeden başka bir vasıta yoktur. Acaba, Hamambaşı'dan İstanbul'un ve yahud müteneffiz sâ'ir büyük adamlardan tavsiye alabilirsek muvaffak olabilir miyiz? Senin mütâla'anı soruyorum.

Başka bir nokta vardır. Kızın mektebe duhûlüne müsâ'ade olunacağını farz edelim. Acaba bildiğimiz bu mütevahhiş insanlar arasında sınıfta ve yahut mektebin dışarısında sıkıntı çekmeyecek mi? Maksadımı anladın ya! Talebeden bahs etmek istiyorum. Şunu da ilâve edeyim ki, kız bütün manasıyla "erkek"dir. Bildiğimiz miskin kadınlar gibi değildir.

Gelelim asıl maksadımıza. Bunda muvaffak olmak için ma'ârif nâzırına kızın imzâsı tahtında genc nâzırın hissiyât-ı terakkîperverânesini tahrik edecek bir istidâ yazıb göndermek niteyindeyim. Fakat bundan evvel seninle istişâreyi daha muvâfık buldum. Sen ne dersin? İstidâ yazalım mı? İltimâs arayalım mı? Bana mufassalan yaz. İstanbul'da bulunduğun ve en samimî arkadaşım olduğun için bu hususstaki mu'âvenetini isterim. Mektubumu aldığında şimdiye kadar icrâ ettiğin tedkîkât ile teşebbüsâtın neticesi ve şimdiden sonra nasıl hareket etmekliğimin lâzım geldiğini yaz. Ta'rif et.

Yirmi gün evvel gönderdiğimi zikr ettiğim mektubun eline vâsıl olmadığı ihtimâlini düşünüyorum. Ma'amâfih bu tafsîlâttan mevzû'un neden ibâret olduğunu anlarsın.

Tam bir buçuk ay evvel, sana mufassal bir mektub yazdım. Bugüne kadar cevab almadığımdan ta'accüb ediyorum. Eğer tarafından ihmâl ise te'essüf ederim. Çünkü ben olanca meşgûliyet ve endişelerime rağmen seni şimdiye kadar, bir buçuk ay zarfında intizârda bırakmadım ve mektublarım tafsîlât ile mâlâmâldir.

Bugünlerde mu'azzeb bir asabiyet içinde bulunuyorum. Kuzguncuk'da vâki' olan, müthiş yangını çok zaman evvel İstanbul'dan gelen Jön Türk gazetesinde okudum. Bundan takriben on gün evvel pederime bir telgraf çekerek harîkten mutazarır olub olmadıklarını telgrafla bildirmesini yazdım. On gün zarfında cevab alamadım. Yirmi günden beri hiç bir kimseden tek bir mektub kabul etmemekliğim endişemi tezyîd ediyor.

İki saat evvel biraderimden bir mektub aldım. Vakı'a burada iyi bir havâdis okudum. Birâderimin kesb-i istiklâl etmesi. Fakat yine endişem bâkîdir. Çünkü istediğim haberleri almadım. Bunun için sana ricâ ederim. Beni bu husûsda müsterih kıl. Hakîkati yaz! Ve Seri'an.

Mektubumun gerek tarz-ı tahlîlinde ve gerek yazıda gördüğün intizamsızlıktan dolayı beni ma'zur görmeni ricâ ederim.

Muhterem peder ve vâlidene ihtiramâtımı arz ederim.

Kardeşin

İsak İltikade

İlâve olarak daha epey su'al soracağım:

Evvelâ: Selânik Mekteb-i Hukûk talebesine yazsak, Mekteb-i Tıbbiyesi müdürü kabûl ettiği gibi o da kabûl eder mi?

Sâniyen: Bu sene İstanbul'a gitmekliğim binde bir kadar muhtemeldir. Her halde bu ihtimale karşı Mekteb-i Hukuk'da mukayyed bulunmaklığımı arzu ederim. Acaba buradan evrak-ı lâzimeyi gönderip, yarım liradan ibaret olan duhûliyyeyi verdirerek mu'âmele-i kaydiyyemin icrâsı kâbil mi? ☆

Çevrimyazı:
Dilek YELKENCİ

İl Kelimesi ve İştikaklarının Hikâyesi

ŞİNASİ TEKİN

İştikakçının torbasında bugün *il* kelimesi ve de yanında bir sürü iştikakı var. Bugün bunların mâcerasını anlatalım.

Yapılan araştırmaların neticelerine göre *il* kelimesi başlangıçta "barış, barış hâli" manâsına geliyormuş. Sonradan, devrini kesinlikle tayin edemediğimiz bir zamanda "* barış içinde yaşayan boylar, kabîleler" tasavvurundan "boylar, kabîleler birliği, siyasî birlik"; öte yandan da buna sıkı sıkıya bağlı olarak "devlet", "ülke", "halk", "yabancı insanlar" ve nihâyet Türkiye Cumhuriyetinin bugünkü mülkî taksîmatında en büyük idarî birimin adı olarak "vilâyet" ve dil devriminden sonra da bunun türkçeleştirilmesi sûretiyle "il" manâları ortaya çıkmıştır.[1] Tabiî bu manâların hemen hepsi çoğu zaman yan yana aynı devirde bulunmuşlardır, ama burada sıraladığımız manâlar, sonra gelenin bir evvelkini her zaman hükümsüz bırakacağı şeklinde anlaşılmamalıdır. Bu manâların tarihî devirlerde ve türlü coğrafyalarda birbirleriyle nasıl ilişki kurduklarını iştikakları ile birlikte aşağıda cedveller hâlinde göstereceğiz.

İştikaklarına geçmeden önce kelimenin Türkiye'de bugün iki şekli olduğunu hatırlatalım: *il* ve *el*. Birincisi yani 'vilâyet' manâsı ile *il* sekli sunîdir, dil devriminin getirdiğidir. TDK'nun 1988 yılında çıkardığı *Türkçe Sözlük*'te kelimemiz *il* şekliyle sadece 'vilayet' manâsında kaydedilmiştir (bk. s.693). Hâlbuki *el*'e ise dört mâna yüklenmiş (s.447-448): 1.yabancı, 2. ülke, yurt, il[2], 3. halk, ahali, 4. oba, aşîret. Bunlarla ilgili olarak bir de şunlar kaydedilmiş: *el âlem, el kızı, elgin* 'yabancı, gurbette yaşayan, garip'.

İlig

İlk iştikakımız *ilig* olsun; yuvarlak hesap üzerinden 'hükümdar' demek olur. Nasıl bir hükümdardır, büyük müdür küçük müdür diye uzun boylu münakaşaları yapılmıştır. Şimdilik ulemânın bu konuda söyledikleri üzerinde durmayacağız ve her zamanki gibi bu kelimeyi de en eski yazılı belgelerimizden başlayarak adım adım takip edeceğiz. Eski Köktürk kitâbelerinde bir de bakıyoruz ki *ilig* bir yerde geçiyor. Yalnız bir tek yerde! Buna karşılık *kağan*'a ve bunun 'muhaffefi' yani 'hafifletilmişi' daha doğrusu kısaltılmışı olan *kan* şekline T.Tekin iki sahifeden fazla yer ayırmış kitabında bunların geçtiği bütün yerleri kaydedebilmek için.[3] Bunun bir sebebi olmalı. Bir kelime bir metinde niçin fazla kullanılır da onun müterâdifi yani "eş anlamlısı" veya zıddı, tam tersi olan çok az kullanılır veya hiç kullanılmaz? Bu ve bununla ilgili soruları yıllar önce de bir yazımda sormuş, bazı cevaplar aramıştım; tam olarak bulup bulamadığımı bilemiyorum, ama isteyen o yazıya bakabilir.[4] *ilig* kelimesi kitâbelerde geçtiği tek yerde umûmî olarak 'hükümdar, idâre eden' manasındadır.[5] Bu yüzden buradaki *ilig* kelimesini şimidilik yerinde bırakalım ama kitâbenin tarihini unutmayalım: 1 Ağustos 732!

Bozkırdan şehre indiğimizde, çadırdan çıkıp evlere girdiğimizde *ilig* kelimesinin yaygın bir şekilde kullanıldığını, bilhassa Mani dini mensupları tarafından *kağan* yerine tamâmiyle *ilig* kullanıldığını görüyoruz.[6] Şehirli artık *kağan* diye bir şey bilmiyor ama *ilig* kelimesini, bir de *kan (han)* diye 'hükümdar manâsına gelen ve bilinen, yaygın bir kelimeyle beraber kullanıyor: *ilig kan*.[7] Niçin *ilig* kelimesinden sonra bir *kan* (< *kağan*) kelimesini kullanma ihtiyâcını duyuyor acaba Uygur Türkü? İlk akla gelen şey dilcilerin kullanmaya bayıldıkları 'ikileme'dir. Uygurcada ikilemelerden çok bir şey yoktur. Bunların hikmeti vücûdu, birinin diğerini izah etmesi, belirlemesi yani manâsını açıklığa kavuşturmasıdır. Bu işi de, bir iki istisna dışında hemen dâima ikinci kelime görür. Öyleyse bundan şu çıkacak: İkilemelerde birinci kelime şu veya bu

sebepten ötürü yadırganmaktadır. Bu yadırganmanın muhtelif sebepleri vardır: 1. Kelime yabancı bir dilden alınmıştır ve henüz dilin öz malı olmamıştır, yani kelime henüz herkes tarafından anlaşılır bir duruma gelmemiştir, 2. kelime Türkçe asıllıdır ama bağlı bulunduğu kelime âilesinden ayrı düşmüştür, dolayısiyle manâsı bulanıklaşmıştır; veyahut da 3. iştikakı yenidir dolayısiyle üstlendiği yeni manâ henüz yaygınlaşmamıştır; dilde bu kelimeye yakın manâda bir başka kelime, açıklasın diye bunun arkasına yerleştirilir: *nom törü* nom' * yani 'törü'; *çakir* tilgen 'çakir' * yani 'tilgen' (tekerlek) vb. vb. gibi. Biraz daha bize yakın olan, bize biraz daha mûnis gelen Türkçeden misâl verelim. Anadolu Türkçesi yazı dilinin oluşum devrine âit olan metinlerden seçilen şu misâller, 'ikilemelerin' hiç olmazsa Anadolu Türkçesi yazı dilinde nasıl teşekkül etmiş olabileceği konusunda bir fikir verebilir: *pencik* yani bişdebir, *mevlâ* yani azad kılan, *çalap* yani azad kılan, *kâfir ili* dârülharp vb.[8]

Tekrar Uygurcaya dönelim ve meşhur *burkan* kelimesine bir kere daha bakalım. Bunun iki kelimeden teşekkül ettiği söylenir ve kabûl edilir: *bur* ve *kan* (yani *han*). Birincisi *buddha* kelimesinin Çincedeki telâffuz biçimi imiş. Burkan dini ile tanışan Türklerin ilk defa öğrenmesi gereken kelimelerden biri, tabiî olarak Buddha'nın adıdır. Fakat bu adı *bur* olarak duyan Türk için bu yabancı isim tek başına bir şey ifâde etmeyeceğinden dolayı bunun büyüklüğünü, yüksekliğini ifâde edebilmek için yanına bildiği, anladığı ve mensup olduğu dünya görüşü ve medeniyet dâiresi icâbı âdeta hayâtının bir parçası olan, dilinden hiç bir gün düşürmediği 'hükümdar' manâsına gelen *kan (=han)* kelimesini eklemiş ve önce ikileme biçiminde **bur kan* olarak kullanmış sonradan birleştirerek *burkan* yapmıştır. Aynı şekilde herhâlde ilkin *ilig* kelimesi de iştikakının müphemliği, bulanıklığı, sunîliği ve de yeniliğinden ötürü anlaşılmamış; manâsının ne olduğu belli olsun diye arkasına bir *kan (han)* kelimesi eklenerek *ilig kan* yapılmış ve buradan da kaynaşma yolu ile * *il(ig)kan* > *ilhan* ortaya çıkmış olmalıdır.

ilig kelimesinin iştikakının müphemliğini de nereden çıkarıyoruz? Çoğunlukla ilkin Mani muhitlerinde kullanılmış olmasını dikkate alarak kelimeyi Orta İranca 'hükümdar, pâdişah' manâsındaki *şahr-dâr*'ın kalıp hâlinde bir tercümesi olduğunu sanıyorum:[9] **il* + *lig*, buradan tek *l* ile *ilig* şekli genelleşmiştir. Manâsı da, hemen görüleceği üzere "*il*'i olan, devleti olan (kimse)" yani "hükümdar"dır..[10] Yalnız şunu unutmamak gerekir ki bu bir nazariyyedir, bunun doğruluğunu ispat edebilmek için elimizde Orta İranca *şahr-dâr*'ın **il* + *lig*'e manâca uyması keyfiyetinden başka bir şey yoktur. Ve bu ameliyyeyi surî olarak masa başında yapıyoruz ve neticesini benimseyebiliyoruz, bize tabiî geliyor. Fakat bu kelime ilk defa bu şekilde ortaya çıktığı zaman devrin okur-yazarları, manastırlardaki râhipler bunu nasıl karşılaşmışlardı? Herhâlde yeniliğini, sunîliğini hissetmiş ve yadırgamış olmalıdırlar. İşte bu yadırgamanın neticesindedir ki yeni türetilmiş olan *ilig* kelimesi, o devirde toplumun hemen her tabakasınca benimsenmiş olması gereken bir *kan* ile birlikte *ilig kan* şeklinde ikileme olarak kullanılmış; tıpkı *burkan*'daki aynı *kan*'ın müphem olan **bur* (< *buddha*) kelimesini izah etmek için yanına getirilmiş olması gibi.[11]

İslâm muhitinde ilk Türk yazı dili Karahanlıcadır (XI. asır), Mahmûd el-Kâşgarî'nin ifâdesiyle 'Hâkâniyye'. Bilindiği gibi 'hem bu dünyâda hem öteki dünyâda mutlu olma bilgisi' manâsına gelen *Kutadgu Bilig* adlı eser, bu ilk yazı dilinin ilk mahsûllüdür.[12] Bu eserde 'hükümdar' manâsında şu kelimeler kullanılmıştır. Her kelimenin sonundaki rakamlar o kelimenin eserde kaç defa geçtiğini gösterir:

1. pâdişah (3)
2. hâkân (8)
3. hân [yukarıda Uygurcada *kan* olarak zikrettiğimiz kelimenin İslâm muhitinde aldığı şekil] (13)
4. melik (14)
5. ilçi ('hükümdar' manasına gelenleri sadece, aş.yk.30)
6. beg (300)
7. *ilig* (800'den fazla!).

Buna karşılık *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı devirde faaliyet göstermiş olduğunu bildiğimiz M.el-Kâşgarî *beg* kelimesinin yanı sıra *hân* kelimesini biliyor ve bu sonuncuyu şöyle izah ediyor 'Türklerin en büyük başbuğu; Afrasyab oğullarına verilen ungun'.[13] Karahanlıca Kur'an tercümesinde yalnız *melik* bulunması bir dereceye kadar anlaşılıyor da Uygur kâfirlerini (yani Buddha dini mensûbu) çok iyi tanıdığı ve Müslüman Karahanlılarla Uygurların savaşlarını dile getiren dörtlüklere yer verdiği hâlde M. el-Kâşgarî'nin *ilig* kelimesini kaydetmemesi çok şaşırtıcı.

Şaşkınlığımızı ve Karahanlıları, tekrar geri dönmek üzere şimdilik burada bırakalım ve diğer kaynakları yoklayalım. 1200'lere geliyoruz, eldeki Türkçe kaynakların hiç birinin *ilig* kelimesinden haberi yok. Fakat Moğollarla birlikte İslâm muhitinin tarih kitaplarında, bilhassa Farsça olanlarında *ilig* kelimesi, *hân* ile birlikte kendini göstermeğe başlıyor. Tebriz'deki İlhanlıların ardından gelenler, Orta Asyadakiler, Timurîler ve nihayet Çağataylar bu kelimeyi ve bileşik şekli *ilhan*'ı çok iyi biliyorlar: *il*, *ilig*, (bunu bazan *ilek* şeklinde okuyarak) *han* ve *ilhan*'ın iştikakları üzerine kafa yoruyorlar, kimin kimden üstün olduğu hakkında, hangisinin hangi dilden geldiği hakkında fikir yürütüyorlar. Bunlar için yukarıda zikredilen G. Doerfer'in kitabına bakılabilir (*TMEN II*, s. 94 vd, s.210 vd).

Bu arada Anadolu'ya uğruyoruz; yazı dili teşekkül etmiş. Telif ve tercüme faaliyetleri almış yürümüş. Fakat *ilig* veya buna benzer bir şeye rastlayamıyoruz; Anadolu halkı böyle bir kelimeden habersiz. Ses değişmelerini göz önünde bulundurup bu kelimeyi eğelim, bükelim bir *illü* çıkaralım ortaya (eski-*lig* eki Anadolu'da *-lü* olacaktı değil mi?) Evet böyle bir kelime

var ortada ama bu da 'memleket halkı, yurttaş yerli halk' manâsına geliyor (bk.TTS III, s.2063). *illik* ise aşağıda göreceğimiz gibi bambaşka bir iştikak ve bizim 'hükümdar' manâsındaki *ilig* ile ilişkisi sadece aynı *il* kökünü paylaşmasından ibâret! Buna göre kelimemiz Batı İran'da takılıp kalmış, buradan beriye yani Akdeniz'e doğru, Oğuz dil bölgesine sızamamış.

Şimdi tekrar Karahanlıca'ya dönelim, yukarıda verdiğimiz basit istatistik rakamlarına bir daha bakalım: XI. asırda Y. Has Hâcib 6645 beyitlik *Kutadgu Bilig*'i yazıyor ve 'hükümdar' manâsında *ilig* kelimesini 800 defadan fazla kullanıyor. Aynı devirde ve aynı Karahanlı bölgesinde Mahmûd el-Kâşgarî böyle bir kelimeyi hiç zikretmiyor eseri *Divânü Lügatittürk*'te; bilmiyor muydu bunu acaba? Y. Has Hâcib'in, eserinde 'hükümdar' için kullandığı diğer kelimelere baktığımızda bunların sayısı 3 ile 300 arasında değişiyor; 800 rakamı ile kıyaslandığında oldukça düşük. Hatta burada Türk dünyasının hemen her yerinde ve her devrinde kullanıldığı için *beg* kelimesinin 300'ünü hesâba katmayabiliriz; bu takdirde *ilig* kelimesinin tekrarlanma nisbeti daha da artar.

Yukarıdan beri söylediklerimizi toparlayacak olursak, şu hususları tesbit edilebiliriz:

1. *ilig* kelimesi gayri müslim, yani Mani ve Buddha dini mensûbu Uygur kültür sâhası dışında, İslâm muhitinde XI. asırdan XIII. asra yani Moğol devrine kadar sadece ve sadece Yûsuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig* adlı eserinde (H. 462/1069-1070) kâhir bir ekseriyetle (800 defadan fazla olarak) geçmekte ve başka hiç bir kaynakta bulunamamaktadır.

2. Moğollarla birlikte Arapça ve Farsça tarih kitaplarında (isim ve unvanların parçası olarak) ve bunların ardından Çağatay Türkçesinde görülmeye başlar.

3. Fakat Oğuz dil alanında Anadolu'da hiç bir zaman görülmez.

Bunlardan birincisinde Y. Has Hâcib'in, kendisinden sonra Moğol devrine kadar hiç bir bölgenin tanımadığı, bilmediği *ilig* kelimesini bu kadar çok benimsemiş olmasını, kendisinin gayri müslim yani Manici ve Burkancı Uygur kültürüne olan yakınlığı ile izah etmek istiyorum. Hatta daha da ileri gidip *Kutadgu Bilig*'de tesbit edilebilen Burkan dininin tesirlerini de dikkat nazarına alarak, bu yakınlığı, Y. Has Hâcib'in veya babasının ihtida etmiş Burkancı veya Manici Uygurlardan olabilme ihtimâline de bağlayabiliriz.[14]

İllik

il kökünün temel manâsı olan 'sulh, barış'dan hareket edilerek Anadolu'da Oğuz dil bölgesinde türetilmiş bir kelimedir ve *il* gibi 'barış, sulh' manâsının yanı sıra 'beylik mal' ve 'dârülislam' manâsına gelir.[15]

*Tarama Sözlüğü*ndeki ilk örneklerden anlaşıldığına göre *illik* kelimesi Kelile ve Dimne'de geçiyor ki Anadolu Türk yazı dilinin ilk devresine âittir. Kelimenin XVI. asırdan sonra yaygınlığını kaybetmeye başladığını görüyoruz. Nitekim son zamanlarda üzerinde durduğum XIV. asra âit *Risâletülislâm* adlı İlm-i Hâl kitabının XVI. asra âit nüshasında müstensihler artık bu kelimeyi tam olarak bilmiyorlar, bu yüzden de bazan *eyülük* 'iyilik' kelimesiyle karıştırıp * *eylük* şeklinde harekeliyorlar, bazan da hiç bir manâ vermiyecek bir şekilde **ilek* olarak okuyorlar (bk. "XIV. Yüzyılda Yazılmış Gazilik Tarikası "Gaziliğin Yolları" adlı bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Gazâ/Cihâd Kavramları hakkında", Türklük bilgisi Araştırmaları, C. XIII (Harvard Üniversitesi 1989), s. 139-204, bilhassa s. 151-152). Kâtip Çelebi'nin bunu XVII. asırda hâla biliyor olması münferit bir hâdisedir ve belki de K. Çelebi'nin eski eserleri çok iyi tanımasiyle ilgilidir.[16]

İL ü cân mektûbı *İL* ü cân-nâme

'pasaport' manâsında olup XV. asra âit bir iki resmî vesîkada geçer, bildiğim kadariyle başka hiç bir yerde geçmez. Kelime manâsiyle herhâlde aş.yk. 'barış ve can (emniyetini sağlayan) mektup, vesîka' gibi bir şey olmalı. Vaktiyle bunun Türkiye'de pasaporta verilen ilk ad olabileceğini ileri sürmüştüm. Tabiî bugünkü modern'pasaport' kavramından farklı olmalıdır, belki de bir çeşit 'ikâmetgâh tezkeresi' idi.[17]

İlçi

Başlangıcda 'bir boylar birliğinin bir diğeri nezdindeki temsilcisi' manasına geldiği anlaşılıyor. *Kutadgu Bilig*'de görülen 'hükümdar' ve 'devlet adamı' manâsı kelimenin iştikakını, aksettirmektedir. Ancak daha sonra yaygınlaşacak olan 'elçi, temsilci,resûl' bu eserde bir tek yerde geçmektedir: yalavaç tidüküm bu ilçi turur/bu ilçi sözin aysa ölmez kalur (3819) "İşte elçi dediğim böyle olan elçidir; bu elçi ne söylerse söylesin, ona zevâl yoktur" (R. Arat tercümesi).[18] Anadolu'da ve Karahanlıca'daki ilk Kur'an tercümelerinde *resûl* karşılığı olarak hep *yal(a)vaç* kullanılmıştır. 'elçi, sefir' manâsının Moğollarla birlikte yaygınlaştığı anlaşılıyor; tıpkı yukarıda gördüğümüz *ilig* kelimesi gibi. Ancak bu defa kelime Anadolu'da da günümüze kadar gelebilmiştir.

*İLLE*mek, *İLLEN*mek, *İLLEŞ*mek

İlkin 'teşkilâtlanmak, devlet kurmak' manâsına geldiği anlaşılıyor. Anadolu'da ise 'yerleşmek' için kullanılmıştır.[19]

Dönüşlülük ve müşâreket eki *-n-/-ş-* ile yapılan *illen-/illeş*-ise 'hükmetmek, idâre etmek' ve 'barışmak' manâlarındadır.[20]

İlorni

Aslı **ilig kan orını* olup yalnız Uygurcada Burkancı metinlerinde geçmektedir ve terim olarak 'taht, saltanat' olup skr. *râjya* karşılığıdır.[21]

Şimdiye kadar söylediklerimizi bir cedvel hâline koyalım. Manâlar sütûnunda ilkin Eski Türkçe (*ET*) kaynaklardan tesbit edebildiklerimizi sıralayalım. Karahanlıca vd. dâhil olmak üzere bu kaynaklar hep Orta Asyaya âittir. Son sütun hep Anadolu'ya ayrılmıştır.

	(*ET*)	(*Anadolu*)	
	1. 'barış'		'barış' (*illeş-, il eyle-*)
	2. 'siyâsî birlik'		....
	3. 'ülke'		"ülke"
	4. 'halk'		"halk"
	5.		"akraba, dost"
ilıg (< il + lıg)	'hükümdar'		..
[ilkan/ilhan]	["hükümdar"]		[...]
illü (< il + lig]	...		"yerli halk"
illik	...		"sulh", dârülislâm"
ille-	"teşkîlâtlanmak, devlet kurmak"		"yurt edinmek, yerleşmek"
ılen- (< il + len-)	"hükmetmek, idâre etmek, kendisine devlet temin edilmek		....
illeş- (< il + le-ş-)	"barışmak"		"barışmak"
il ü cân mektübı	...		"pasaport"
ilorni	"taht, saltanat"		...
ilçi	"hükümdar, devlet adamı"		"elçi"

Yukarıdaki karşılaştırma cedvelinden şu müşâhedeleri çıkarabiliyoruz:

1. Kelimenin kökü olan *il* (veya fonem varyantı ile *él*) ET'de ve Anadolu'da aşağı yukarı aynı manâlara gelmektedir.

2. *il*'den, isim ve fiil olmak üzere iki iştikak yapılmıştır:

A. isimlerden ilkin 'hükümdar' manâsında *ilig* dikkatimizi çekiyor: Orta İrancadaki 'hükümdar' manâsına gelen *şalır-dâr* kelimesinin tercümesi olup Mani dini mensûbu Uygurlar tarafından türetilmiştir. Manâsı ve belki şekli de yadırgandığı için, daha ilk türetildiği devir ve yerlerde ne olduğunu izah etsin diye yanına 'hükümdar' manâsındaki *kan/han* kelimesi ilave edilmiş ve buradan *ilhan* kelimesi çıkmıştır. Çıkmasına çıkmış ama *ilig* ve bileşik şekli *ilighan/ilhan*, ne eski devirde, ne de yakın devirlerde Tebriz'in batısına geçebilmiştir. Yani Anadolu bugün dahi bunları bir iki tarihî terim ve şahıs adı dışında hiç tanımıyor!

Buna karşılık sadece Anadolu'nun bildiği bir *illik* iştikakı var ki bunu da Tebrîz'in doğusu bilmiyor tanımıyor: 'barış' teknik terim olarak 'dârülislâm'. Moğol devrinde Farsça tarih kitaplarında görülen *îlî* kelimesiyle bir ilişkisi olduğu anlaşılıyor.

B. Türetilen fiiller + *le-n-*, + *le-ş-* biçimindedir. Bu fiillerde Eski Türkçede aslî manâya yakın olarak 'siyasî' kavram korunduğu hâlde Batıda, Oğuz dil bölgesinde bunun izi bile kalmamıştır.

Yukarıda cedvele bütünü ile baktığımızda Eski Türkçede 'barış', 'siyasi birlik', 'devlet', 'hükümdar', 'devlet kurmak', 'hükmetmek', 'idare etmek" gibi manâların hâkim olduğunu görüyoruz. Hâlbuki Batıda yani Anadolu'da durum tamâmiyle değişmiştir: *il* kelimesinin temel manâlarından 'barış' ancak husûsî terkip ve iştikaklarda görülür: *il eylemek, il olmak* ve *illeşmek*. Öte yandan 'hükümdar' manâsında *ilig* kelimesi Anadolu'da hiç bulunmaz. Bunun yerine daha başlangıçda *sultan, beg, imâm, pâdişah* gibi kelimeler hâkim olmuştur. Fakat aynı şekilde Müslüman olan Orta Asya'da Karahanlılar ve ardından gelenlerde nasıl oluyor da *sultan, imam, pâdişah* gibi kelimeler bilindiği hâlde bunların yanı sıra ve bazı hâllerde kâhir bir ekseriyetle *ilig* ve *ilhan* kelimeleri ısrarla kullanılabiliyor? Bunu yukarıda teferruatiyle üzerinde durduğumuz burkancı ve manici Uygurların Karahanlılar üzerindeki kültür tesiriyle izah edeceğiz! Oğuzlar, yazı dillerini kurdukları sırada Uygurlardan ve Karahanlılardan çok uzak bir coğrafi bölgede yani Anadolu'da bulundukları için böyle bir etkilenmenin dışında kalmışlardır. Buna karşılık 'barış' ve 'dârülislâm' manâsına gelen *illik* (< *il* + *lik*) kelimesinin kitâbelerde ve Uygurcada bulunmayışı dikkatimizi çekiyor. Hâlbuki Anadolu'da 'dârülislâm' ve 'barış' kavramı bir kaç ayrı kelime ile ifâde edilmiştir: *sulh, emînlik* (*Kutadgu Bilig*'deki *iminlik* deyim değil!), *müslümanlık ili* (bunun tersi için *dârülharp, yagılık* kullanılmıştır). Bunun bir sebebi olmalı. Bir kere Türklerin Orta Asyadaki müslümanlıkları ile Yakındoğudaki müslümanlıkları birbirinden çok farklı olmuştur. Şöyle ki Orta Asya'da aş.yk. m.s. 1000 civarında Karahanlı Türkleri Samânî yani sünnî İran bölgesinde İslâmiyeti kabûl etmişler ve müteâkip devirlerde gayri müslim bir kültür dünyası ile nesiller süren büyük çapta bir mücâdeleye girişmek zorunda kalmamışlardı. Hâlbuki Anadolu'ya yerleşen Oğuzlar (Selçuklular, Beylikler ve nihâyet Osmanlılar) yüzyıllar boyu Hristiyanlık dünyası ile aralıksız çatışma hâlinde bulunmuşlar ve bu durum tabiî olarak Batı Türklerinin diline bütün teferruatiyle aksetmiştir: *illik, kâfir ili, müslümanlık ili* vb.

İl kelimesi ve iştikaklarının hikâyesi burada bitti. Buna benzer bir hikâyeyi bir dahaki sefere *gaza* ve *cihat* kelimeleri münâsebetiyle anlatacağız. ★

[1] Kelimeyi eski metinlerde *él* biçiminde bir kapalı *e* ile yani bildiğimiz yayvan ve geniş *e* ile *i* arasında dar bir sesle okumak isteyen ulemânın sayısı oldukça yüksektir ve bu konuda çok şey yazılmıştır. Eski Türkçede böyle bir ses, 'fonem' olarak mevcut olmuş mudur? Bir iki misâl dışında böyle bir şey var olmamıştır. Ancak *e* veya *i* foneminin bir varıyantı olarak bir kapalı *é* her zaman var olmuştur. İşte eski metinlerin tesbitinde böyle bir kapalı *é* sesini metnin içine sokmak isteyenler, bu 'fonem varıyantı'nı kastediyorlar. Ama bu bir fonetik meseledir. Fonetik ilminin kâidelerini eski metinlerin tesbitinde kullanmak ne dereceye kadar mümkündür, bilemiyorum. Çünkü eski devirlerde ses kayıt cihazları henüz keşfedilmemiş idi. Yani eski metinler, bize sadece yazının sağır ve dilsiz imkânları ile hitâbetmektedirler.

İşin bu yönünün dedikodusu bu kadar yeter! *il* kelimesinin hikayesi üzerinde esaslı bir şekilde duran G. Doerfer olmuştur: *TMEN II*, 653 *él*, s. 194 vd. Burada kelime hakkında daha önce söylenmiş olanlar tenkitleriyle birlikte sıralanmıştır. Ayrıca bir de Sir Gerard Clauson'un meşhur iştikak lügatına bakılabilir: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, s.121 vd.

[2] Bu sonuncusu yani 'il' manasının burada yeri yok, yanlışlıkla girmiş olmalı, çünkü 'il' bugün sadece bir mülkî-hukukî terim olarak "vilâyet" manâsındadır, bk. *Türkçe Sözlük*, s.693.

[3] T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana Universty Publications, Uralic and Altaic Series 69 (Bloomington 1968), s.338-340. Ayrıca bk. bir de H. Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, C.4

(İstanbul 1941), s.81 vd.

Şinasi Tekin, "Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Göçebe (=Ötüken) ve Şehir (=Hoçu) Medeniyetlerinin Tahlili", *Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, sayı 3, Ekim 1971 (Erzurum 1972), s.35-60.

bodun ilig ikegü boltukınta 'halk ve idâre eden ikiye bölününce' (bk. T. Tekin, a.e., s.236 N3, s.270).

Kelimenin Mani muhitinde kullanılışının eskiliği bakımından şu metin dikkate değer: A. von Le Coq, *Türkische Manichaica aus* Chotscho I, Berlin 1912, s.7-17: *yrlaggançuçı kangamaz edgü kılınçlıg iligmez* 'ey bizim merhametli babamız, iyi kalpli hükümdârımız' (10,3-4); *ilig tngrim* 'benim devletlü hükümdârım' (11,15); *ulug ilig* 'büyük hükümdar'. Bu parça tarihlidir:"...Mani'nin tanrılar diyârına göçünün 522. yılında, yani domuz yılında..." Mani m.s. 273'de idam edildiğine göre metnin tarihi 795 olur!

ilig kelimesi için bir de Sir Gerard Clauson'un iştikak lügatine bakılabilir, s.141; bu verilerden de anlaşıldığına göre kelime Burkancı Uygurlar tarafından da yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

Tarih kitaplarından ve umûmî ansiklopedi bilgilerimizden hatırlayacağımız üzere Tebriz'deki meşhur İlhânîler. İlhanlılar vb. işte bu iki kelimenin birleşmesinden meydana gelmiştir: *ilhân < *il(ig) kan < ilig kan*. Türkçe bilmeyen Arap veya Acem asıllı eski tarih kitaplarının müstensihleri her zaman ve her yerde yaptıkları gibi *ılıg hân'ı ilekhân* şeklinde harekeleyip okumuşlar yani bozmuşlardır. Bu ve benzeri meselelerin münâkaşası için bk. G. Doerfer, *TMEN II*, 653, 657, 661. G. Doerfer *İlhan*'ın aslının *il kağan* olması gerektiğini söylüyorsa da W. Bang'ın ses kaynaşması nazariyesi daha doğru görünüyor: *ilhan < * il(g) han < ilig kan* (bu son şekil metinlerde mevcuttur!) bk. Ş. Tekin, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, C.XI, s.171 vd (Harvard University, 1987).

bk. *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, C.XIII, s.146 vd (Harvard Universty, 1989). Görüldüğü gibi dile yeni girmiş veya değişik manâ kazanmış olan *mevlâ* ve *çalap* kelimeleri izahı gereken kelimelerdir, ama bunlar tam teşekkül etmiş ikileme değil.

bk. Mary Boyce, *The Manichaean Hymn Cycles in Parthian*, London Oriental Series, Volume 3. Oxford University Press (1954), s. 195.

10 Költigin kitâbesinde bir defa geçen *ilig*'in Mani dini mensupları ile ilgisi olabileceğini düşünebiliriz. Şöyle ki kelimenin geçtiği kitabenin dikildiği 732 yılından otuz yıl sonra aynı bölgenin insanlarına II. Uygur hükümdârının emri ve Mani râhiplerinin ısrarları ile Mani dininin takdim edildiğini biliyoruz. Uygurların, bilhassa üst tabakanın Mani dini ile önceden bir âşinalığı olmaksızın böyle bir teşebbüsün başarısını tasavvur etmek güçtür. Burada Köktürklerle Uygurların aynı bölgede yanyana, içiçe yaşadıklarını hatırlatmakda fayda var. Benzeri bir hâdiseye, hatta aynı duruma Anadolu'da da şâhit oluyoruz: Selçukları, Beylikleri, Osmanlıları ve nihâyet kendimizi yani Türkiye Cumhuriyetini düşünelim. Bütün bunlar birer farklı siyâsî ad olduğu hâlde, halk aynıdır.

Bu ihtida teşebbüsü ve başarısını anlatan Uygurca bir metin neşredilmiştir: W. Bang, A.v. Gabain, *Türkische Turfan-Texte II*, Berlin 1929, s.411-430. Yani Mani dini râhipleri, o devrin türkleri arasında, bilhassa toplumun üst tabakalarında herhâlde daha 762 yılından önce dinlerinin propagandasını yapıyorladı. İşte hikâyesini anlatmakta olduğumuz *ilig* kelimesi bu devirdeki misyonerlik faaliyetlerinin mahsûlü olmalıdır.

Kelimenin iştıkakı üzerinde ilk isâbetli fikirleri Osman Turan ileri sürmüştür ("Ilig unvanı hakkında", *Türkiyat Mecmuası*, C.VII-VII (İstanbul 1942), s.192-199) O. Turan dış görünüşüne bakarak kelimenin **il-lig* biçiminde düşünülebileceğini söylüyor ve kitâbelerden Költigin D18 misâlini veriyor: *illigig ilsiretdimiz* 'devleti olanın devletini elinden aldık'. O. Turan, bu misâlin başında "Orhun yazılarında böyle bir unvanın mevcut olduğunu göremiyorsak da, şu söz vardır" diyerek ihtiyatlı hareket ediyor. G. Doerfer'in buna yaptığı itiraz, Türkçeyi iyi bilmediğinden, O. Turan'ın ne demek istediğini anlayamamasından kaynaklanmaktadır (*TMEN II*, s. 212'nin diib: Jedoch gehört dies nicht hierher... 'ama bu buraya âit değildir...'Tabiî âit değil; âit olmadığını söylüyor zâten O. Turan (s. 198)!

11 Fakat arada bir fark var: **bur* kelimesi, bir başka bileşik şekli dışında hiç bir zaman Uygurcada tek başına mevcut olmamıştır. ('burkan cemaati' manâsında *bursong; < buddha-sangha*). Buna karşılık aşağıda görüleceği üzere *ilig*, manâ ve şekil saydamlığı sâyesinde varlığını uzun bir süre koruyabilmiştir. Buradaki *ilig* kelimesinin, *il* kelimesine yaptığı çağrışıma ve *+ lig* teşkil ekinin belirgin ve yaygın olarak dilde kullanılmakta oluşuna 'manâ ve şekil saydamlığı' husûsuna her zaman dikkat edilmediği için türetilen ve üretilen bir çok yeni kelime tutunamamıştır. Tabiî bu başarısızlıkta başka sebepleri de unutmamak lâzımdır.

12 R. Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig* (I. Metin 1947; II. Tercüme 1959; III. İndeks 1979). Bu sonuncu cilt M. Ergin'in nezâretinde K. Eraslan, O.F. Sertkaya ve N. Yüce tarafından hazırlanmıştır. Bunun, uzun ve son derece faydalı bir tenkidi için bk. S. Tezcan, "Kutadgu Bilig Dizini üzerine", *Belleten*, C. XLV/2, Nisan 1981, sayı 178, s.23-78 (Ankara 1981).

13 B. Atalay böyle diyor (Dizin, s.21: *xan*), 'unvan' demek istiyor.

14 *Kutadgu Bilig*'deki Burkan dinin tesirlerinden bahseden şu yazı çok önemli: S. Çağatay, "Kutadgu Bilig'de Odgurmış'ın Kişiliği", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı 1967, s. 39-49. Bu ve diğer meselelerin münakaşası için de eserin İngilizce tercümesine bakılabilir: *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig). A Turko-Islamic Mirror for Princes*, Translated, with an Introduction and Notes by Robert Dankoff (The Universty of Chicago Press 1983), s. 13 vd. R. Dankoff'a göre burada Burkancılığın dinî tesirleri, doğrudan birinci elden, dinin bizzat kendisi olarak görülmez, Burkancılığın, bilhassa Mani dini mensuplarının tesirini bir edebî tema. bir edebî unsur olarak görmek istiyor R. Dankoff (bk.a.g.e., s.15, not 52). Bu yorum tarzı akla yakın görünüyor.

Karahanlılar ile Uygurlar arasındaki kültür bağlantısını isbat edebilmek için elimizde başka ve daha sağlam maddî deliller vardır; şimdi bunlara temas edelim:

Karahanlı Türkçesi yazı dilinin alfabesi (veya alfabelerinden biri) Arap alfabesidir; ama burada kullanılan imlâ bütün ünlü haflerin (*hurûf-i hecâ*) yazılması dolayısiyle Uygur imlâsının taklididir. Hâlbuki Anadolu'da tarihî ve coğrafî sebepler dolayısiyle Uygurlarla hiç temâsı bulunmayan Oğuz türklerinin kurduğu Anadolu Türkçesi yazı dilinin imlâsı (XIII. asır!) Kur'an imlâsıdır, yani *hurûf-i hecâ* yok. En çarpıcı misâl *ulu* kelimesinin yazılışıdır Anadolu'da: elif-lâm-vâv-elif (= *alva* gibi acâyip bir görünüm!) Bu, Kur'anda sık sık geçen *kâlu* (sonu vâv-elif ile) 'dediler' kelimesinin hem ses hem şekil olarak taklididir. Hâlbuki aynı kelime Karahanlıcada elif-vâv-lâm-vâv-gayın (sondaki *gayın*'ı Anadolu türkleri uçurmuşlar) olarak yazılmıştır ki Uygurlar dahi böyle yazarlardı. Y. Has Hâcib'in faaliyet gösterdiği yıllarda yani XI. asrın ikinci yarısına âit, Yarkend'de bulunmuş ve arapça olarak kaleme alınmış mahkeme vesikalarının sonunda, adlarından dolayı müslüman olduklarında şüphe bulunmayan şâhitlerden bazıları imzâlarını gâyet okunaklı, işlek bir Uygur yazısiyle ve türkçe bir ifâdeyle (... *tanukma...*: '... şâhidim...' gibi) atmışlardır [Bunlar için şu neşirlere bakılabilir: Cl. Huart, "Trois Actes Notariés Arabes de Yârkend", Journal Asiatique, 11. seri, C.4 (Paris 1914), s. 607-627; Ş. Tekin, "A Qarakhanid Document of A.D. 1121 (A.H.515) from Yarkand", Harvard Ukrainian Studies, C.3/4 (1979-1980), s.868-883].

Bu imzalar süs için veya bir merâkı tatmin için Uygur harfleriyle atılmamıştır. Bunlar ya yeni müslüman olmuş eski burkancı veya manici Uygurların kendilerine veya bunların çocuklarına âit olmalıdır.

İşte bütün bu sebeplerden dolayı *Kutadgu Bilig*'in yazarı Yûsuf Has Hâcib'i de muhtemelen bunlardan biri saymak fazla 'hayâlperestlik' olmaz sanırım. Öte yandan Mahmûd el-Kâşgarî'yi de nesiller önce ihtidâ etmiş bir âilenin çocuğu ve artık burkancı Uygur kültürü ile şahsî bağları kopmuş biri olarak telâkki edebilir miyiz?

15 Her zamanki gibi ilk elde bakılacak kaynak *Tarama Sözlüğü*dür (C. III. Ankara 1967, s. 2062-2063). Burada verilen manâları belli bir tertibe sokmak gerekiyor. Birinci ve ikinci manâlar aynı, birincide verilen Enverî örneğini 'dârülislâm' yani 'İslâm ülkesi' olarak anlamak gerekecek (M. Halıl, *Düsturname-i Enveri* [İstanbul Evkaf Matbaası 1929], s.20):

Kal'ayı paşaya teslîm eyledi
Çıkarur hem paşa anı toyladı
Sakıza oldı Mesemertî revân
İlik oldı andadur ana mekân

"(Martino) kaleyi Paşaya teslîm etti. Paşa da ona izzet ve ikramda bulundu. Martino Sakız adasına gitti. (Çünkü) Sakız adası artık *dârülislâmdır*; onun oturacağı yer orasıdır". Bu isâbetli yorumu

Adliye Hizmetinden Anılar - I

REŞAT D. TESAL

Benim 46 yıllık Devlet hizmetimin 15 yılı çeşitli adlî görevlerde geçmiştir. Ve bu görevler, 2. Dünya Savaşının bizim için en kritik dönemini oluşturan yıllarda, Bulgar sınırında, Çakmak hattında yaptığım askerlik hizmetimden sonraki ilk kamu hizmetini teşkil eder.

Adliyeye intisabımı Ankara'daki bir rastlantıya borçluyum. Akademik veya diplomatik mesleğe girme teşebbüsleri için gittiğim başkentte bir gün, liseden arkadaşım Zihni Betil'e rastlamıştım. Erken yaşta Hakkın rahmetine kalan bu değerli hukukçu ve sonradan siyaset adamı, o sırada Adliye hizmetindeydi. Bana da hararetle bu mesleğe girmeyi tavsiye etti. Ben de bu teşvike kapılarak bir sabah, dönemin Adalet Bakanını ziyarete gittim. Aslında çok kibar olan bu zat, tahsil durumum ve doktora pâyem nedeni ile olacak, beni ayakta karşıladı. Ve, o sırada yanında bulunan müsteşarına da önemseyerek tanıttı. Sonra, daha da ileri giderek, ben henüz maksadımı duyurmadan "Sizi Adliyeye alalım" teklifinde bulundu. Ve, ne arzu gösterdim, yargıçlığın hangi bölümünde ve nerede vazife görmek istedimse kayıtsız şartsız kabullenerek hemen personel müdürünü çağırttı. Karşısında el pençe duran bu zata da: "Reşat Beyi derhal Adliye hizmetine alarak İstanbul'da kısa bir stajı müteakip, yine oradaki Hukuk mahkemelerinde ve baremin en uygun şartları ile vazifelendireceğiz" dedi. Müdür: "Başüstüne Efendimiz" diyerek çıktı. Ben de, Bakanın bu koşulsuz tâlimatının inancı içinde, teşekkür ederek onu tâkip ettim. Birlikte Müdürün odasına girdik. Ancak o, masasına kurulur kurulmaz maskesini atarak ve makam azametini takınarak, ayakta tuttuğu bana, "Reşat Bey, ben sizi iki üst derece maaşla tâyin edemem. Çünki siz Türkiye'de okumadan İsviçre'ye tahsile gitmişsiniz. Bu nedenle sıradan mensuplar gibi 35 lira aslî maaşla vazifeye başlatabilirim. Ayrıca, müracaatınızı burada, Ankara'da yaptığınız ve daimî ikamet yeriniz İstanbul olduğu için, buradan oraya harcırah ta veremem. Bu şartları kabul ederseniz evrakınızı hazırlatayım" dedi.

İsviçre'de aldığım Hukuk terbiyesi bana, iyi niyetin herkes için asıl olduğunu belletmişti. Bunun etkisi ile, müdürün sözlerini gerçeğin tâa kendisi diye kabul ettim. Ve, direnecek, durumu bir kez daha Bakana aksettirerek müdürün, sonradan mesnetsiz olduğunu öğrendiğim tutumunu düzelttirecek yerde, boynumu büküp "peki" dedim.

İstanbul adliyesi de Bakanlığın staj tâlimatını benim isteğime ve Bakanın direktifine aykırı biçimde yerine getirdi ve stajımı Hukuk mahkemelerinde değil, bir asliye ceza mahkemesinin, Millî koruma suçlarını yargılamakla görevli bölümünde yaptırdı. Belki bu konuda da Bakanlık personel müdürlüğü özel bir telefon tâlimatı ver-

son zamanlarda Halil İnalcık yapmıştır, bk. H. İnalcık, "The Rise of the turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium and Crusaders", Byzantinische Forschungen, C. IX (Amsterdam 1985) s. 179-217, bilhassa s. 190.

beylik mal' manâsı, verilen örneklerden anlaşıldığına göre sadece kişilere, esirlere âittir (Ornekler Bursa Kadı Sicillerinden alınmış, bk. TS III, s.2063).

Kelimenin Farsçada karşılığı *îlî* olup XIII. asırda ortaya çıkmıştır (< *il* + *î* [fa. nisbet yâsı ile]). Bunun tersi olan 'düşmanlık' ve dolayısiyle 'dârülharp' Farsçada *yâgî* olarak kullanılıyor. Şimdi *illik* ve fa. *îlî* kelimelerinin ilk defa ortaya çıkış tarihlerini göz önüne alınca, *îlî* daha önce olduğu için *illik*'in, Farsçadan tercüme yolu ile (+ lik = +î) Türkçede aktarılmış olduğunu düşüneceğiz. Öte yandan buna şöyle itiraz olunabilir. Türkçede *illik* daha XIV. asrın başlarında Anadolu Türk yazı dilinde görüldüğüne göre, konuşma dilinde çok daha önce de var olmuş ve dolayısiyle buradan Farsçaya + *î* ile tercüme edilmiş olabilir. Eğer gerçekten Türkçeden Farsçaya girmişse, 1250'lerde Tebrîz'de İlhanlı sarayında faaliyet gösteren ve Horasan ile Moğolistan'daki Karakorum arasında mekik dokuyan Cüveyni, bu *illik* şeklini nereden, hangi Oğuzlardan alıp tercüme etmiş ve *Târıh-i Cihân-güşây* adlı eserine koymuştur? Zira yukarıda belirttiğimiz gibi *illik* bir Anadolu malıdır, Anadolu'nun dışında görülmez! Bu soruya adam gibi cevap bulamadığımız sürece Cüveyni'nin, bunu Anadoludaki *ilik*'den değil, kendisinin, herhâlde Uygurlardan öğrendiği *il* kelimesinden Fars dili kâidesine göre teşkîl etmiş olabileceğini düşüneceğiz. Öte yandan şu husus, son söylediğimizi destekler mâhiyettedir: Türkçe *yagı* kelimesinin sonundaki *ı* sesini, kelimenin bünyesine âit bir unsur olduğunu düşünmeksizin *ilî*'ye andırma yolu ile bunu Farsçada *yâgî* şekline sokmuşlar Cüveyni ve diğer İslâm tarihçileri; eğer şuurlu olarak, bilerek aktarılmış olsa idi bunun, **yâgiyî* bıçiminde karşımıza çıkması gerekirdi. Aynı şekilde Anadolu yazarları da bunu pek alâ kendileri, + *lik* ekini kullanarak fa. *îlî* ile hiç bir ilgisi olmaksızın türetmiş olabilirler (bk. G. Doerfer, *TMEN II*, s. 196-198).

17 Bk. "Türkiye'de Onbeşinci Yüzyıla Ait İki Pasaport: İl-Cân Mektûbı ve İl-Cân-Nâme" *Tarih ve Toplum*, Sayı 23 (Kasım 1985), s. 9-11.

18 Sir G. Clauson, s. 120'de K. Bilig 427'dekini 'elçi' diye çevirmiş, doğru değil; ayrıca bk. *TMEN II*. s.203 vd.

19 T. Tekin, s. 233, E6; S.G. Clauson, s. 126, ikinci sütünun sonu. Buradaki 'dize getirmek' manâsında olmalı. TTS s. 2062'de zikredilen beyitteki 'devletine dâhil etmek' değil, 'yerleşmek, *yurt* edinmek' manâsındadır: Delimden ki Çîn ilin *illemişem* / Dişüm yavuz işlere *bilemişem*. Görüldüğü gibi burada *ille*- bir deyim değil, sırf kâfiyenin hatırı için kullanılmış bir fiildir: 'yerleşmek'.

20 Bk. *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, CXI, s. 151; a.e., CXIII, s. 152 vd.

21 *Altun Yaruk*, bk. Türklük Bilgisi Araştırmaları, C.XI, s. 172-173.

C. Savcı Yardımcılığı sırasında Beykoz adliyesi mensupları ortada yargıç Hüsamettin Çelebi (Mevlâna sülâlesinden, şair ruhlu), en sağdaki savcılık Kâtibi (o da şair ruhlu. Tevfik Fikret hayranı!)

mişti. Oysa, bütün bu ters tasarruflar, yalnız benim açımdan değil, meslek yararları açısından da zararlıydı. Medenî kanunumuzu, Borçlar ve Ticaret mevzuatımızı, Usul ve İcra tâkip ahkâmını yerinde bellemiş, Medenî hukukun en önemli bir bölümü üzerinde doktora tezi yazmış ve bu vesile ile eski Hukukumuzu da etraflıca incelemiş benim gibi bir namzedin Adliye'deki yeri elbette Hukuk veya Ticaret mahkemeleriydi. Ancak, nedense bu mevkiler benden esirgeniyordu.

Ve bu hal sonra da devam etti. Başlangıcı kalemde, eski yazı ile karalanmış kararları, bu yazıyı bilmeyen daktilolara okuyup yazdırmakla geçen, geri kalan kısmı da, kendi insiyatifimle, mahkemenin genel hükümlere dahil dâvalarını tasfiye ile görevli yargıcı yanında, hiç olmazsa dosya okuyup karar hazırlamakla, yâni meslek içinde tamamlanan kısa stajımdan sonra Bakanlık beni, 35 lira aslî maaşla Üsküdar C. Savcı Yardımcılığı'na tâyin etti. Bu ters atama, Hukuk mahkemelerinde münhal bulunmamasından dolayı da yapılmıyordu. Çünki, benim atandığım Savcı yardımcılığı makamını o sırada işgal etmekte olan muavin, İstanbul Ticaret mahkemelerinden birine naklediliyor, ben de ondan boşalan yere tâyin ediliyordum. Demek, Kuruluşun Hukuk bölümünde pek âlâ boş yer vardı. Hatta Bakan belki de burayı bana tahsis ettirmek istemişti de personelde dönen bir dolapla vazife bana verilmemiş, sonradan hatırlı bir kimse olduğunu öğrendiğim muavin buraya kayrılarak ses çıkarmasını bilmeyen ben Üsküdar'a yollanmıştım.

Adliye'ye tâyinim işlemlerinde bir aksaklık daha olmuştu. İbret teşkil edecek çirkinliği yüzünden onu da kaydetmeden geçemeyeceğim. Bakanlık, tâyin işlemini tamamlamak için, beni Ankara hastahanesinde muayeneye sevketmişti. Orada, doğuştan kataraktlı gözlerimin bu özrüne takıldılar, "Siz bu gözlerle yargıçlık yapamazsınız" dediler. Oysa, yıllardır bu ariza, gözcülerin o tarihlerdeki görüşüne göre perdenin daha kolay ameliyatını sağlayacak yoğunluğa ulaşmasını beklemek zorunluğu ile, gözlükle idare ediliyordu. Ve ben, bütün tahsilimi, gözlükle güçlendirilen bu gözlerle yaptığım gibi, askerlik hizmetine girerken de, göz arizam nazara alınmamış, bana, keskin görüş gerektiren topçuluk görevi verilmişti. Ve ben, iki yıl süreyle bu hizmeti hiç aksatmadan başarmıştım. Kilometrelerce mesafeye uzanan bir hizmeti hiç aksatmadan yürütmeye böylesine yararlı olan gözlerimin, nihayet dâva dosyası okumaktan ibaret bir masa hizmetine yetmemesi elbette ki söz konusu olamazdı. Netekim Hastahane göz bölümünün bu garip kararının nedeni de sonradan anlaşıldı. Meğer dönemin klinik şefi göz mütehassısı âdet edinmiş, muayene olacakları evvelâ kendi özel muayenehanesinde kabul eder, kendilerinden, zamanın târifesine göre 10 lira viziteyi alır, sonra da hastahanede, sözde bir muayene ile işlemi, çoğu kez olumlu sonuçlandırırmış. Ve bu dalaverenin cahili ben, bu hatamın kurbanı oluyordum. Bu da yine kendi memleketimin özelliklerine uzak kalmanın bir sonucuydu. Neyse ki, zamanın hakşinas Adalet müsteşarı merhum Selim Nafiz Bey durumu hemen kavrayarak "Reşat Bey, bu raporu saymayacağız. Siz gidin, İstanbul'da kendi göz doktorunuzdan bir rapor getirin" dedi ve keyfî raporu yırtıp attı. Ben de onun dediğini yaptım. Formaliteler tamamlanmış oldu.

Üsküdar'daki göreve kararlı gittim. Söz verilen vazifeye tâyin edilmediğim için istifa edecektim. Ne var ki karşıma cerbezeli, ikna gücü kuvvetli bir savcı çıktı: B. İzzet Akçal. Sonradan D.P. idaresinde, özellikle adlî ve hukukî çalışmalar alanında olumlu rol oynayacak olan bu zat beni, tatlı ve umut verici adaklarla kandırmayı başardı. Bir kaç gün sonra da, kendi kaza yetkisi alanına giren Beykoz'a, meşhut suç savcısı olarak yolladı. Giderken, "Reşat Bey, hiç merak etme, her zaman yanı başındayım. En ufak bir sıkıntıda telefonu aç, derhal yardıma koşarım." diyerek gönlümü de aldı. Ve ben böylece, "aslolan iyi niyettir" kuralına bilmem kaçıncı kez kurban gitmiş oldum.

Vapur iskelesi üstündeki üç buçuk odaya sığınmış Beykoz adliyesinde de sürprizler eksik değildi. Daha ilk günden telefona sarılıp Savcıdan yardım istemek gerekti. Beni tebrike gelen adliye mensuplarından bir kalem mümeyyizi, paşa babasının varlığını Dünyanın sayılı eğlence yerlerinde içki ve kumarla tükettikten, alkolle beynini ve kişiliğini harap ettikten sonra, hatır gönülle Adliye'ye sığınmış bir zavallıydı. İtile kakıla Beykoz'a yamanmıştı ve, işin en kötüsü, bit içinde yüzüyordu. O kadar ki, sabah akşam vapur geliş gidişlerinde herkes ondan kaçıyor, etrafındaki kanape ve koltuklar boş kalıyordu. Mahallin, efendi bir kimse olan yargıcı ondan, bir yazı ile, bu duruma kesin bir çare bulmasını rica etmişti. Beni tebrike geldikte bu Kemal Efendi "memurun adı böyleydi", yerden kandilli bir temenna ederek "o bit meselesini hallettim Müddeiumum Bey" dedi. Ne yaptığını sorunca da, sıcağa gittiğini söylemekle yetinip, ikazıma rağmen, ardı ardına temennalara devam etti. Tepem atmıştı. Tiksinmiş ve meslek adına utanç duymuştum. Hemen telefona sarılıp durumu İzzet Beye bildirdim. Bir iki

gün sonra Kemal Efendi merkeze alındı. Beykoz adliyesi de bir çirkin durumdan kurtulmuş oldu. Ancak, böyle bir kepazeliğin yıllarca sürmesine neden göz yumulduğunu bir türlü anlayamadım.

Yeni görev yerimin çilesi bununla bitmiyordu. Bir kerre, savaş hali yüzünden, problemleri artan ve günlük yaşamı gerginleşen bir askerî bölgede bulunuyorduk. Şansıma, Birliklerin yetkili komutanı da, asker-sivil sürtüşmelerinde bize yardımcı olmuyordu. Ve, artan satışmalar yüzünden, askerle bağ bahçe sahipleri arasında çatışmalar da eksik değildi. Günün birinde, mısır aşırmak için bir bahçeye giren bir erin öldürülmesi sonunda gerginlik arttı. Asker de karşılık vermeye kalkıştı. Tertiplenen bir baskında köylüler hırpalandı, hâmile bir kadın çocuğunu düşürerek öldü. Bu bulaşık işlerin hazırlık soruşturması beni epi yordu.

Ardından Anadoluhisarındaki konağında ölü bulunan bir kadının bıraktıklarının güvence altına alınması işi çıktı. Şüpheli ölümü aydınlatma benim görevimdi. Bunu, doktorun yardımı ile kolayca yaptım. Ancak eşyanın muhafaza altına alınması hususu Beykoz yargıcına ait bir görevdi. Ve bunun hemen o gün, akşam olmadan yapılması gerekiyordu. Üstelik, ben ölüm nedeninin tespitini yaparken gelen ve ölenin yakınları olduklarını söyleyen iki kadın, bir az gözyaşı döktükten sonra, sofadaki kanepe altından bir koca kilitli madenî kutu çıkararak, içindeki mücevherlerin muhafaza için kendilerine verilmesini, sonu tehdide, şantaja kadar varan bir ısrarla istemeye kalkıştılar. Tabii bu ısrarlara aldırmadım ve kadınları münasip şekilde evden çıkardım. Öte yandan, yardıma gelen zabita mensubu da, dolapları dolduran kıymetli şeylere göz atmaya başlamıştı. Hasılı herşey, yargıcın bir an önce gelip tespit ve muhafaza işlerini yapmasını gerektiyordu. Ne var ki bizim mızmız yargıç, duruşmalarını bir türlü tamamlayıp gelemiyordu. Neticede işi onun adına ben yaptım. Ancak mesele bununla bitmedi. Bizim deryadil yargıç işi sonradan da süründürüncemede bırakmış, itirazda bulunanlardan bir avukatı polis nezaretine aldırmaya bile kalkışarak başına bir de tahkikat belâsı açmıştı. Allahtan Ağırceza mahkemesi, bizim de Savcılık olarak bu avukat hakkında açtığımız (yargıcın işine müdahale) soruşturmasını nazara alarak, işi tatlıya bağlayan bir karara varmıştı.

Tâyinimdeki isabetsizlik konusunda yaptığım şikâyeti nazara alan ve başarılı çalışmamı ve meslekle ilgili yayınlarımı mümtazen yükselmeme esas yapan Bakanlık, bir süre sonra beni, Üsküdar'da görevli Millî Korunma mahkemesi yargıçlığına atadı. Ek bir ödeneğe olanak sağlayan bu tâyin, bir tür hak telâfisi oluyordu ve böylece ben de Beykoz cefasından kurtulmuş bulunuyordum.

Üsküdar adliyesindeki Millî korunma teşkilâtı, 2 yargıç, 2 savcı ve küçük bir kalem ekibinden oluşuyordu. Mahkeme başkanı, hoş sohbet bir zattı. Ancak bir az geçimsiz ve huysuzdu. Hele benim yerine geldiğim ve kısa bir süre sonra başka göreve atanan yargıçla hiç anlaşamıyordu. Oysa bu meslekdaş, görevinin ehli, kültürlü, bilgili bir hukukçuydu. Avrupa'da tahsil görmüştü. Başkan belki bana karşı da ayni huysuzluğu gösterecekti. Ancak ben buna imkân bırakmadım. Üstelik, Savcı ve yardımcısının, bâzı önemli dâvalarda başkanın menfaat sağladığı yolunda bana yapmaya kalkıştıkları imalara karşılık olarak "bu konuda elinizde sağlam ve yeterli delil varsa, vazife gereği bunu Bakanlığa duyurmak size düşer" demekle yetindim. Ve, ne gariptir, kimse de böyle bir teşebbüse girişmedi.

Bir süre sonra Bakanlık, Üsküdar Millî Korunma teşkilâtını tümü ile İstanbul'daki ana kuruluşa bağladı. Bu kuruluş, bir başkan ve iki üyeden oluşan ve ağır ceza yetkisine sahip bulunan bir (Toplu Millî Korunma Mahkemesi) ile birkaç tek yargıçlı mahkemeden ve oldukça kalabalık bir Savcılık ekibinden oluşuyordu. Bakanlık, bizim Üsküdar mahkemesini de, Başkanla benim yanımıza Savcı yardımcısını da üye pâyesi ile katarak, 2 numaralı Toplu Millî Korunma Mahkemesi haline getirdi.

Bu onurlama bizim Başkanı pek şımartmıştı. Daha gittiğimiz gün, ayağının tozuyla Teşkilât Başsavcısı'nı ziyaret ederek karaborsacıları asma kesme taahhüdünde bulundu. Sonra da, odalarımıza, mahkeme salonuna daha yerleşmeden, vaktin gecikmiş olmasına da bakmayarak, Savcıdan dâva verilmesini istedi. Bu makam da, alelacele hazırlanmış bir (dudak boyası ihtikârı) dosyasını, meşhut suç şeklinde, sanığı ile beraber bize sevketti. Biz de, eğreti bir masa etrafında toplanarak ve dosyaya şöyle bir göz atarak karaborsacıyı yargılamaya başladık.

Musevi asıllı sanık bu acelemizden şaşkına dönmüştü. Kekeleyerek avukat tutma isteğinde bulunmuş, Başkan, sert bir sesle "evvelâ sorgunu yapalım, sonra" demişti. Bu iş için kendisine verilen 10 dakikalık süre içinde de, koridorlarda dolaşan, bu çeşit müşteriler kollayan sıra avukatlardan birini peyleyip getirmiş, ancak heyetimiz, bu avukata da dosyayı incelemek için istediği mehli vermemişti. Ve, özellikle benim itirazlarıma, itidal tavsiyelerime de kulak asılmayarak bu sudan dâva, bir iki saat içinde, ağır bir mahkûmiyet kararı ile sonuçlandırıldı. Ben tabiatı ile karara muhalif kalmış, bununla da yetinmeyerek bu veballi kuruluştan derhal ayrılmanın yollarını aramaya başlamıştım.

Garip kuşun yuvasını Allah yapar derler. Benim de teşebbüsüm hemen sonuç verdi. Tesadüf, I numaralı Toplu Millî Korunma Mahkemesi üyelerinden biri, bizimkiler gibi aşırı eğilimli imiş ve bu yüzden başkan ve diğer üyelerle ahenk sağlayamıyor, mahkeme değiştirmek isteyormuş. Müdahale hemen yapıldı, ikimiz de dilediğimiz huzura kavuştuk.

Adliye mesleğimin Millî Korunma döneminde epi şeyler öğrendim ve, özellikle memleket ekonomisi üzerinde, yabana atılmayacak bir ihtisas edindim. Ülke için tasarlanan ve epi aksak tarafı bulunan Savaş ekonomisinin bu açıklarından yararlanarak işlenen karabor-

sa suçları sayısızdı. Ancak, tâkip beceriksizlik ve bilgisizliği yüzünden, bunların çoğu mahkemeye intikal ettirilemiyor, bir haylısı da, çeşitli nedenlerle kim vurdu'ya gidiyordu. Millî Korunma Mahkemelerine intikal edebilen suçlar, fazla kira almak, faturasız veya sahte faturaya dayalı satış yapmak, mevcut malı gizleyip satıştan imtina etmek ve tarım ürünleri konusundaki mükellefiyetlere uymamak gibi suçlardı. Mahkememizde görülen dâvaların en yüklüsü, sahte ve kabarık imalâtçı faturasına dayanılarak işlenen kumaş ihtikârı suçlarına ilişkin tâkip dizisiydi. Memleketin o tarihteki en tanınmış mensucat fabrikaları bu suçların faili olarak yargılandı ve çeşitli cezalara çarptırıldı. Hikâye şuydu: Millî Korunma Kanunu, imalâtçı kârını sınırlandırmamış, serbest bırakmıştı. Bundan yararlanan açıkgözlerden biri, İstanbul'da, Eyüp'te küçük bir imalâtçı tezgâhı edinmiş, ancak burayı gerçek yapımda kullanacak yerde, bu sayede edindiği imalâtçı belgesine dayanarak, sahte ve gerçek üstü imalâtçı faturası kesmeye âlet etmişti. Tezgâh hiç çalıştırılmaz, sahibi ise, Sultanhamam'da Alâlemciyan Hanının kahve ocağında oturup isteyen toptancılara, zamanın parası ile 40, 50 lira karşılığında, dilenilen fiyat ve mikdar üzerinden sahte imalâtçı faturası keserdi. Bu toptancılar da, gerçek ve abartılmış maliyetler arasındaki farkı alış fiyatına katarak kolay bir haksız kazanç sağlarlardı. Bu sahte fatura kahramanı aleyhine, verdiği uydurma belgelere dayanarak geniş ölçüde vurgun yapanlarla birlikte, yalnız bizim toplu mahkemede açılan dava sayısı kırkın üstündeydi. Bu kodamanlardan bâzıları, sıkılmadan bizlere rüşvet teklifine bile kalkışmışlardı. Ve, işin daha acı tarafı, Millet savaş sıkıntı ve yoksunlukları içinde çırpınırken bunlar, Beyoğlu'nda dillere destan hovardalık âlemleri yaşayorlardı.

Utanç yaratan bir ihtikâr suçu da, ülke savunması için gerekli ithal malı bir takım malzemenin, servete doymuş olması icabeden tanınmış bir eczacı tarafından Orduya, çeşitli dalavereler sonunda pek fahiş fiyatla satılması işlemiydi. Sâdece duruşmasının tutuksuz olarak yapılmasını sağlamak için İstanbul'un en tanınmış avukatlarına avuç avuç para akıtan bu vatan hainin dâva evrakını mahkeme başkanımız bana tevdi etmişti. Her ihtimale karşı dosyasını geceleri evde sakladığım bu dâvanın mahkûmiyet kararını, tam bir vicdan huzuru ile yine ben yazdım ve karar, avukatların bütün gayretine rağmen, Yargıtaydan ittifakla onaylanmış geldi.

Resimde, 3. Ağır Ceza Mahkemesi Heyet'i görülüyor.
Ortada, dosya üzerine eğilmiş olan, Mahkeme Başkanı Burhanettin Ögen, resmin sağ başındaki ben, Başkanın diğer tarafında, geriye doğru oturan diğer üye Hulûsi Mülazimoğlu,
En solda oturan, iddia makamı temsilcisi C. Savcı yardımcısı Zeki Sefiroğlu.
Bugün sadece Bebek'te oturan Hulûsi Mülazimoğlu ile ben hayattayız.
Solda başı görünen bir stajyer.

İstanbul Millî Korunma Mahkemelerini, ihtikâr suçu anlayışı ve sorumluluk ve ceza ölçüsü açılarından iki grupta toplamak mümkündü. Bizim Toplu mahkememizle Üsküdar'dan gelen yargıcın başkanlığındaki 2 numaralı Toplu-Mahkeme arasında bu açılardan, gün geçtikçe artan çok açık farklar vardı. Onlar, başkanlarının, "ihtikârı şöyle ezeceğiz, böyle yokedeceğiz." diye masaya yumruk vurarak alenileştirdiği şiddet politikası dairesinde, her gelen dâva sanıklarını kasıp kavuruyorlardı. Bâzı tek yargıçlı mahkemeler de bu tutuma ayak uydurmaktan geri kalmıyorlardı.

Bu yazdıklarım sakın yanlış anlaşılmasın. Bundan, ılımlı mahkemelerin hatır gönül yaptığı sonucuna ulaşılmasın. Bizler de ihtikâr mücadelesi yapıyor, ülkenin yarar ve selâmetine hizmet ediyorduk. Amma, vazife şuurunu ölçülü kullanarak Adalet ve nasafetten ayrılmamaya da özenle dikkat ediyorduk. Bir örnek vereyim: 2 numaralı Mahkeme, Denizyolları gemilerinden birinin çarkçıbaşını, bir Avrupa seferi dönüşü küçük kızına bir bebek ve bir kutu mama getirip gümrük beyanı yapmadan çıkardığı için, ağır hapse mahkûm etmiş, adamcağız mesleğinden de olmuştu. Sonradan bu karakuşi kararın Yargıtayca bozularak dâvanın bize intikal etmesi üzerine, ceza ölçülü dereceye indirilmiş, çarkçının mesleğe dönüşü olanağı sağlanmıştı.

Yıllar sonra bir rastlantı bana, bu şiddet yanlısı yargıçların gerçek eğilimlerinin bu olmadığını, o Milli Korunma savaşı döneminde, gösteriş olsun diye sert tutuma gittiklerini kanıtlamıştır. Bir gün, Adliye'de bir meslek arkadaşının yanında, bizim Üsküdar mahkemesinin sonradan 2 numaralı Toplu Mahkeme başkanı olan yargıcına rastladım. Emekliye ayrılmış, avukat olmuştu. Ziyaret ettiğim yargıca, tâkip ettiği bir dâvada mahke-

ne yargıcının ve sonradan kararı inceleyen Yargıtay Dairesinin yanış tutumlarından yakınıyordu. Efendim, diyordu, sanık savunmasında samimî ve gerçekçiydi. Yargıç hislerine kapılarak zayıf deliller uğruna ağır, ölçüsüz ceza verdi. Yargıtay'da da incelemediler. Yazık oldu adamcağıza" Kendimi tutamadım. "Amma ... Bey, birlikte yargıçlık yaptığımız sıralarda sanıklara karşı böyle yumuşak davranmazdınız!" dedim. Sarardı, buzardı, soğuk bir selâmla kalkıp gitti. Eminim, diğer asıp kesenler de sonradan bu gerçek kimliklerine dönmüşler, olaylara ayrı bir gözlükle bakar olmuşlardır. Ancak, haksız yere gadre uğrattıkları zavallılar için kalblerinde acaba bir pişmanlık duygusu uyanmış mıdır, bunu bilemeyorum.

Millî Korunma mücadelesi hızını kaybedince bizim mahkemeler de kaldırılmış, geri kalan işlerin sonuçlandırılması genel mahkemelere intikal ettirilmişti. Bizi de, kadromuzla, İstanbul'un normal Adalet teşkilâtına, 3. Ağır Ceza Mahkemesi olarak aktarmışlardı.

Ağır Ceza çalışmaları gerçe Millî Korunma kadar renkli değildi. Fakat, klâsik çerçeve içinde, daha çok sorumluluk yükleyordu. Bu dönemde bizi oğraştıran, müşkül ve veballi durumlara sokan epi dâva olmuştur. Birkaçını nakledeyim:

İki asker, Çatalca köylerinde, küçük bir kızın, zorla ve palaska ile boğma tehdidi altında, ırzına geçmişler, sonra da, ihbar eder korkusu ile zavallıyı parçalayarak öldürmüşlerdi. Çatalca adliyesi suçu büyük bir maharetle meydana çıkarmış ve sanıklar aleyhine, ölüm cezası isteği ile dâva açılmıştı. Sorgularında önce inkâra yeltenen katiller, sonradan suçlarını kabul ettiler. Tipleri de, Lombroso'un "doğuştan câni" teorisine hak verdirecek kadar hain ve acaipti. Birinin tüm ölçüleri alabildiğine iriye ve uzuna kaçıktı. Surat kaba uzun, burun iri, kulaklar saplı kepçe gibi, kol ve bacaklar alabildiğine uzundu. Diğerinde, tersine, bütün vücut bölümleri yayvandı. Sanki tepeden inme bir mengene bu adamı genişliğine geliştirmiş idi. Gözler çekik, surat tostoparlak, omuzlar yaygın ve kanburdu. Bakışlarda bile bir yayılma vardı. Ve, her ikisinin ortak yönü, bakışlardaki hainlik, canavarlık ve behimilikti.

Dâvanın ispata yönelik gelişmesi beni heyecalandırıyordu. Çünki, oldum bittim idam cezasına taraftar değilimdir. Ve, ne gariptir, dâva sanıklar aleyhine geliştikçe, içimden bu canavarları yoketme duygusu geliyor, amma sonradan, ölüm cezası kararına nasıl imza atacağımı ürpererek düşünüyordum. Bu hal, kuşkusuz, bir yargıç için zaaf sayılabilirdi. Fakat ne yapayım. Elimde değildi. Hukuk formasyonum, cezada idamı, özel hukukta da, özellikle çocuk sahibi karı kocaların boşanmasını, bir türlü kabullenemiyordu. Neyse ki, dâva sonuçlanmadan bizim mahkemenin bir kısım dosyaları 2. Ağır cezaya nakledildi ve şansıma bu dâva da bunlar arasında gitti. Bu suretle, acı kararı imzalayıp kalemimi kırmaya lüzum kalmadı.

Unutamadığım bir diğer dâva, politik nitelikteydi. Vefa Lisesi Edebiyat Öğretmeni bir yazar, yayınladığı dergide, akrostiş bir şiirle, zamanın Cumhurbaşkanına hakaret etmişti. Zabitada nezarete alındığı sırada çok ağır işkenceye tâbi tutulduğu her halinden anlaşılan adamcağız, suçu inkâr etmiyor, ancak, "Hakaret ettim, fakat bunu Cumhurbaşkanı sıfatı ile değil, Parti başkanlığını hedef alarak yaptım. Ben iki sıfatın birleştirilemeyeceği inancındayım. Şiirimdeki eleştiriler de bunu ifade etmektedir ve bu sıfata yöneliktir" diyordu. Mahkeme başkanı dosyanın tâkibini ve bilirkişi incelemesini yönetmeyi bana havale etti. Zamanın, biri Anayasa diğeri Ceza hukuku, üçüncüsü de Edebiyat Fakültesi profesörü üç değerli ve tarafsız bilim adamını bilirkişi seçtim. Onlar da, raporlarında, savunmayı doğrular inanca vardılar. Sonunda sanığı, ittifakla beraet ettirdik. Kararı Yargıtay da onayladı. Ve, işin dikkat çeken ve sevindiren tarafı, ne Cumhurbaşkanlığından, ne de diğer yönetim organlarından, bu karar nedeni ile herhangi ters bir tepki gelmedi. Aksine, ilerde, Mahkeme başkanı da, ben de, sonradan anlatacağım şekilde ödüllendirildik bile. Oysa, sonraki iktidarlar döneminde mahkemeler bu açıdan ağır baskılara oğramıştır.

Bizi oğraştıran bir diğer dâva, Şile'de iki aileyi birbirine katan bir şüpheli ölüm hikâyesi olmuştur. Bu dâva günleri, iki tarafın kalabalık mensupları mahkeme koridorlarını doldurur, bunların birbirine saldırması, yeni cinayetlere neden olması tehlikesi de herkesi tedirgin ederdi. İşin sakıncalı tarafı, suçu saptamaya veya, tersine, beraete yetecek deliller de bir türlü sağlanamayordu.

Benzer sakıncalı iki dâva daha görmüştük. Bunlardan biri, yüksek mevki sahibi bir kimsenin evlâtlığının, yine ev hizmetlilerinden bir delikanlı tarafından iğfal edilmesi dâvasıydı. Bilgisine başvurmak için bu Hanımefendi de mahkemeye çağırılmış ve kendisinden epi deliller sağlanmıştı. Hatta bu bilgiler, kadıncağızın zaman zaman sanıkla mağdureye, "Sizi birbirinize vereceğim" vâadında bulunmak sureti ile suça âdeta zemin hazırladığını bile ortaya koyuyordu. Mahkemece bu nokta üzerinde fazla durulmamasına karşın Hanım, duruşmadan çıkar çıkmaz Ankara'ya, Cumhurbaşkanı"na "Beni mahkeme mahkeme sürüdürüyorlar" şeklinde telgraf çekmiş, Adliye Bakanlığınca bir tahkik açılmasına neden olmuştu. Biz bunu sonradan öğrendik. Aslında Adliye müfettişleri de gerçeği hemen anlamışlar, tahkikatı kısa zamanda olumsuz mütalaâ ile sonuçlandırmışlardı. Ne gariptir, Beykoz savcılığım sırasında, ayni Hanımın kocası hakkında bir tahkikatı da ben yürütmüş ve aleyhte dâva açtırmıştım. O zaman da kimse kılıma bile dokunmamıştı.

Sözünü edeceğim ikinci dâva ise bir emir eri aleyhine açılmıştı. O zamanlar, eskiden kalma bir usulle, ev hizmetlerini gördürmek üzre subay ailelerine bir er tahsis edilir, buna da (emir eri) denirdi. Böyle

bir emir eri, yanında çalıştığı ailenin çocuğuna tasallûtta bulunmuş, subay da bunu duyunca çileden çıkarak ere işkenceye kalkışmıştı. Sâdece er aleyhine açılan dâvada zavallı babayı yatıştırmak pek zor oluyordu. Verilen yeterli ve ölçülü ceza dahi onu bir türlü tatmin edemiyordu.

İki üzücü dâvadan daha söz edeyim. Bunlardan biri, bir aidatlı Belediye tahsildarının, devşirdiği vergi ve harçlardan bir kısmını, evrak üzerinde tahrifat yapmak sureti ile, yâni ihtilâs yoluyla zimmetine geçirme suçuydu. O zamanlar, aidatlı tahsildar diye, kendi ücretini, yaptığı tahsilât üzerinden bir yüzde hesabı ile alan görevliye denirdi. Şayet memur bir ay hiç tahsilât yapamazsa o ay ücret alamaz, aç kalabilirdi. Sanırım günümüzde artık böyle memur yoktur. Karşımıza gelen sanık tahsildar da, suçu işlediği tarihte çok az tahsilât yapabilmiş, beş nüfuslu, ağır hastalı ailesine ancak 18 lira aidat getirebilmişti. Bu parayla, o tarihte bile, günde yarım ekmek ancak alınabilirdi. Ve, zaruret zavallıyı, ertesi ayın tahsilâtından bir kısmını eve harcamaya yöneltmiş, meydana çıkar korkusu ile de vergi evrakında değişikliklere gitme saflığında dahi bulunmuştu. Bu hal ise suçu, ertelenemeyecek ağırlıkta cezaya bağlayordu.

Yaşam savaşı oğruna işlenen ve, ne yazık ki maddî açıdan tamamen sabit bulunan bu suçu nasıl cezalandıracağımız konusu Mahkeme heyetimizi epi üzdü. İhtilâsı sabit görsek, cezayı ertelemek imkânı olmayacaktı. Olayın zorunluk haline dönüştürülmesine de herkesin anlayacağı yeterlikte dayanak ve imkân göremeyorduk. Sonuçta fiilin âdî zimmet olduğunu kabul ederek ve olayda takdirî sebepleri var sayarak asgarî bir ceza tâyin ederek bunu da erteledik. C. Savcılığı temsilcisi de kararı temyiz etmedi. Bu suretle adliyeci vicdanımızı rahatlatabildik.

Öteki dâva, ayni zamanda acıklı ve güldürücüydü. Bir de, benim bir türlü hazmedemediğim (Türklüğe hakaret) suçu türündendi. Ben, hele bir Türk tarafından işlendikte, bu fiilin nasıl suç teşkil edeceğini bir türlü kavrayamayordum. İnsan kendine, kendi değer ve hasletlerine karşı suç işleyebilir mi? Evet, bu tür sataşmalar Türk Ulusunun vicdanını rencide eder nitelik taşıyabilir. Ancak bunu, olur olmaz her vesilede ağır bir ceza konusu yapmak doğru muydu? Üstelik bu hakaret, kolayca iftira konusu yapılabilecek nitelik te taşıyordu. Paçası sıkışan, karşısındakine bu fiili hemen ispat edebiliyordu. Hasılı bu suç türünü hiç benimseyemiyor, bu konuda açılan dâvalarda da epi zorlanıyordum.

İşte, sözünü edeceğim dâva da bu türden bir dâva idi.

Suç, serseri yatağı Galata kahvehanelerinden birinde işlenmişti. Sanık, ağız kavgası sırasında karşısındakine sövmüş, onun, "seni polise veririm" demesi üzerine, "polisin de..." diyerek saldırıyı genelleştirmeye başlamış ve kendini tamamen kaybederek ve hakareti Devlete, yasalara, Meclise, Türklüğe yöneltip sonunda "hepsinin, topunuzun silsilesine..." diye küfür zincirini tamamlamıştı. Adamcağız, duruşmada da inkâr yoluna sapmamış, boynunu bükerek herşeyi kabullenmişti.

Hükme gitmekten başka yapacak şey kalmayordu. Başkan, bu zavallı, ağzından sâdece küfür dökülen, belki de bunun anlamını, yasaklığını dahi bilmeyen, insanlıktan yoksun mahlûka acıyordu. Hükmü tefhim ettikten sonra ona bir az nasihat etmek istemişti. Ne yazık ki sanık, bu babaca hayırhahlığın anlamını da kavrayamayarak, ayni hiddet ve şiddetle, "çok verdin be moruk hâkim" deyiverdi. Hepimiz şaşkına dönmüştük. Duruşmada hazır bulunan Savcılık temsilcisi, gereğini yapmak üzre, zaptın suretini aldı. Yarım saat sonra küfürbaz sanık, duruşma sırasında vazifeli yargıca hakaretten 6 aylık bir hüküm daha yedi.

Başkanımızın Yargıtay üyeliğine tâyini yüzünden ve tasarruf düşüncesi ile mahkememiz, I. Ağır Ceza Mahkemesi ile birleştirildi. Ben de bu suretle, daha kökleşmiş, müzmin hale gelmiş dâvalarla karşılaşmak zorunda kaldım. Bunlardan bir tanesi çok önemliydi. Türkiye'yi kasıp kavuran kaçakçılık suçları elebaşılarından bir gruba ilişkindi. Şebekenin başında, D. Denizyolları'nın Akdeniz seferi yapan gemilerinden birinin başkamarotu vardı. Bu kişi, her defasında yakayı sıyırmış ve kaçakçılık kazançları ile Yeşilköy'de kocaman bir turistik otel bile kurmuştu. Yeni mahkememde yargılanan suçu da, seyahat dönüşü, başkamarotluk kamarasından çıkarılarak ve gümrük muayenesiz geçirilerek Yurda sokulan kocaman bir anbalâjın tespit edilemeyen muhteviyatı konusundaydı. Vapurdan bu şekilde kontrolsüz eşya çıkarılabilip çıkarılamayacağını, temsilî bir keşifle yerinde saptadık. Ve bu işin, gemiler yanaşırken alınması gerekli tedbirlerdeki ihmal yüzünden, pek âlâ yapılabileceği sonucuna vardık. Gemi yanaşır yanaşmaz, vazifeli, vazifesiz pek çok kimse güverteye, gözlerimiz önünde ve sorusuz sualsiz tırmanıvermiş, ayni şekilde pek çok inişler de olmuştu. Yâni esaslı hiç bir kontrol yoktu. Başkamarot kabininde de, gemiye usulen Çanakkale'den binerek gerekli muayeneleri yolda yapan gümrük kolcularına verilmiş içkili ziyafetin artıkları duruyordu. Bizdeki davanın başsanığı da herhalde suçunu işlerken ayni memurların gözünü bu şekilde boyamış olacaktı.

Gemiden kaçak eşya çıkarılabilmesi imkânı böylece saptanmakla beraber mahkeme heyetinden bâzıları, özellikle Başkan, suçu cezalandırmayı güçleştiren bir nokta üzerinde duruyorlardı. Bu da, kaçırılan malın değerinin tespit edilememiş olmasıydı. Ancak, üyelerden biri ile ben, bu değerin en aşağı hadden kabul edilmesi halinde dahi ceza vermek imkânı olduğu görüşündeydik. Kaldı ki, yapılan bir bilirkişi tetkiki ve eşyayı sırtında indiren hammalın beyanı, bunun bir parföm esansı anbalâjı olduğunu ve 30-40 kilo ağırlığında bulunduğunu ortaya koyuyordu

ami hükme yetecek esaslı bilgilerden yoksun değildik. Fakat nedense Heyet bu hususta görüş birliğine varamayordu.

Toplum yaralarını böylesine güçlükler içinde, amma yine de şaşmaz bir meslek yeteneği ve nasafet kuşu rehberliğinde sarmaya çalışırken, günün birinde Adalet bakanlığından gelen bir teklif beni kürsü yargıçlığından yasama çalışmalarına itiverdi. Zamanın Adalet Bakanı, ötedenberi yapageldiğim müracaatları, kendi açısına ve Bakanlık ihtiyaçlarına göre değerlendirerek beni, (görgü ve bilgisinden daha fazla yararlanabilmek) gerekçesi ile, Ankara'ya, Adalet Bakanlığı Ceza İşleri Genel Müdürlüğünde bir vazifeye atama teklifinde bulundu. Evlenmiş, çoluk çocuğa karışmış olmama, bir taraftan da, birlikte çalıştığım meslekdaşların hepsinden sevgi ve saygı görmeme rağmen, dâveti kabul ettim. Ve Ankara'ya, önce yalnız giderek işe, muhite alışmaya, bir yandan da ev tutup yerleştirmeye yöneldim. Eşimin becerisi ve intibak kabiliyeti sayesinde herşey kolay geçti. Ve mesleğimin sekiz yıl sürecek yeni dönemi başlamış bulundu.

Bu dönem, sosyal yaşam açısından, Ankara'daki geniş yakın ve dost çevresi ve kısa zamanda kaynaştığımız protokoler temaslar sayesinde, pek tatlı geçmiştir. Çalışma hayatına gelince, Bakanlıkta önceleri kıskanç ve tedirgin üst, eşit ve alt kademe mensuplarının çelmelerini yenmek gerekmiş, sonradan da, yeni İdarenin kısa zamanda sertleşen ve Adalet ölçülerini zedelemeye yönelen tutumu ile çatışmaya gitme zorunluğu belirmekle, daha güç bir tempoya ulaşmıştır. Ancak, bütün engellere rağmen, yine de bu nispeten kısa dönemde memleketin yasal düzenine büyük yararlar kazandıran çalışmalara önayak olduğuma inanıyor ve bundan her zaman için gurur ve huzur duyuyorum.

Şimdi, kısa özetler halinde, Adliye'deki bu son hizmet dönemimden tablolar çizeyim.

Adalet Bakanlığında beni, Ceza İşleri Umum Müdürlüğü Şube Müdürlüğüne tâyin ettiler. Bu görev, hem kurulmakta olan Adlî Sicil Müdürlüğünü kapsayordu, hem de Ceza yasamalarına ilişkin çalışmalarda bir tür müşavirlik ve ihtisas makamı oluşturuyordu. İdare açısından Ceza İşleri U. Müdürüne bağlı olmama rağmen, Bakan bana, genellikle doğrudan doğruya görevler verecekti. Netekim tatbikat ta hep böyle olmuştur.

Bakana bu direkt bağlılık ilk zamanları, Umum Müdürlük üst ve astlarının bana tedirginlikle bakmalarına neden olmuş, hatta vazifeye başlamamdan önce bâzı tedbirlere başvurulmasına bile vesile vermiş. Bana ait makam odası oldunu sonradan öğrendiğim büroda, yine bana ait masaya bir tetkik hâkiminin oturtulmuş ve tüm telefon irtibatının ona bağlanmış olması, bu cümleden tedbirlerdi. Kasılma huyu nedeni ile (gergef) diye anıldığını öğrendiğim U. Müdüre gelince, yüze gülen, nazik tavırlı, amma içinden ısmarlama bir kimseydi. Neyse ki Adlî Sicil işlerine karışmayordu. Yalnız, bu bölümde de, beceriksiz, sallapati bir yardımcım ve pek sinsi bir şef vardı ki, işlerde huzur yaratamayorlardı. Ancak buna rağmen, Adlî Sicil işlerini kısa zamanda yürür hale getirmeyi başardım. Bilgi verme faaliyeti, o gün, bu gün aksamadan yürümekte, çizilen esaslar dahilinde gelişmektedir.

Tâyinimin tezine Bakanla ilk direkt iş temasım oldu. Bir akşam üstü beni çağırttı. Odasında Müsteşar, Hukuk İşleri U. Müdürü ve daha bir yetkili vardı. Çok nazik bir ifade ile bana, Fransızca bir dergideki bir yazıyı okutup mealen Türkçe'ye çevirtti. Bu, "İnönü gitmelidir" başlığını taşıyan ve zamanın muhalif Türk gazetelerinden birinden aktarılmış bir yazıydı. Çeviriyi ayaküstü yaptım. Bakan teşekkür ederek dergiyi aldı ve karşısında oturmakta olan Müsteşarın âdeta yüzüne fırlatarak "gördünüz mü Müsteşar Bey, sizin yaptırdığınız çeviri ne kadar hatalı imiş!" dedi. Sonra yine bana dönerek ayni müşfik ve nazik sesle "teşekkür

Adalet Bakanlığı Hukuk İşleri Umum Müdürlüğü mensupları. Ortada ben, en sağda avukatlık ve noterlik hukuk işleri şefi Aziz Koruklu, en solda Umum Müdür Muavini rahmetli M. Karaoğlu, İkinci sırada en sağda benden sonraki Umum Müdür Dr. Şevket Müftüoğlu (Sonradan yargıtay ve Anayasa Mahkemesi üyesi ve başkanı)

ederim Reşat Bey, gidebilirsiniz" dedi.

Odadan üzgün çıktım. Yaptığım tercüme yüzünden Müsteşarın azarlanmasına üzülmüştüm. Ancak, az sonra bu üzüntünün yersizliğini anlayacaktım. Yerime henüz dönmüştüm ki Müsteşar bizzat telefonu açarak, pek saygılı bir eda ile: "Reşat Beyefendi, azıcık teşrif edermisiniz?" dedi. Odasına sıkılarak girdim ve "Beyefendi, sizi üzdüm galiba, özür dilerim." diyecek oldum. O, tersine, hiç bir şey olmamış gibi güleryüzle: "yok Reşat Bey, üzülmeyin, meslekte böyle şeyler olur. Sizi rahatsız etmemin nedeni, demin okuyup çevirdiğiniz yazıdan bana da bir çeviri yapıp getirmenizi rica etmekti. İçişleri yetkilileri ne yazık ki yazıyı yanlış ve noksan çevirmişler" dedi. Odama çıkıp çeviriyi hemen yaptım. Pek memnun kaldı.

O tarihte iç ve dış Basın sıkı kontrol altındaydı ve içerde yazılanlar olsun, Yurda sokulan dergi ve gazetelerde çıkanlar olsun, yönetim aleyhi nitelik taşıyorsa, hemen toplatılır, dâva konusu yapılırdı.

Bakanla ikinci ve çok daha hatalı temasım, Basın üzerindeki yukarda sözünü ettiğim türden baskıları kaldırmaya yönelik bir çalışma konusunda oldu. Bir gün beni çağırtarak, Basın özgürlüğünü daha kapsamlı biçimde saptayacak yeni bir kanun tasarısı hazırlamak üzre Bakanlıkta bir komisyon kurulmasının tasarlandığını, bunun için beni vazifelendirdiğini söyledi. Böyle önemli bir iş için, Bakanlıkta benden kıdemliler varken ve hele Umum Müdürleri atlayarak beni görevlendirmesinin huzuru içinde, hemen faaliyete geçtim. Komisyonu oluşturacak kimseler tespit edildi. Bunlar Yargıtay üyelerinden ve benim gibi Lausanne Üniversitesi mezunu Dr. Suat Bertan, milletvekili Atıf Akgüç, bizim U. Müdürlükten benim oda arkadaşı Dr. Hadi Tan ve ben idik. Bakan da çalışmalara katılacaktı. Mucip çıktı, dâvetler yapıldı. Ve çalışmalar başladı. İyi bir de dokümantasyon hazırlamıştım. Şansımıza o sırada Birleşmiş Milletler, sâyemde sağlanan bir irtibatla, Bakanlığa Dünya Basını üzerine bir rapor göndermiş, yeni hazırlanmakta olan Fransız Basın kanunu tasarısı da temin edilmişti.

Çalışmalar tam bir Basın özgürlüğü sağlayacak yönde yürütülüyordu. Ve Bakan, sık sık katıldığı toplantılarda, herhangi bir engelleme yoluna gitmeyordu. Ancak, Bakanlıktan kattığım diğer meslekdaş, ne hikmettir, Bakandan çok kısıtlayıcı görünüyor, devamlı engellemelere kalkışıyordu. Suat Bertan ve ben, derhal ona cephe aldık ve kendisini azınlıkta bıraktık. Bakan gibi İtalya'da hukuk formasyonu almış olan Atıf Akgüç daha normal yol tutuyordu.

Bu minval üzre giden çalışmalar sonunda, Suat Bertan'la benim öncülüğünü yaptığımız bir esas tasarı ile buna, özellikle menfi tutumlu tetkik yargıcının muhalefetlerinden oluşan bir versiyon meydana getirildi. Bakan da bizim tasarıya katılıyordu ve çalışmalardan memnundu.

Hazırlık böylece bitmişti. Bakan: "Reşat Bey, tasarıyı bir kerre de Basın mensuplarının incelemesinden geçirmekte yarar var. İstanbul, Ankara ve İzmir gazetecilerine bir dâvet çıkaralım. Bakanlıkta geniş bir komisyon halinde tasarıyı bir kerre de onlarla inceleyelim" dedi. Onun bu çok demokratik görüşü beni pek sevindirdi. Dediği gibi yaptım. Ve, tâyin edilen günde Basın mensupları geldiler, Bakan odasında toplanıldı.

Bu, tatsız bir sürprizle başlayan ilk toplantıyı hiç unutamayacağım. Bakan, dâvetlilere gayet kibarca hoş geldiniz deyip teşekkür ettikten sonra konuyu anlattı. Basın özgürlüğünü genişletecek bir tasarı hazırlandığını müjdeledi. Ancak dâvetliler, memnunluk gösterecek yerde, içlerinden en tanınmış, ağırbaşlılığı ile sevgi ve saygı toplamış biri, Bakanın sözünü keserek, böyle bir tasarıya lüzum olmadığını, çünki, Bakanlığa gelmeden önce ziyaret ettikleri Başbakanın kendilerine, Basın mevzuatını tamamen kaldırmayı vâad ettiğini söyledi!

Hükümet adına Adalet Bakanlığında yeni bir Basın kanunu tasarısı hazırlandığı bir sırada Başbakanın bu mevzuatı kaldırmayı vâadetmiş olması çok garip bir tutumdu. İcra kuvvetinin birlik ve beraberliği ilkesine uymayordu. Ancak Bakanımız, soğukkanlılığını kaybetmedi. "Olabilir, ancak, hazır gelmişken tasarıyı bir inceleseniz isabetli ve yararlı olur"

İnceleme günlerce sürdü. Gazetecilere, tasarlanan hükümler, tüm gerekçeleri ile anlatıldı. Hepsine, hazırlıkların teksir edilmiş kopyaları, belge ve gerekçeleri ile birlikte, dosyalar halinde sunuldu. Ve gruplar oluşturularak, açıklamalı, serbest tartışmalı çalışmalar yapıldı. Zaman zaman bakan da toplantılara katılıyor, tam bir demokratik anlam içinde izahlar yapıyordu.

Bu içtenlikli ve gedik vermeyen sunuşun yararlarını kısa zamanda gördük. Başta, önceleri en büyük muhalefeti yapan Ahmet Emin Yalman ve Ahmet Şükrü Esmer olmak üzre, hemen bütün Basın temsilcileri, gazetelerinde, hazırlanan tasarının değerlerinden söz eder oldular, "biz böyle demokratik bir hazırlık yapıldığını tahmin etmeyorduk" dediler.

Ve toplantılar bu olumlu hava içinde başarı ile sona erdi. Bakan da, özellikle benim hazırlık çalışmalarımdan memnun kalmıştı.

Ne var ki, Meclise sevkedilen tasarı, bir süre sonra yapılan seçimleri CHP'nin kaybetmesi sonucu, hemen kanunlaşamayacak, ileride, yeni iktidarın bir eseri imiş gibi ve bir takım değişiklerle Basına, beklenen statüyü vermek şerefi de bu idareye maledilecekti. Bunun parsasını ise, iktidar değişimi ile hemen yeni safa uyum sağlayan bizim Komisyonun muhalif üyesi toplayacaktı!

(Devam Edecek)

BEHZAT ÜSDİKEN

Beyoğlu'nun Eski ve Ünlü Otelleri - II

Pera Palas

George Nagelmackers'in kurduğu "Compagnie Internationale des Grands Hotels" şirketi, Wagons-Lits parkurları üzerinde ve değişik ülkelerde "Palace Hotel"leri yapımına girişti. Bu arada İstanbul'daki otelin yapılacağı yerin araştırılması da yapılıyordu.

Bilindiği gibi, Pera Palace'ın bulunduğu yer, önceleri mezarlıklarla kaplı bir bölümdü. Nitekim, Ebüzziya Tevfik 1867 yılında, Kabristan Sokağı'nın (o dönemdeki adıyla) çok kötü olduğunu, ayrıca inişe göre sağ tarafta hiçbir bina bulunmadığını, sol tarafta ise, set üzerinde geriye çekilmiş bazı evlerin varlığını anımsadığını, ancak bu set üzerindeki evlerin arkasında mezar taşlarının bulunduğunu, "Yeni Osmanlılar Tarihi" adlı eserinde yazmaktadır. Buna göre mezar taşlarının görüldüğü yerin "Minare" Sokağı olması gerekmektedir. Çünkü Asmalı Mescit Sokağı ile Minare Sokağının kesiştiği yerde halen bulunan teras gibi geniş bir düzlük üzerinde bir mescit vardı. Kalafatçıbaşı Yunus Ağa tarafından yaptırılmış olan bu Mescit'ten bir eser kalmamıştır. Ancak yüksek platforma kavis yaparak çıkan bir merdiven ile yanyana iki mezar taşı son dönemlere kadar buradaydı. Kaldı ki, şimdiki Meşrutiyet Caddesi üzerinde ve Amerikan Konsolosluğu'nun karşısında set üzerinde geriye çekilmiş binalar da son döneme kadar vardı. Hatta bunlardan biri ünlü "Benzur Hotel"i idi.

Ebüzziya Tevfik'e göre, 1867 yılında, Kabristan Sokağı'nın sol tarafı boş ve kısmen mezarlıklarla kaplıymış. Bu dönemlerden sonra, birbirlerine çok yakın akraba olan üç levanten aile, "Nomico", "Tubini" ve "Corpi"ler Şimal Sokağı'nın köşesinden şimdiki Pera Palace otelinin bulunduğu sokağın köşesine kadar olan tüm araziyi satın aldılar. Bugün Sanayi Odası ile Amerikan Konsolosluğu'na kadar olan binaları, ki dört ayrı binadır, Nomico ailesi kendi için; Amerikan Konsolosluğu binasını (Büyükelçilik) Corpi ailesi; köşedeki binayı da Tubini ailesi yaptırmıştı.

Birbirine çok yakın ve kalabalık olan, Nomico, Tubini ve Corpi aileleri çok zengin olmalarına karşılık, sıra ile bu binaları sattılar.

Nomica ailesi'nin binaları, önce "Kroecker Oteli", sonra ilk bina "Kohut Hotel"i, yanındaki iki bina "Novotny Hotel ve lokantası", Amerikan Sefareti'ne bitişik olan ise "Y.M.C.A." kuruluşunun Genel Merkezi halini aldı. Zaman içinde "Kohut Oteli" İstanbul Belediyesi Konservatuarı, sonra Sanayi Odası, Novotny Oteli Bayas Biraderler Mobilya Mağazası ve arkadan Erkek Terzilik Okulu oldu, Corpi ailesinin sarayı Amerikan Sefareti, Tubini'lerin evi ise önce İstanbul Klübü, sonra Akşam Kız Sanat Okulu ve nihayet İstanbul Belediyesi Fen İşleri Müdürlüğü'ne dönüştü.

Buna karşılık, Petits-Champs des Morts olarak bilinen Tepebaşı bahçesi tamamen çukurluk ve Kasımpaşa'ya doğru eğimi çok olan bir yerdi. Bu çukur ve mezarlık arazi 1871-1874 yılları arasında dönemin Belediye Başkanı Blacque Bey tarafından, Tünel kazılırken çıkan toprakla doldurulmuş ve bu arazi üzerine 1880 yıllarında, Petits-Champs tiyatrosu yapılmıştı.

Amphi'ye gelince, bilindiği gibi, köşedeki Bodoui apartmanı çok önceleri inşa edilmiş, bitişiğindeki amphi ise 1889 yılında opera emprezaryosu "Claudius" tarafından yaptırılmıştı. Burası bir yıl sonra yandı, 1891 yılında yeniden yaptırıldı. Bu bakımdan Belediye'ye ait olan bu yerler boş olmadığı ve Grand Rue de Pera'da da o dönem bu büyüklükte bir otel için yer bulunamadığından, en uygun alan "Pera Palace"ın bulunduğu yerdi.

Kaldı ki, Thomas Cook firmasının yeri de "Şeyh Site"sinin hemen altında idi. (Bugünkü İstanbul Etap'ın olduğu yer) Bu alan satın alındıktan sonra "Compagnie Internationale des Grands Hotels" Şirketi Pera Palace'ın yapımı için, kendi mimarları "Henri Duray"ı görevlendirdi. Henri Duray, Pera Palace Oteli'nin mimarı olduğu gibi, Lizbon'daki otelin de mimarı idi. Bundan ötürü de her iki şehir arasında sürekli gidip geliyor ve inşaatları kontrol ediyordu.

Oteller yapılırken henüz adları konmamıştı, İstanbul'dakine "Grand Hotel de Constantinople" deniyor, Lizbon'dakine ise "Grand Hotel de

Lisbonne" adı veriliyordu.

Ancak otellerin bitmesi üzerine, İstanbul'dakinin adı "Pera Palace", Lizbon'dakinin adı ise "Avenida Palace" oluyordu. Bazı yazarlarımız bu otelin ünlü mimar "Vallaury"nin eseri olduğunu ileri sürüyorlar. Kanımca buna olanak yoktur. Çünkü "Alexandre Vallaury"nin yapıtları bellidir ve bunları üç ayrı grupta toplayabiliriz:

1) Raimondo d'Aronco ile birlikte yaptığı binalar. Düyun-u Umumiye binası (şimdiki, İstanbul Erkek Lisesi), Haydarpaşa Tıp Fakültesi, Galata'daki Osmanlı Bankası

2) Yaptığı Devlet Binaları. İstanbul Arkeoloji Müzesi (yapım tarihi 1892, bunu özellikle yazdım!), Eski Şark Eserleri Müzesi, Yüksek Ticaret okulu.

3) Özel şahıslar için yaptığı binalar. M. Decugis'in evi, Union Française ve Union Française'in bitişiğindeki kendi evi. (Bu bina daha sonra "Reşid Saffet Atabinen'in eşi Nurhayat Hanım tarafından satın alınmış ve apartmanın adı "Hayat Apartmanı" olmuştu.)

Her üç bölümde de, görüldüğü gibi, Pera Palace Otel'inin "P"si bile yoktur.

Aslında bu kadar detay gerekmez. Paris'te yayımlanan "LE FIGARO" gazetesinin 14 Eylül 1892 Çarşamba günkü nüshasında şöyle bir haber geçiyordu:

"Lisbonne-Compagnie Internationale des Wagons-Lits mimarı M. Henri Duray, Constantinople'dan, burada da yapımı tamamlanmış otelin inşaatına son kez bir göz atmak için geldi.

M. Duray uzun zamandan beri, biri Avrupa'nın batıdaki en ucu Lisbonne'da, diğeri Avrupa'nın doğudaki en ucu olan Constantinople'da bulunan bu iki otelin yapımı bitene kadar, iki şehir arasında sürekli olarak gidip gelmişti."

Lisbonne'daki otelin açılışı 20 Eylül 1892 Salı günü yapılacaktı. Ancak "Orientalistler" kongresi dolayısı ile bu açılış 23 Eylül 1892 Cuma gününe ertelenmişti.

Pera Palace oteli için ise herhangi bir açılış yapılmamış ve Otel Eylül ayı içinde sessiz, sedasız hizmet vermeğe başlamıştır. Daha sonra 1893 yılının Mayıs ayında, Pera Palace Oteli'nde de gerçek bir açılış yapılabilmişti

Pera Palace Otel'inin yönetimi "Grands Hotels International" firmasındayken; George Nagelmackers 1905 yılında ölünce, Wagons-Lits" firması otelcilik bölümünü kısmen de olsa tasfiye etme gereğini duydu. İlk olarak "Tarabya"daki "Summer Palace" elden çıkarıldı, bu oteli "Mıgırdıç Tokatlıyan" satın aldı. Pera Palace içinse alıcı bulunamadı. Bir bankaya olan borçlardan ötürü, banka işletmeyi bir süre için yüklendi. Beceremedi. Tekrar satışa çıkarıldı. Bu kez oteli "Bodo-

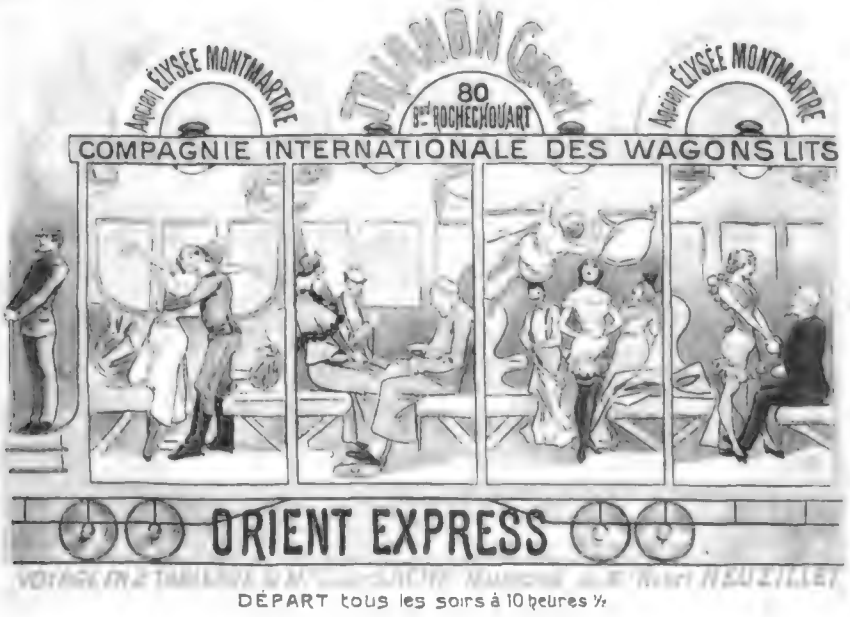

1895'te bir tiyatro temsili.

saki Atanassiadis" adlı Mersinli bir iş adamı satın aldı. (Binayı değil yalnızca işletmeyi)

Bodosaki Atanassiadis, Mersin kökenli olmasına karşılık, işyerini ve evini İstanbul'a daha önceleri taşımıştı. Kendisinin Galata'da, Hovagımyan hanının 1. katında, her türlü ihracat (özellikle tahıl, pamuk ve pamukyağı) ve ithalât işleri ile uğraşan ayrıca "Banker"lik yapan, çalışanı bol, çok geniş bir bürosu vardı

Bu büroyu ve Bodosaki'nin işlerinin tümünü "Lanza "ailesinin fertleri yönetiyordu. Bu aile, Pera Palace Oteli'nin 200 metre kadar ilerisindeki ünlü "Bodoui" apartmanında oturuyordu.

Bodosaki işletmeyi yüklenmişti, oteli satın almamıştı. Eğer oteli almış olsa idi; merkezi Paris, 126 Rue Lafayette, ünvanı "Pera Palace Hotel de Constantinople Société Anonyme" olan şirketin kurulmasına gerek kalmazdı. Yeni kurulan bu firmanın süresi 99 yıl, sermayesi ise 7.500.000 Fransız Frankı idi.

Kurucuları:

- 4 Mayıs 1869 tarihinde Montpellier (Herault)'de doğmuş, Fransız uyruklu Fernand Marie Bonnier

- 7 Mayıs 1855 tarihinde Halep'te doğmuş, Fransız uyruklu Leon Orosdi,

- 19 Kasım 1873 tarihinde Toulon'da doğmuş, Fransız uyruklu Paul Eugene Dutesta,

- 9 Aralık 1890 tarihinde Mersin'de doğmuş, Yunan uyruklu Bodosaki Atanassiadis, idiler. Kuruculardan Fernand Marie Bonnier Başkan, Leon Orosdi ise Başkan yardımcıları olmuşlardı.

Ana sözleşmesi: 10 Temmuz 1922 günü Paris'teki Noter A. Morel d'Arieux tarafından tasdik edilmiş ve Fransız resmi gazetesinin 2 Eylül 1922 tarihli sayısında ilan edilmiştir.

Dikkat edilecek olursa, Pera Palace'ı satın alan kişi olarak gösterilen Bodosaki müdür dahi değildi. Kaldı ki; Bodosaki o tarihlerde çok gençtir (en fazla 26 yaşında) ve bu

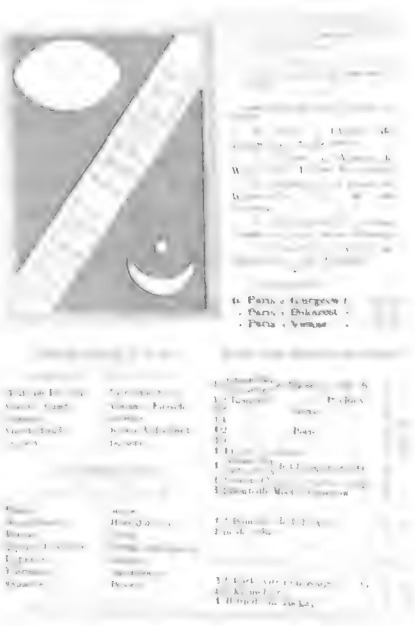

kadar büyük bir servetin sahibi olmasına da olanak yoktur.

Ayrıca, Mersin'de 'Hacı Toma Atanassiadis ve oğlu' unvanlı bir çırçır fabrikası vardır, bu çırçır fabrikası'nın gerçek sahibi olan Hacı Toma, söylentilere göre "Bodosaki"nin oğlu da olamaz, ama babası olabilir. Her neyse; Şirket'in kurulmasından bir süre sonra 17 Kasım 1922 günü Sultan Vahdettin, İstanbul'u terkedince, Bodosaki tüm işlerini bırakarak birden ortadan kaybolmuştu.

Bodosaki'nin ortadan kaybolması ve Şirket ilişkilerinin kopması üzerine; 'Pera Palace' otelinin bağlı bulunduğu 'Société Francaise des Grands Hotels Internationaux' (40 Rue Arcade - Paris adresindeki) firması, önce, Pera Palace oteli hisse senetleri bedellerinin kendi tarafından karşılanacağına dair bir karar aldı. 1 Mart 1923 günü de bu kararı hisse senetlerinin üzerine tatbik etti. Daha sonra 18 Mayıs 1923 tarihinde şirketi kendi bünyesine kattı.

Bir süre daha Fransa'daki bu şirketin yönetiminde kalan "Pera Palace" süreç içinde M. Misbah Muhayyeş'e önce kiralandı, sonra da satıldı.

M. Misbah Muhayyeş dönemine geçmeden önce, bir yazarımızın, yayımladığı kitabında "Bodosaki

PERA-PALACE

Le 31 décembre à 8 heures
GRAND DINER DE GALA
(servi jusqu'à 2 heures du matin)
et
BAL de St. SYLVESTRE
(Distribution de cotillons)
MENU
Frivolités Saint-Sylvestre
Madrilène en tasses
Coquilles de crustacés Nouvel-An
Bécasses flambées sur canapés
Salade demi deuil
Asperges en branches
Sauce Mousseline
Mont-Blanc
Corbeille de fruits
Prix 300 Piastres
Prière de réserver sa table à l'avance auprès du maître d'hôtel.

1924

Atanassiadis"in (kitabında bu şahsın adı Petros Bogosaki olarak geçmektedir.) 3.000.000'luk (Osmanlı altını) vergi borcundan ötürü otelin haciz altına alındığı vurgulanmaktadır. Buna olanak yoktur. Çünkü belirtilen meblağ o kadar şaşırtıcıdır ki, anlatılamaz. Örneğin; şirketin tüm sermayesi "7.500.000" Franktır ve bunun karşılığı 330.000 Osmanlı altını ettiğine göre, 3.000.000 Osmanlı altınının frank olarak değeri tam tamına 68.160.000'dur. Bu ise otel değerinin yaklaşık dokuz katıdır. (Sayın yazar sonraki yorumlarında vergi miktarını 2.000.000 altına indirmiştir, bilgi edinilmesi!) Pamuk işi yaptığı kesin olan "Bodosaki Atanassisadis", tüm işlerinden ne kadar para kazanmalı ki, bu kadar vergi ödemeye zorunlu tutulsun. Ayrıca örnek olarak şunu belirteyim, 1922 yılı Ağustos ayında, "İzmir" limanından yapılan tüm pamuk ihracatı 200.000 Osmanlı altını idi. Ayrıca şu hususu da belirtmekte yarar var: Şirket ve ortakları yabancı uyruklu olduğuna göre, kendilerine vergi uygulamaya kimin hakkı olabilirdi.

Gelelim M. Misbah Muhayyeş dönemine: Bu dönemle ilgili İstanbul Ticaret Odası'ndaki ilk kayıt 16 Ocak 1935 tarihli olup, ortakları "Cemil Muhayyeş, Emin Kemal ve Ferit Muhayyeş" olan "Pera Palas Oteli İşletme Limited Şirketi"ne aittir. Bu şirket 7 Ekim 1939 tarihinde tasfiye kararı almış ve tasfiye kararı 12 Aralık 1940 tarihinde tescil edilmişti. Tasfiye Memurluklarına, Avukat Isak Sages ve Tütün Limited Şirketi Müdürü Saffet Baştımar seçilmişlerdi. 8 Eylül 1943 tarihinde Av. Isak Sages'in istifasından dolayı boşalan tasfiye memurluğuna ise 15 Mayıs 1944 tarihli toplantıda alınan kararla Avukat Artin Büker getirilmişti. Ancak Artin Büker'in tasfiye ile ilgilenemediği gerekçesi esas alınarak işine son verilmiş ve 23 Kasım 1945 tarihinde Mersin Barosu Avukatlarından Halil Kemal tasfiye memurluğuna atanmıştı. Halil Kemal'in âni vefatı sonucu Şirket merkezinde 22 Temmuz 1949 tarihli toplantıda alınan bir kararla tasfiye memurluğuna "Cemil Muhayyeş" tayin edilmişti. 19 Ağustos 1949 günü tasfiye sona ermiş ve tüm evrak yeddiemin olarak M. Misbah Muhayyeş'e teslim edilmişti. M. Misbah Muhayyeş de Pera Palas Oteli ile ilgili ilk firmasını "M. Misbah Muhayyeş" ünvanı altında, 1 Ocak 1950 tarihinde tescil ettirmiş ve öldüğü 12 Ekim 1954 tarihine kadar yönetmiştir.

PERA PALAS OTELİNDE
Hergün: KONSERLİ - ÇAY ve KONSERLİ AKŞAM YEMEĞİ
Maestro Zirkin Arnoldi ve Orkestrası
CUMA ve PAZAR GÜNLERİ: TE DANSAN
Telefon: 44810 (8909)

1933

Dikkat edilecek olursa 1924 yılında "Misbah Muhayyeş" tarafından önce kiralanan ve sonra satın alınan, Pera Palas Oteli ve işletmesi ile ilgili «Misbah Muhayyeş» adına 1950 yılına kadar, Ticaret Odası'nda hiçbir kayıt yoktur.

Kanımca bu bile, Pera Palas ile ilgilenenler için ayrı bir inceleme konusudur.

Gelelim "Pera Palace" oteli ile aynı anda yapımı tamamlanan Lisbon'daki "Avenida Palace"ın yapım öykülerine.

Bilindiği gibi "Pera Palace" Rue Kabristan, "Avenida Palace" ise Merkez tren istasyonuna yakın ünlü "Avenida da Liberdade" üzerinde inşa edilmişlerdi.

Mimarları Henri Duray her ikisine de aşağı yukarı aynı "plan ve proje"yi uygulamıştı

Nitekim fotoğraflarına baktığınızda her iki otelin biribirinden farksız olduğunu görürsünüz. Kaldı ki, bu yalnız dış görünüşleridir.

Henri Duray otellerin yapımında, George Nagelmackers'in talimatı nedeni ile hiçbir masraftan kaçınmamıştı. Büyük salona açılan kapılar harikulâde idi. Büyük bir resepsiyon yapılmış, lobi'nin ve girişin tambrileri özel ve bilinmeyen bir "cilâ" ile cilalanmıştı. Birinci kattaki Kral Dairesi epok mobilyalarla döşenmişti. Resepsiyonun hemen yanındaki salonun ortasına çok büyük ve uzun bir masa konmuş ve burası bir nevi konferans veya toplantı salonu haline getirilmişti. Her iki otel için gerekli mobilyaların hepsi Paris'te yapılmıştı. (Unutulmamalıdır ki, George Nagelmackers Belçikalı idi ve son zamanlara kadar da Wagons-Lits Şirketi'nin merkezi "Brüksel"de idi.)

Her iki otelin diğer bir özelliği de, kısa telgraf adreslerinin aynı, yani; "Palace-İstanbul" ve "Palace-Lisbon" oluşu idi.

Bu arada, "Pera Palace"da çok içildiği ileri sürülen "Veuve Clicquot" şampanyaları hakkında bir açıklama;

Veuve Clicquot firması 1786 yılında Reims'de M. Clicquot Ponsardin tarafından "Clicquot Ponsardin" ünvanı ile kurulmuştu. M. Ponsardin 1866 yılında, "Boursault Şato"sunda 89 yaşında ölünce, karısı Bayan Clicquot-Ponsardin kocasının işlerini sürdürdü. Dul anlamına gelen "Veuve" kelimesini de, ürettiği şampanyaların adına ekledi. Bu tarihten sonra şampanyalarına Vve Clicquot Ponsardin veya kısaca Vve Clicquot dendi. 1871 yılında Mme. Clicquot, M.E.Werle'yi ortak olarak aldı. Bu tarihten sonra, Mme. Clicquot'nun şarap ve şampanyaları bütün dünyada daha çok tanındı. 1884 yılında M.E. Verle'nin ölümü üzerine, yerine hem markanın ve hem de şarap fabrikasının tek sahibi oğlu, M. le Comte Alfred Werle geçti.

Mme. Clicquot'un ölümünden sonra ise şampanyanın adı ve firmanın ünvanı şöyle oldu;

WERLE et COMPAGNIE

successeurs

de

Vve Clicquot Ponsardin

1880'li yıllarda aynı kaliteyi sürdüren firmanın Türkiye temsilcisi; "Bonomi et Recchia"

4 Rue Voivoda - Galata

Constantinople

idi. Unutulmamalıdır ki, Pera'da o dönem düşünülmeyecek kadar, yabancı içki ithalatçısı ve satıcısı vardı. Bunlar özellikle, Pera kentinin isteğini en iyi şekilde karşılamak için ellerinden geleni yaparlardı.

Agatha Christie ve Pera Palace

Dünya polis romanları edebiyatı içinde klasikleşmiş bir yazar olan Agatha Christie'nin çeşitli yapıtları arasından "Murder in the Orient-Express" bazı yazarlarımızca, özellikle vurgulanır ve bu yapıttan ötürü de Christie ve Pera Palace arasında bir bağlantı kurulur.

"Şark Ekspresi'nde Cinayet" Christie'nin en ünlü yapıtı imiş gibi ortaya konur. Halbuki yazarın çok daha güzel yapıtları vardır.

Şark Ekspresi'nde Cinayet'in konusu, kaçırılan ve sonra öldürülen bir çocuğun katilinin aile fertlerince cezalandırılmasının, polis romanı çizgisi içinde anlatılmasıdır.

Christie'nin yaşamına bakıldığında, eserine konu olan her olayda kısmen de olsa bir gerçek payı var. Şark Ekspresi'nde Cinayet romanında ise bu pay daha fazladır. Örneğin, 1932 yılı Mart ayında ünlü "Lindenberg'in oğlu kaçırılmış ve kendisinden 50.000 dolar fidye istenmişti. Bu ara polis 645 kişiyi sorguya çekmiş ancak bir sonuç alamamıştı. 13 Mayıs 1932 günü Lindenberg'in oğlu "Mâlikâne"nin 5 mil kadar güneydoğusunda ölü olarak bulunmuştu. Aile'nin adı "Lindenberg" Roman'da "Armstrong" olmuştur, romandaki kahramanlarla polis dosyasındaki kişiler aynıdır. Ayrıca 1974 yılında "Albert Finney-Ingrid Bergmann-Lauranne Baccall-Sean Connery-Vanessa Redgrave-Michael York vb. tarafından çevrilen filmin başlangıcında; siyah beyaz olarak "Lindenberg"i Atlantiği geçtiği uçakla gösteren bir bölüm var.

Christie'nin bu eserinin basım tarihi 1933, olayın İstanbul'da geçtiği yer "Tokatlıyan Oteli". Buna karşılık, bir günlük gazetede yayımlanan bir yazıya atıf yapan bir kaynakta "Medyum-Tamara Rand" konuşturulmaktadır. Tamara Rand'ın (trans halindeyken) söyledikleri;

HOTEL
PERA PALACE
İSTANBUL

Restaurant — Brasserie
"YORGI"
Rue Kabristan, No. 119
En face de Péra Palace
PERA
Unique dans son genre pour sa propreté, et sa modicité de prix.
CUISINE BOURGOISE
DEJEUNERS, DINERS et SOUPERS A PRIX FIXE et A LA CARTE
Source de la Meilleure Biere d'Istanbul
OUVERT JUSQU'A 2 h Ap. MINUIT
Télé: 4479

1934

"Bir defter görüyorum, üstünde Agatha'nın adı var. El yazması bir defter, bu bir hatıra defteri, 1926'dan kalma. Defter büyük bir kutuya konuluyor. Bir anahtar var. Kutu kilitleniyor." Bu bölümden sonra sürdürüyor.

"Sonra Agatha'yı dar, parke taşlı bir sokakta gördüm. Sokak işaretini okudum; Meşrutiyet Caddesi. Agatha o sokakta yürüdü ve kapısında Pera Palas yazan bir binanın koca tahta kapılarını açarak içeri girdi. Antik asansöre binerek dördüncü kata çıktı ve 411 numaralı odaya girdi."

Şimdi buradaki hataları sıralayalım; 11 Mart 1941 tarihli suikasttan sonra tüm oda numaraları değişmişti, bugünkü 411 ile 1926'daki 411 numaralı oda aynı değildir.

Burada sayın okuyuculara bir ilân sunuyorum, bu ilân 1934 yılında Fuad Samih tarafından yazılmış ve bastırılmış, "İstanbul et ses Monuments" kitabının ilân bölümünden alınmıştır. Bu ilânda görüldüğü gibi bu sokağın adı "Rue Kabristan"dır. 1926 yılında bu sokağın adının "Meşrutiyet Caddesi" olacağı daha Belediye ve Hükûmet tarafından bilinmezken Sayın Tamara Rand bunu nasıl bilebilmiş. Bilindiği gibi, tüm sokak adları 1934 yılında değiştirilmiştir.

Tokatlıyan Oteli olayına gelince, 1929 yılında "Wagons-Lits" "Guide des Grands Express de la Compagnie Internationale des Wagons Lits" adında ve 640 sayfalık bir kitap bastırmıştı. Bu rehber-kitabın başında, "Reseau Parcouru par les voitures de la Cie.des Wagons-Lits" başlıklı, Çin dahil bütün parkurları gösteren bir harita, bu haritanın sol alt köşesinde yalnız Tokatlıyan Otel'lerinin resimleri (Tarabya ve Pera) ve adları vardı. Ayrıca 1908 yılında Paris'te basılmış "de Paris a Constantinople" başlıklı 600 sayfalık kitapta tüm parkurun her kenti değil her köyü dahi, en ufak bölümüne kadar anlatılmakta idi. Bu kitaplar, yeterli kaynaktı sanırım.

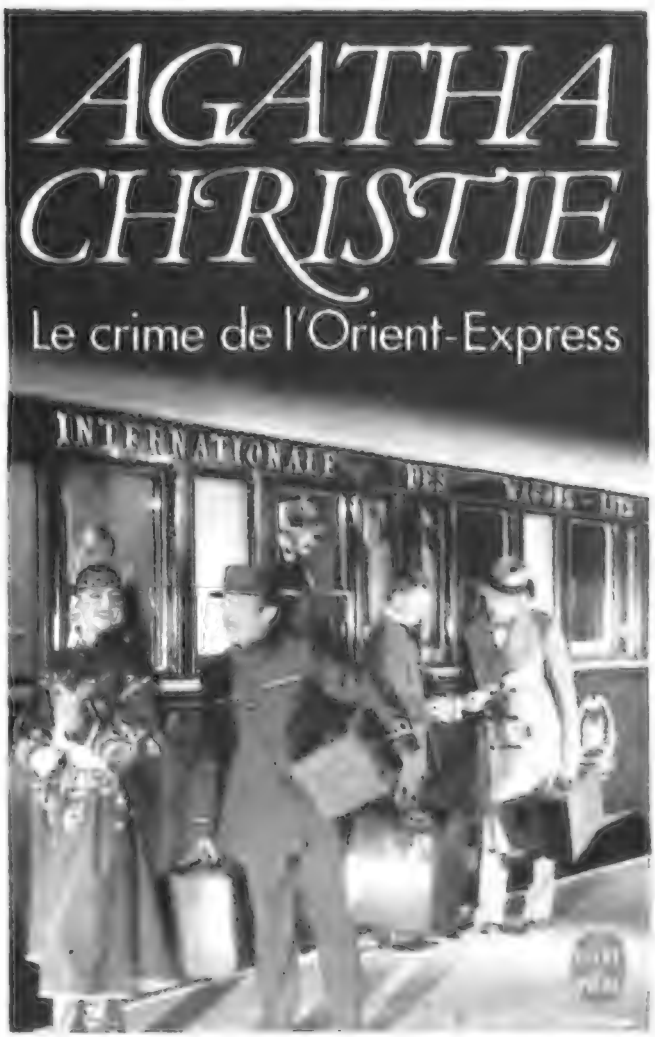

Pera Palace'ta kalan ünlülerden yalnız ikisine değineceğim; İran Şahı Rıza Pehlevi ve İngiltere Kralı VIII. Edward öyküleri. İran Şahı ülkemizi ziyaret ederek İstanbul'a geldiğinde, gerçekten Pera Palace Oteli'nin 1. ve 2. katları hazırlanmıştı. Ancak Atatürk misafirine "Dolmabahçe Sarayını" açtı. Kendisi "Beylerbeyi Sarayı"nda kaldı.

İngiltere Kralı ise, İstanbul'a ker di özel yatı "Nahlin"le gelmişti v beraberinde Mme. Simpson da vaı dı. Protokol gereği Mme. Simpso ile beraber kalamayacağı için yatt kaldılar. Bırakın Pera Palace'ta kal mayı, orada yemeklerini dahi ye mediler. Zaten 1. gün Moda Deni klübüne davetli idi ikinci akşan Kral ve dostları "Park Otel"de ye mek yediler. Kral iki gece kaldık tan sonra 7 Eylül sabahı İstan bul'dan ayrıldı.

Pera Palace'ta suikast olayı ise, ol dukça ilginçtir. Suikast olduğund biz Amerikan Konsolosluğu'nu karşısındaki "Akasya" apartmanı nın en üst katında oturuyorduk.

O dönem yanlış anımsamıyorsan İstanbul Sıkıyönetim Kumandan Org. Asım Tınaztepe idi.

İkinci Dünya Savaşı'ndan önce İtalyanlar Arnavutluk'u işgal etmi ve Kral Ahmet Zogo'yu ülkesinde kovmuşlardı. Kral I. Ahmet Zog da İstanbul'a kaçmış ve Pera Pala ce'a yerleşmişti. Bilindiği gibi, Ah met Zogo İstanbul'daki Galatasa ray Lisesi'ni bitirmişti, hem Türkç biliyor hem de İstanbul'u seviyor du. Ahmet Zogo hergün aynı saat te çıkar ve yemeğini genellikle ken disi ile beraber İstanbul'a gelmiş dostlarıyla yer ve gene belirli saat lerde oteline dönerdi.

11 Mart 1941 günü, Sofya'daki İn giltere Büyükelçisi "Randall" ve El çilik personeli İstanbul'a gelmiş Pera Palace Oteli ile, Alp Oteli ara sında bölünmüşlerdi. Bomba bun dan sonra patlıyordu.

Resmî açıklama, "Randall"a yapı lan suikasttan söz eder, kulak ga zetesinin yayımı ise "Ahmet Zogo" için olduğunu söyler.

Tabiî bunlar hep varsayımdır.

Pera Palace, acaba üzerinde bu kadar durulması gerekli bir otel mi, bilemem? Aslında bir "Orient-Express" olayı bence daha önemlidir. Çünkü bu tren için 3 Kasım 1890 günü yapılmış olan Sirkeci Garı hizmete açılmıştı. Garın açılışında, girişe çiçekler ve bayraklar asılmıştı. Açılış konuşmaları yapılmış ve büyük bir kalabalıkla birlikte, şeref misafirleri de gelmişti.

Pera Palace'ın öyküsü aslında biraz da bu Gar'a bağlı idi. ☆

Osmanlı İmparatorluğu'nun Uluslararası Sergilere Katılımı ve Kültürel Sonuçları

DOÇ. DR. SEMRA GERMANER *

XIX. yüzyılda, başta çağın güçlü devletleri İngiltere ve Fransa olmak üzere, Batı ülkelerinin tarım, sanayi, el sanatları ve güzel sanatlar alanlarında düzenledikleri ulusal ve evrensel nitelikli sergiler, dönemin kültürel yapısını pek çok yönden etkilemiştir. Öncülüğünü Fransa ve İngiltere'nin yaptığı sanayi sergileri, bu ülkelerin sömürgelerinden gelen hammaddelerin ve bu hammaddelerden üretilen sanayi ürünlerinin pazarlanmasına yönelik olarak düzenlenmekteydi. XIX. yüzyılın ortalarında Avrupa devletlerinde artan üretime pazar bulmak önemli bir sorun haline gelmişti ve pazarlamanın başlıca koşulu üretimin tanıtılmasıydı. Başlangıçta sanayi ve ticari amaçlarla başlatılan bu sergiler giderek Avrupa ile Avrupa dışı kültürler ve yerel sanatlar arasında iletişim sağlanmasında ve XX. yüzyıl sanatının oluşmasında azımsanmayacak bir rol oynamıştır.

İlki 1798 yılında ulusal nitelikli olarak Fransa tarafından gerçekleştirilen sanayi sergilerini tüm bir XIX. yüzyıl boyunca milyonlarca Avrupalı ziyaret etmiştir. Dolayısıyla bu sergiler ilk kez büyük kitlelere ulaşabilen tanıtım araçlarıdır. Tarım ve sanayi ürünleri yanısıra, katılan her ülkenin el sanatları ve güzel sanatlar alanındaki etkinliklerine de büyük yer ayrılan sanayi sergileri Batılı seyirciye Avrupa kültürünün dışında başka kültürlerin de var olduğu düşüncesini aşılamış ve farklı beğenilerin Batı toplumunda yaygınlaşmasına ve özellikle sanatçılar arasında benimsenmesine yol açmıştır.

XIX. yüzyıl başında Avrupalının dışa açılma tutkusu sanatsal ifadesini Oryantalizm'de bulmuştu, yüzyılın sonunda ise İzlenimcilerin ve onları izleyen diğer sanat akımlarının temsilcileri Japon estamplarından Afrika masklarına, Mısır duvar resimlerinden Okyanusya yontularına kadar uzanan bir çeşitlilik içinde çağdaş ifadelere yönelmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Sergiler

Ülkede tarım ve sanayi alanlarında yapılan hamleleri Avrupa devletlerine göstermek ve ekonomik sorunlarına çözümler bulma çabaları içinde olan Tanzimat sonrası Osmanlı İmparatorluğu 1851'den itibaren uluslararası sergilere katılmaya başlamıştır. İmparatorluğun bu sergilere katılımı yalnızca ekonomik açıdan değil ama kültürel açıdan da önem taşımaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun katıldığı ilk uluslararası sergi *1851 Londra Sergisi*'dir. Sanayi alanındaki üstünlüğünü ortaya koymak isteyen İngiltere'nin düzenlediği bu sergi kendi türündeki ilk örnektir. 24 Zilkade 1266 tarihli *Ceride-i Havadis* gazetesinde neşredilen bir hükümet bildirisinden anlaşıldığına göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun sergiye katılmaktan amacı ülke topraklarının verimliliğini göstermek, Osmanlı tebasının tarım, sanayi ve sanat alanlarındaki kabiliyetini kanıtlamak, Padişahın ülkenin gelişmesi yolunda sarfettiği gayreti ortaya koymaktı. Osmanlı İmparatorluğu'nu sergiye katılmaya yönelten asıl önemli etmen ise Tanzimat'tan sonra gelişen Osmanlı-İngiliz dostluğuydu. 1838 yılında imzalanan Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması Osmanlı ekonomisinin dış ticarete açılmasını kolaylaştıracak nitelikteydi. [1]

Sergi Londra Hyde Park'ta, J. Paxton, Fox ve Henderson'un gerçekleştirdiği ünlü Crystal Palace'da açılmış ve altı ay açık kaldıktan sonra 11 Ekim 1851'de kapanmıştır. İstanbul'dan Londra'ya gönderilecek eşyalar gemiye yüklenmeden evvel devlet ricali, sefirler, esnaf ve tüccarın görebilmesi amacıyla kısa bir süre sergilenmiştir.[2] Bu sergi çok kısa süreli ve halka açık olmamakla beraber Türkiye'de bu anlamdaki ilk sergi olarak değerlendirilebilir. Musurus Bey, Mustafa Paşa, Cemaleddin Paşa ve diğer yüksek rütbeli memurların eşliğinde Londra'ya gönderilecek ikiyüz sandık dolusu tarım ve el

* 28 Mayıs 1 Haziran 1990 tarihleri arasında, Topkapı Sarayı 10. Sanat Tarihi Araştırmaları Haberleşme Semineri'ne verilen bildirinin genişletilmiş şeklidir.

tezgâhı ürünü Feyz-i Bahri fırkateynine yüklenerek yola çıkarılmıştır. Elverişsiz hava şartları nedeniyle gemi Southamton'a ancak Nisan sonunda varabilmiş ve bunun sonucu Osmanlı ürünleri Crystal Palace'a açılışdan sonra ve acele ile yerleştirilmiştir. Hyde-Park'taki sergi sarayının Osmanlı bölümü Zohrab ve Major'un yönetimi altında düzenlenmiş, ancak sergilenecek parçalar Londra'ya geç geldiğinden eşyaların listesi ilk katalogda yer almamıştır. Osmanlı mallarına ayrılan mekân küçük olmakla beraber tarım ürünleri, madenler, kumaşlar, işlemeler ve değerli şallar büyük ilgi toplamıştır. Sergi sonunda İmparatorluğun fabrikalarına ve başarılı katılımlarından ötürü mutasarrıflıklara madalyalar ve mansiyonlar verilmiştir.[3] Tunus'tan gönderilen kılabdan, sırma ve şıb şıb işlemeler, fes, şal ve kefyeler, ipekli, pamuk ve keten kumaşlar, İstanbul'dan Uzunçarşılı Hacı Naim Ağa'nın kehribar, Uzunçarşılı Said Ağa'nın yasemin çubukları, Beykoz Fabrika-i Hümayunu mamulleri, İstanbul'dan gönderilen tarak ve kaşıklar, gaşiye kese ve çevre işlemeleri ve ıtriyat, Bursa ipekli dokumaları, Mısır'dan gönderilen gül ve çiçek suyu şişeleri ödül olan ürünler arasındadır.[4] Osmanlı İmparatorluğu 1851 Londra Sergisi'ne geleneksel tarım ürünleri ve el sanatlarıyla katılmıştır, gönderilen parçalar arasında sanat yapıtlarına rastlanmamaktadır. Ancak sergide çeşitli ülkelerden gönderilmiş tarım ve sanayi ürünleri yanısıra o ülkelere ait sanat yapıtlarının da yer almış olması Osmanlı sergi heyetinin dikkatini çekmiş olmalıdır ki bunu izleyen diğer katılımlarda bu eksiklik yavaş yavaş giderilmeye çalışılmıştır.

1855 Paris Evrensel Sergisi

Osmanlı İmparatorluğu'nun katıldığı ikinci uluslararası sergidir. Kırım Savaşı nedeniyle Osmanlıların İngiltere ve Fransa ile ittifak içinde oluşları sergiye katılmalarında rol oynamış olabilir. Sanayi, ticaret ve sanata karşı liberal tavrını göstermek isteyen Fransa İmparatorluğu bu büyük gösteri için hesapsız harcamalara girişmiştir, amacı, gücünü kanıtlamak olduğu kadar ilerici düşüncelere verdiği önemi de vurgulamaktadır. Askerleri Kırım'da savaşırken İngiltere Kraliçesi Victoria ve Fransa İmparatoru III. Napolyon, sergiyi birlikte gezmişlerdir, III. Napolyon bu fuarın " Avrupa'nın tek bir aile oluşturmasına büyük katkıda bulunacağını" belirtmiştir.[5]

Tarım ve Endüstri ve Güzel Sanatlar olmak üzere iki ana bölümde düzenlenmiş olan sergi kendi türünde güzel sanatlara geniş yer ayıran ilk örnektir. Yapımına daha önceden başlanmış olan Endüstri Sarayı, sanayi ve tarım ürünlerinin sergilenmesi amacıyla bu sırada tamamlanmıştır. Trocadèro'da ise bir Güzel Sanatlar Sarayı yapılmıştır. Champs-Elysées Endüstri Sarayı'nda gerçekleştirilen ve Osmanlı İmparatorluğunun ikibin parça dolayında eşya ile katıldığı sergide Bâb-ı âli'yi hariciye teşrifatçısı Kâmil Bey temsil etmiştir. Sergide yer alan Uşak, Gördes, Demirci, Kula, Afyonkarahisar, Sivas ve Hereke halı ve seccadeleri, Tophane Fabrika-i Hümayun ürünleri, Şam tüfekleri, beşli ve gümüş yaldızlı Yanya tabancaları, bakır ve bronzdan mangal, karavana ve tepsiler, davul, zurna, kemençe gibi Doğuya özgü müzik aletleri, çekmece dolap, nalın gibi süslü ve kabartmalı ahşap eşya, altın ve gümüş işlemeler, İncirköy Fabrika-i Humayunu yapımı porselen ve cam eşyalar, Çanakkale seramikleri, Kütahya çinileri, fırınlanmış topraktan yapılma çubuk lüle ve biblolar Osmanlı XIX. yüzyıl el sanatlarının topluca görülmesine olanak sağlamıştır. Uluslararası jüri bu sergide Türkiye'yi yirmiyedi madalya ve yirmi mansiyonla ödüllendirmiştir. Mansiyonlar arasında İstanbul'dan Pascal Artin'e ait, Osmanlı, İngiliz ve Fransız ittifakını sembolize eden bir anıt projesinin yer alışı heykel tarihimiz açısından ilginçtir.[6]

1855 Paris sergisi XIX. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'nın siyasal yaşamında olduğu kadar sanatsal yaşamında da Fransa'nın ağırlıklı bir konuma sahip olduğunu göstermiştir. Bu sergide güzel sanatlar alanında ilk kez çeşitli ülkelerden sanatçılar bir araya gelebilmiştir. Beş binden fazla tablonun sergilendiği Güzel Sanatlar Sarayı'nda en ilgi çekici olanları Fransız sanatçılarının yapıtları olmuştur. Delacroix, Corot, Millet, Daubigny, Gérôme tablolarını sergileyen sanatçılar arasındadır. Serginin eleştirmeni Charles Baudelaire'dir. Ingres'ın ünlü Oryantalist yapıtları "Türk Hamamı" ve "Yıkanan Kadın" tabloları ve bunların çok sayıda eskizi de sergide yer almaktaydı. [7] 1855 Paris Sergisi'nde Osmanlı İmparatorluğunun resim sanatı alanında bir varlık gösterememesine karşın, Osmanlı halıları, kumaşları, çinileri ve diğer el sanatları ürünlerinin, günün modası Oryantalist konularla ilgilenen ve belgesel çalışan sanatçılara malzeme sağladığı açıktır.

1855 Paris Sergisi'nden yedi yıl sonra Osmanlı İmparatorluğu *1862 Londra II. Uluslararası Sergisi*'ne katılmıştır. Osmalı ürünlerinin bu sergide yayıldığı alan, 1851 Sergisine oranla en az iki misli geniştir. II. Londra Sergisinde de bundan önceki Paris Sergisinde olduğu gibi sanat alanına ağırlık tanınmıştı. Kensington Garden'da kurulan sergi sarayı bir ana, iki yan bölümden oluşmaktaydı. Yirmibeş farklı grupta sergilenen Osmanlı mamülleri arasında, geleneksel tarım ürünleri dışında el sanatlarına ait örnekler önemli bir yer tutmaktaydı. Köşk biçimli küçük pavyonlarda sergilenen bu örnekler arasında amatörler tarafından her zaman bir mücevher gibi değerlendirilen işlemeli kılıçlar, altın ve gümüş kakmalı özgün desenli silahlar, Uşak, Manisa, Selanik, Şam, Adana ve Filibe'de dokunmuş halılar, mobilya olarak sedir ve yastıklar, sedef ve inci kakma kutular, küçük masalar ve tabureler, "à la franque" desenli bir pirinç mangal, ayrıca kuyumculuk ve mücevherat örnekleri, özel kokulu hamurdan yapılma pişmiş toprak bilezikler, yasemin ve kehribar çubuklar, işleme dantel ve örgüler, Lyon ve Milano kumaşlarıyla yarışan Hereke Fabrikai Hümayunu'nda dokunmuş ipekli ve kadifeler, Edirne oyma ağaç iş-

leri, müzik aletleri, fincan zarfları, sigara kutuları, telkâri objeler, fildişi, bağa, sedef, mercan ve hindistancevizi kabuğundan oyma olarak yapılmış çok sayıda küçük eşya ilgi çekiyordu. Sadrazam Fuad Paşa'nın oğlu Nazım Bey sergi komiseri olarak görevlendirilmişti.

Sergide Güzel Sanatlara da bir pavyon ayrıldığı ve bu bölümün M.P. Mussurus tarafından temsil edildiği anlaşılmaktadır. Baskı sanatları dalında ise İstanbul'dan M. Mühendisyan'ın düzenlediği Türk ve Ermeni kaligrafilerinin değişik türlerini gösteren tipografi ve gravür örneklerini içeren bir tablo, çeşitli büyüklükte tuğralar, kâğıt para klişeleri yer almıştır.[8]

1863 yılında Osmanlı Ekonomisine rekabet gücü kazandırmak, ülkede üretilen malların kalite, çeşit ve fiatlarını görmek, üreticinin sorunlarını tesbit etmek ve başarılı olanları ödüllendirmek amacıyla Osmanlı İmparatorluğu bir ulusal sergi düzenlemiştir. Sultanahmed Atmeydanı'nda bu amaçla bir sergi mekânı oluşturulmuş ve *Sergi-i Umumi-i Osmani* 9 Ramazan (27 Şubat) 1863'de Sultan Abdülaziz tarafından açılmıştır. Sergi işleriyle ilgili komitenin başına Maliye Nazırı Mustafa Fazıl Paşa getirilmiştir. Komitede Hariciye Teşrifatçısı Kamil Bey, Sadrazam Fuad Paşa'nın oğlu Nazım Bey (Londra Sergisinin komiseri), Ticaret Müsteşarı Server Efendi, devlet ricalinden Azmi Bey ve Agaton Efendi bulunmaktaydı.[9] Mimarisi Bourgeois, iç dekorasyonu Leon Parvillée tarafından yapılan, üç kapılı, dikdörtgen biçimli Sergi Sarayı yaklaşık 3.500 metre için hazırlanmış madalyaların üstünde yer alan kabartmalardan anlaşıldığına göre Osmanlı mimarlık ögelerinin kullanılmasıyla düzenlenmiş bir cepheye sahipti. Bu bina Avrupa'dan gönderilen makineler için yeterli olmadığından bunlar için ayrıca asıl sergi sarayının arkasında, Dikilitaş'tan Atmeydanı'nın dibine kadar olan alanda ve Yılanlı Sütunu da içine alacak biçimde ve belli bir mimari özelliği olmayan bir ek bina yapılmıştı. Tarım ürünleri ve madenler dışında el sanatlarına ve diğer sanatsal üretime önemli bir yer verilen sergideki eşyalar on üç ayrı grupta toplanmaktaydı. Beşinci grupta yer alan "Değerli madenlerin işlenmesi ve sanat yapıtları" içinde kuyumculuk, mücevhercilik, değerli taşlar, değerli taş işçiliği, hakkaklık, kame, inci, mercan, emay ve altın işçiliği küçük sanatlar dalında önemli örnekleri içeriyordu. "Giyim eşyaları, moda ve fantezi eşyalar" adıyla onuncu grupta toplanmış olan parçalar, kadın ve erkekler için her tür kumaş ve çamaşır; sofra, tuvalet ve banyo takımları; iğneyle ya da tığla yapılmış ya da kanaviçe üzerine işlenmiş örnekler; danteller, yapma çiçekler; taraklar, fırçalar, giysi aksesuarları ve işlemelerden oluşmaktaydı. "Döşeme ve Mimari Dekorasyon"la ilgili örnekler onbirinci grupta yer almaktaydı. Mobilya türünde madeni karyola, iskemle, kafes gibi eşyalar, günlük yaşamda kullanılan ince marangozluk işi örnekler; fildişi, bağa ve değerli ağaçlardan yapılma mobilyalar; kamış (bambu) ve hasır eşya dikkat çekerken, halılar, yatak takımları, döşemelik kumaşlar, tütünlükler, pipolar, yelpazeler ve müzik aletleri sergilenen parçalar arasında bulunuyordu.[11] Ayrıca bu grup içinde taş, mermer, onix, granit ve porfirden dekorasyon ya da döşeme objeleri, taş ve ahşap yontular ve dekoratif resimlerin bulunuşu yontu sanatının bu yıllardaki yaygınlığı

1863 Sergi-i Osmani. Tanzimat I.

ve uygulama alanları açısından ilginçtir. Mermer eşyalar Bandırma mermer ocaklarını işleten M. Groppler tarafından sergilenmişti. Bunlar arasında altı masa, iki konsol, dört ocak ve bir adet renkli vazo bulunmaktaydı.[12]

1863 İstanbul Sergisinde sivil mimarlık modellerine onikinci grupta, Güzel Sanatlara ise son grupta yer ayrılmıştı. Bunlar arasında yazı, desen, resim, metal ve ahşap üzerine gravür, fotoğraf, baskı, kitap ve cilt örnekleri sergilenmekteydi. [13] Beş ay açık kaldıktan sonra 1863 yılının 1 Ağustos günü kapanan Sergi-i Osmani'de Güzel Sanatlara bir bölüm ayrılması bir yandan Batı'daki örneklere benzer bir sergi düzenleme isteğini öte yandan bu alanda az da olsa bir birikimin varlığını kanıtlamaktadır.

Osmanlı İmparatorluğunun katıldığı Uluslararası sergiler arasında kuşkusuz en önemli olanlarından biri *1867 Paris Sergisi*'dir. Bu sergi Osmanlı İmparatorluğu açısından

1867 Paris sergisinden Osmanlı pavyonları

Sultan Abdülaziz'in ziyaretiyle diğerlerinden farklı bir anlam kazanmıştır.[14]

1867 Paris Sergisi önceki uluslararası sergilere oranla daha görkemli olmuş, aralarında Rus Çarı, Avusturya İmparatoru, Belçika, Portekiz, İsveç, Prusya kralları ve Galler Prensi'nin bulunduğu Avrupalı soylular bu sergi nedeniyle Parise gelmişlerdir. Sergi alanı olarak belirlenen Champ de Mars'ın ortasında birbiri ile ilişkili ve içiçe dairesel koridorlardan oluşan özgün bir sergi sarayı gerçekleştirilmiştir. Koridorların herbirinde farklı ülkelerden gelmiş ama aynı tür ürünler sergilenmiştir. 11 milyon kişinin ziyaret ettiği Paris sergisi, sergi sarayı çevresindeki parka ve Seine kıyısına kadar 687.000 metre karelik bir alana yayılmaktaydı. 52.200 sergileyicinin katıldığı bu sergide Osmanlı İmparatorluğu 4.946 sergileyiciyle Fransa ve İngiltere'den sonra üçüncü sırada yer almıştır.[15]

Osmanlı sergi komiseri Salaheddin Bey'in 1867'de Paris'te Fransızca olarak yayınlanan "1867 Evrensel Sergisinde Türkiye" adlı kitabı 1867 Paris Sergisi hakkında temel kaynak oluşturmaktadır. Park içinde kalan sergi alanında her ülke kendi mimarlık anlayışını yansıtan pavyonlar yapmıştır. Salaheddin Bey'in kitabındaki verilere göre Osmanlı yapıları bir cami, bir Boğaziçi köşkü ve bir hamamdan oluşmaktaydı. Cami, Bursa Yeşil Cami örnek alınarak, küçültülmüş boyutta ve bütün ayrıntılarıyla gerçekleştirilmişti. Yapı, bezemeli iç mekânı, kubbesi ve 5 m'lik çini mihrabı ile ilgi çekiyordu. Ayrıca cami cephesinin sağında ve solunda birer pavyon yer almaktaydı. Bunlardan sağdakinde bir sebil ,diğerinde ise namaz vaktini gösteren saatler bulunmaktaydı. Köşk, camiden çıkışta sağda, büyük bir Mısır tapınağının yanındaydı. Bu yapı, Boğazın Asya yakasında, o gün için bile ancak birkaç örneği kalmış olan eski köşklerden esinlenerek gerçekleştirilmişti. Köşkün vitraylarla bezeli salonunun ortasında bir havuz, bunun çevresinde de bir sedir yer almaktaydı. Ayrıntıları hayranlık uyandıran bu yapının iç bezemesi tümüyle Türk sanatının bir örneğiydi ve özellikle Avrupa vitray tekniğinden farklı bir teknikle yapılmış olan alçı vitrayları ilgi çekiyordu. Kubbeli, birbiriyle ilişkili üç hacımdan oluşan hamam ise köşkün karşısında bulunmaktaydı ve geleneksel Türk hamamının minyatür bir kopyasıydı. Caminin mihrabı, hamamın kapısı ve Osmalı galerisinin cephesi, Bursa camilerinde kullanılmış eski çinilerin kopyası Kütahya çinileriyle kaplıydı. İnşasına oldukça geç başlanan pavyonlar 1863 yılında Sergi-i Osmani salonunun yapımında çalışmış olan Léon Parvillée tarafından gerçekleştirilmişti. Parvillée o yıllarda İstanbulda yerleşmiş olan M. Barberini'nin yardımcısıydı.[16]

Osmanlı İmparatorluğu 1867 sergisinde altmış dört ayrı kategoride tarım, sanayi, el sanatları ve güzel sanatlar örneklerini sergilemiştir. İlk kez bu sergide Mimari çizim, proje, yağlıboya resim, fotoğraf ve yontuya özel bir bölüm ayrılmıştır. Bilimsel çalışmalar, Doğal tarih koleksiyonları ve Arkeoloji yine ilk kez 1867 Paris Sergisinde Osmanlıların yer verdikleri konulardır. Sergi Sarayında Türkiye'ye ayrılmış olan duvarlardan biri çok sayıda mimari çizimle kaplıydı, bunların büyük bir kısmını Barberini'nin çizdiği Osmanlı sergi pavyonlarının ilk çalışmaları oluşturuyordu. Bunlar sonradan uygulamaya yönelik olarak oldukça değiştirilmiş ve Léon Parvillée tarafından detaylandırılmıştır. Aynı mimar tarafından yapılmış, Türk mimari biçimlerinin kullanıldığı bir mezar şapeli projesi; Montani tarafından plan çizimleri, başlıca İstanbul camilerinin kesit ve görünüşleri; Ticaret ve Ziraat Nazırı Edhem Paşa'nın emriyle Bontcha'nın büyük bir dikkatle yaptığı Bursa camilerinin röleveleri; ve İstanbul Altıncı Daire Belediye Meclisi mühendisi Leval'in gerçekleştirdiği bir viadük projesi mimari çizimlere ayrılan duvarda sergileniyordu.[17] İmparatorluğun Güzel Sanatlara ayırdığı bölümde sergilenen yapıtların çok sayıda olmasına karşın dikkate değer olanların az olduğu anlaşılmaktadır. Hamdi Bey'in"Çingenelerin Molası", "Pusuda Zeybek" ve "Zeybeğin Ölümü" adlı üç yapıtı ilk sırada yer alan örneklerdir. "Pusuda Zeybek" tablosunda pembemsi renklerin egemen olduğu yalın bir manzarada yoldan geçenlere pusu kurmuş bir eşkiya betimlenmektedir. Bu üç tabloda da ressamın dramatik bir etki aramadığı, buna karşın olayı bütün doğallığı içinde anlatmasıyla etkili olduğu anlaşılmaktadır. 1867 sergisinde Preziosi "Sultanın Hassa Alayı"nı betimleyen bir suluboyayla, M. Labbé "Bahçede Kadınlar" ve "Portakalların Toplanması" adlı yağlıboya tür resmiyle yer almışlardı. Fransız sanatçı M. Labbé uzun süreden beri İstanbul'da yerleşmiş olduğu gerekçesiyle Osmanlı ressamları arasında resim sergileme hakkını elde etmişti. M. Bal çok sayıda küçük boyutlu ganr resmi sergilemişti. Bunlar renkçi, biraz melankolik ama duyarlı yapıtlar olarak tanımlanmaktadır. İstanbul'dan Mlle. Virginia Serviçen [18] "Kahve Getiren Çerkez Esire" adlı tablo ile Mme. Walker [19] "Sultan Abdülaziz'in Portresi" ile, Rıza Efendi [20] "Ok Meydanı Görünümü"yle, Pierre Montani yaşantı sahneleri ve deniz manzaralarıyla, Serabyan pek çok tablosuyla, İzmir'den Mme. İphigénie Zipcy bir "Genç Kız" portresiyle sergiye katılmışlardı. Sergide Ahmed Ali Efendi'nin (Şeker Ahmed Paşa) Sultan Abdülaziz'in karakalemle yaptığı bir portresi de bulunmaktaydı.[21] Bu sanatçılar arasında kadın ressamların yer alması ve Osmanlı İmparatorluğunu sergide temsil etmeleri ilginçtir. Güzel Sanatlar Pavyonu'nda sergilenen resimlerin konularına bakılırsa, bunlar dönemin saray beğenisini yansıtmakta ve Sultan Abdülaziz'in Türkiye'ye dönüşünden sonra Paris'ten getirttiği ve bugün bir kısmı Dolmabahçe Sarayı Koleksiyonunda bulunan resimlerle benzerlik göstermektedir. 1867 Paris Sergisinde fotoğrafa da yer verilmişti. Abdullah Biraderler, aralarında Sultan Abdülaziz'in fotoğrafının da yer aldığı bir seri portre sergilemişlerdir. Marquis de Moustier'in (Dış İşleri Bakanı, eski İstanbul Fransız elçisi), M.de Bonnière'in

aynı elçinin sekreteri), M. Keun'un (Belçika Konsolosu), Davud Paşa'nın (Lübnan Genel Valisi), Mısırlı Boghoz Bey'in M. gr. Hassoun'un (İstanbul Ermeni-Katolik Piskoposu), M. Camondo'nun(Galatanın en zengin kişilerinden) ve pek çok güzel lövanten hanımın fotoğrafları bu serinin örnekleriydi. Abdullah Biraderler ayrıca dört panoramik İstanbul görüntüsü sergilemişlerdir. Bunlardan ikisi Seraskerlik Kulesinden, biri Tersaneden çekilmişti, sonuncusu da Galata Kulesinden çekilmiş olup "Haliç Görünümü" adını taşımaktaydı. Aynı fotoğrafçılar ayrıca bir grup silah ve İstanbul halk giysilerini tanıtan örneklere de sergide yer vermişlerdir.[22]

Sergininin güzel sanatlar bölümünde, İstanbul'dan yontucu Anesti'nin gerçekleştirdiği ve bir Türk evinin yemek odasına konulmak üzere tasarlanmış beyaz mermerden bir çeşme yer almaktaydı. İstanbul'un bina dekorasyonunda çokça kullanılan yontu ornemanların bir örneği olarak değerlendirilebilecek olan bu çeşme, klasik Osmanlı uslubunda değil ama o günlerin kargir mimarlığında da geçerli olan Neo-klasik üslupta ele alınmıştı.[23]

Güzel sanatlarla ilgili bu örneklerin yanında Osmanlı İmparatorluğu pavyonunda bilimsel çalışmalara da yer verilmişti. Pek çok ilginç araştırmanın arasında Montani'nin büyük bir beceri örneği olan albümü dikkat çekiciydi. Montani'nin kuramı, renk tonları ve ses gamları arasındaki benzerliklerden yararlanarak, bunların uyumlarını ve dalga boylarını hesaplayarak, örneğin Delacroix'nın "Sakız Katliamı", Véronèsé'in "Kana Düğünü" gibi önemli sanat yapıtlarının seslendirilmesi, müziğe dönüştürülmesi düşüncesine temelleniyordu. M. Montani'nin renkli desenlerden ve sayfa kenarlarına yazılmış notalardan oluşan albümü kuramının bir uygulaması olarak sergide yer alıyordu.[24] Fizik alanında ışık tayfı, renk dalga boylarının ölçülmesi ve benzeri çalışmalar XIX. yüzyıl Avrupası'nda araştırmacıları çok ilgilendiren konular arasındaydı. Fransız İzlenimcilerinin bu alanda yapılan çalışmalardan ne denli yararlandıkları düşünülecek olursa M. Montani'nin ilginç olduğu kadar güncel bir konunun da peşinde olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı Sergisinde el sanatları dalında en ön sırada yer alan halılar ve diğer döşemelik kumaşlar 18. kategoride sergilenmiştir. Yüzyıllardan beri Doğu ustalığının en görkemli ürünlerini oluşturan halılar İngiltere ile çeşitli anlaşmalara konu olmuştu, ama Fransa bundan yoksundu. Osmanlı halılarının Fransa'ya girişi oranı yüzde yüze varan vergilere bağlanmıştı ve bu da bir tür yasaklama anlamına gelmekteydi. Oysa, yeni yapılan ticaret alaşmasıyla bu oran yüzde onbeşe kadar düşürülmüş ve Türk halıları Fransız pazarında önemli bir sürüm şansına kavuşmuştur. İmparatorluğun üç önemli halı üretim merkezi başta İzmir ve çevresi olmak üzere, Konya ve tüm Tuna vilayetleridir. Türk halıları kalitesine, desenine ve kullanımına göre sofralı (halının ortasında bir göbek bulunur ve buraya sofra - sini- yerleştirilir), döşeme (Aydın ve çevresinde Yörüklerin dokudukları genellikle çok kalın olmayan ve içine keçikılı karıştırılmış olan halılardır, bunlara Yörük halısı da denir), sıralı (çizgili halılardır, en güzel örnekleri Suriye'de üretilir ve beyaz, mor, siyah, yeşil, kırmızı, sarı renklerin düzenli bir sıra ile kullanılmasıyla meydana gelir. Güzel bir örneği sergideki camide kullanılmıştır.) ve seccade (başlıca üretim merkezi İzmir yakınında Saruhan'dır, küçük boyutlu halılardır, desenleri çok çeşitlidir, eski İran halılarını kopya ederler) olarak başlıca dört gruba ayrılır. Uşak'ta kurulmuş olan büyük halı fabrikalarının müdürleri Hacı Ali Efendi ve M. Schiffmann bu sergiye çok sayıda sofralı tipi halı yollamışlardır. Hacı Ali Efendi'nin yolladığı halıların renkleri sayıca sınırlıdır ama uyumlu renkler kullanılmıştır. Bunlar lacivert zemin üstüne kullanılan turkuaz, yeşil sarı ve turuncu olarak beş renkten oluşmaktadır.[25]

İstanbul'da üretilen ve eflatun zemin üzerine altın yaldızlı çiçek motifli, duvar kaplamasında kullanılan kadifemsi kumaşlar sergide yer alan dokuma örnekleri arasındadır. Beyaz ya da kiraz rengi ipek halıların ve koyu kırmızı çuhaların da büyük çoğunluğu yine İstanbul'dan gönderilmiştir. Gümüş ve altın işlemeler ise bakır kahve tepsilerinde ya da sehpaların üstünde örtü olarak kullanılır. Ehram denilen tüylümsü, kırmızı renkli, mat ve sağlam kumaşlar Champde-Mars'da gerçekleştirilen köşkün sedirlerinde kullanılmıştır. Filibe'de üretilmiş olan bu kumaşların sergide yer alanlarının tümü Prenses Mathilde tarafından satın alınmıştır.

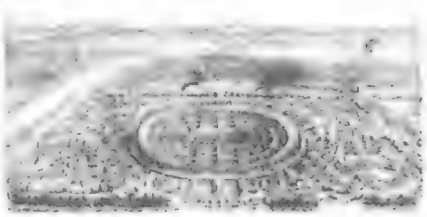

Paris, 1867 Gravür "Paris-Guide parles principaux e'eriveins de France "den Paris,1867.

Yere ya da kapılara konmak üzere üretilen keçe ve kebelere gelince, bunların işlemeli olanları Bursa'dan, düz renk olanları ise Trabzon ve Konya'dan yollanmıştır. 1867 Sergisinde Osmanlı İmparatorluğu İstanbul ve eyaletlerden yollanmış 217 farklı silah sergilenmiştir. Tüfekler; tabancalar; gümüş, mercan ve fildişi kakma karabinler; hançerler; kılıçlar; kamalar; zümrüt ve yakutla bezeli som gümüşten kını olan yatağanlar; savatlı av bıçakları; Arap mızrakları; gergedan derisinden kalkanlar; kabartmalı ve boyalı ok ve yaylar bunlar arasında sayılmaktadır.[26]

Osmanlı Sergisindeki mobilyalar

1867 Paris. Türk Kahvesi.

1873 Viyana Sergisinde III. Ahmet çeşmesi ve Güzel Sanatlar Pavyonu

büyük çoğunlukla, kutularda olduğu gibi sedef kakmalıdır, bunun yanı sıra gümüş zıhlarla belirginleştirilmiş abanoz ve bağa markoteri de kullanılmıştır, ahşap bu zengin bezemenin altında kaybolmaktadır. İstanbul'lu Stefan'ın yaptığı kitaplık, Şam'lı Abdullah'ın yaptığı tabure, Kudüs'lü İbrahim'in büyük masası bu tür örneler arasındadır. 18 parçadan oluşan bir grup mobilya Suriye vilayetinin Souika kentinden Seyid Mahmud tarafından gönderilmiştir. Bu mobilyanın yapımında kullanılan bütün malzeme Suriye'den çıkma yerel ürünlerle gerçekleştirilmiştir. Sedir ağacı üstüne sedef kakmalı bu mobilyada maşlahlarda kullanılan sarı ve kırmızı ipekli kumaşlardan döşeme olarak yararlanılmıştır. Seyid Mahmud'un yolladığı eşyalar arasında ayrıca sedef kakmalı ve Doğu üslubunda kabartma motiflerle bezeli, Suriye modasına uygun iki büyük çamaşır sandığı da sergilenmiştir. Ayrıca İstanbul'dan Feyzullah Ağa'nın, Şam'dan Enis-Anter'in yaparak sergiye yolladıkları sedir ağacından kabartmalı ahşap beşikler ilgi çekicidir. Kudüs'te mobilyacılıkta yaygın olarak zeytin ağacı kullanılır ve buradaki ince marangozluk tümüyle Avrupa tarzındadır. Sergilenen diğer eşyaların büyük bir bölümü Fransa'dakine benzer endüstrinin ürünleridir. Bunlara örnek olarak Hinnail, Halil-Sabat ve Georgis-Terbiza'nın sergideki lüks mobilyaları (büro ya da sekreter) sayılabilir.[27]

Halı, mobilya, silah, giysi ve diğer küçük eşya alanında da çeşitli zenginlikler sunan Osmanlı Pavyonları o yılların mimariden resim sanatına, fotoğraftan giyim kuşama kadar Batı yaşam tarzını ve sanatını etkileyen "Doğu" modasının pekişmesinde büyük rol oynamıştır.

1867 sergisinden sonra Osmanlı İmparatorluğu Avusturya hükümetince düzenlenen *Evrensel 1873 Viyana Sergisi*'ne katılmıştır. Arşidük Regnier'in başkanlığında oluşturulan sergi 1 Mayıs 1873'de ünlü Prater parkında açılmıştır. Tuna nehrine paralel olarak yayılan sergi alanı bir endüstri sarayı ile birbirinden geniş avlularla ayrılmış olan çeşitli uluslara ait pavyonları ve bir güzel sanatlar sarayını barındırmaktaydı. Osmanlı, Mısır ve Rus pavyonları Prater parkının "Doğu"ya ayrılmış bölümünde yer almamaktaydı. Komiserliğini Osman Hamdi Bey'in yaptığı bu sergide mimari düzenleme ile Montani Efendi görevlendirilmiştir. III. Ahmed Çeşmesi'nin bir örneği sergi sarayının doğu girişi ile güzel sanatlar pavyonu arasına yerleştirilmişti. [28] 14 Ramazan 1289 tarihli *Basiret* gazetesinde yer alan yazıda Osmanlı pavyonları hakkında bilgi verilmekte ve yapılan hazırlıklar anlatılmaktadır. [29] "Sergi ve âsar-ı nefise sarayları meyanesinde olup iki tarafında bahçe ve havuzlar bulunan bir mahall-i müntehabede Sultan Ahmed Han tâbe serâh hazretlerinin Ayasofyada vakiçeşmenin bir nümunesi yaptırılmakta ve bu imalatta yalnız Osmanlı üstadları işlettirilmekte bulunmuştur. Mezkûr çeşmenin mahalline vaz'ı ile yaldızından maada imalatı kalmayıp sergiyi temaşa edecek kesanın nazar-ı dikkatlerini celb ve davet edeceği derkârdır. "Yine aynı yazıdan ve 23 Cumadelevvel 1289 tarihli *Basiret* gazetesinin verdiği haberden anlaşıldığına göre, Sergi sarayının Osmanlılara ayrılan geniş bölümünde Papas oğlu Yorgi kalfa tarafından İstanbul konaklarına benzer, tavanı ve kapı saçakları bezemeli bir Osmanlı evi inşa edilmiştir. Bu evin iç mekânında kullanılacak ocaklar İstanbul'dan gönderilerek yerine konulduktan ve "sekiz adet büyük camlı pencere itmam olunduktan sonra hâne tezyinat-ı dahiliyesinde ahali-i şarkiyenin derece-i terakkiyatı anlaşılacağı gibi Arap binası dahi elyevm Dersaadet'te bulunan Arap erbab-ı sanayiinin kabiliyetlerini isbat edecektir". [30] Aynı kaynaktan anlaşıldığına göre 1873 Viyana Sergisi Osmanlı pavyonunda ayrıca mermer taşları ve kurnaları ile bir hamam, bir kahvehane ve eski usül çini takımları yapılmasını gösteren porselen bir fırın yaptırılmıştır. Bu sergi için sergi komisyonu başkanı Nafıa Nâzırı İbrahim Edhem Paşa tarafından "Elbise-i Osmaniye" (Les Costumes Populaires de la Turquie) ile Osmanlı mimarisi ve bezeme sanatını tanıtıcı "Usul-u Mimari-i Osmanî "(L'architecture Ottomane) adlı albümlerin hazırlatıldığı da bilinmektedir.

1873 Viyana Sergisinde Osmanlıların geleneksel el sanatlarını sergilemenin yanı sıra, Osmanlı mimarlığını tanıtıcı bir yayınla bu konuda daha bilimsel bir girişimde bulundukları ve Osman Hamdi Bey'in tablolarıyla altı madalya kazandıkları anlaşılmaktadır.[31]

Fransız Devriminin 100. yılına rastlayan *1889 Paris Sergisi* Mayıs ve Ekim ayları arasında gerçekleştirilmiş ve Champ de Mars, Tro-

cadéro ve Quai d'Orsay'e yayılmıştır. Fransız sömürgelerinin ön plana çıktığı bu sergide Osmanlı İmparatorluğu -ne sergi komiseri ne de sergi komitesi kurmadan- çok az sayıdaki bireysel başvurular ile temsil edilmiştir.[32] Güzel Sanatlar pavyonunda yapıtlarını sergileyen ve madalya ile ödüllendirilen Osman Hamdi Bey'in ve Halil Paşa'nın kişisel çabaları ile bu sergiye katılmış olabileceklerini düşünmek yerinde olur.[33]

1900 Paris Sergisi III. Alexandre Köprüsü'nde Osmanlı Pavyonunun ve diğer ulusal pavyonların görünümü

Osmanlı İmparatorluğu'nun bir komisyon oluşturarak resmî bir biçimde katıldığı önemli sergilerden biri de *1893 Chicago Sergisi*'dir. Amerikanın Christophe Colomb tarafından keşfinin 400. yıldönümü nedeniyle düzenlenen uluslararası sergiye Osmanlı İmparatorluğu, Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti'nin Sultan II. Abdülhamid'e özel bir heyet yollayarak davet etmesi üzerine katılmıştır. Amerika'nın endüstri ve bilim alanlarında Avrupa karşısındaki gücünü göstermeye yönelik olarak düzenlenen sergi Michigan gölü kıyısındaki bir alanda düzenlenmiştir. Komiserliğini Hakkı Paşa ve yardımcısı Fahri Bey'in yaptığı Osmanlı Sergisinde örnek bir "Türk Köyü" kurulmuş, bir cami inşa edilmiş ve halı, kumaş, çini, mobilya, silah ve diğer çeşitli el sanatları ile bina ve gemi maketlerinin teşhir edildiği bir pavyon düzenlenmiştir.[34] "Türk Köyü'nde Türk tarzı mimarisinde her şeyi mükemmel bir cami, kırk elli dükkânı muhtevi İstanbul'daki Mısır Çarşısı şeklinde üstü kapalı bir çarşı, tahtâni-fevkâni bir lokanta, rahat rahat bin kişiyi istihab eder bir tiyatro, bir cadde ve büro olarak kullanılan on-onbeş ev, sokak başlarında ufak tefek mesela şekerleme satar birkaç köşk vardı. Çarşı, lokanta, tiyatro kâmilen Suriye Hıristiyanlarının ellerindeydi. Çarşıda yalnız Kuyumcıyan isminde bir Ermeni vardı ki bu kuyumcu bir metre irtifa mikyasında som gümüşten meşhur Sultanahmed çeşmesinin aynen modelini yapmış ve mamulat-ı sınaiyye daire-i resmiyesinin en müntehib mevkiinde enzâr-ı bedâyî-perverâneye arz etmişti ki hakikaten nefâis-i masnûattandı".[35] Oniki ayrı bölümde çeşitli ürünlerin tanıtıldığı Chicago Sergisinde Güzel Sanatlar, resim, heykel ve dekoratif sanatlara ayrılan pavyoda yukarıda örneklendiği türden yapıtların yanısıra Osman Hamdi Bey'in de bir tablosunun sergilendiği anlaşılmaktadır.[36]

Yeni bir yüzyılı müjdeleyen *1900 Paris Evrensel Sergisi* sanat yapıtlarının, endüstri ve tarım ürünlerinin tanıtıldığı, en yeni bilimsel buluşların sunulduğu son büyük sergilerden biri olmuştur. Yabancı ülkelere ayrılan Quai d'Orsay'de, Milletler caddesinde yer alan Osmanlı Pavyonu bu sergide de bir cami ile temsil edilmiştir. Yapının mimarı René Ducas [37] her ne kadar geleneksel mimariyi ve beğeniyi yansıtmaya çalışmış olsa da Osmanlı pavyonu Kuzey Afrika ve Türk mimari özelliklerinin bir karışımı olmanın ötesine geçememiştir. Ancak yapı, sergideki konumu ve görkemli kubbesiyle bir Doğu imgesinin sürdürülmesinde başarılı olmuştur. Güzel Sanatlar dalında ise Halil Paşa ve Lövanten sanatçı E. Della Sudda, güzel sanatlara ayrılmış bulunan Grand Palais'deki Osmanlı pavyonunda yapıtlarını sergileyerek o günlerin Türkiyesinin çağı-

1900 Paris Sergisinde Osmanlı Pavyonu

nın sanat ortamına yabancı olmadığını kanıtlamak istemişlerdir. Halil Paşa bir seri tablo ve eskiz yanısıra "Bir Kadın Etüdü" adlı yapıtını [38], Della Sudda ise biri kendisine ait olmak üzere iki portre ile iki pastel çalışmasını sergilemiştir. [39]

XIX. yüzyılın evrensel sergilerinde Osmanlı varlığı hem Batı dünyası hem de Osmanlı İmparatorluğu açısından ilginç ama farklı sonuçlar doğurmuştur. Bir yandan Osmanlı sergi pavyonlarının mimari biçimlerinden, sergilenen el sanatları örneklerine kadar Doğu'nun görkemli sanat ürünlerinin Avrupalı seyirciye sunuluşu Batı'da Oryantalizm beğenisini güçlendirirken öte yandan Osmanlılar Batı ölçütlerine göre gerçekleştirdikleri yapıtları ilk kez buralarda sergilemişlerdir.

Başlangıçta kültür alanında bilinçli bir Batılılaşma politikası güdülmemiş olmakla beraber Osmanlı İmparatorluğu katıldığı her sergide güzel sanatlara ayrılan pavyonların önemini biraz daha kavramış ve geleneksel el sanatları dışında mimarlık projelerinin, resim, yontu ve fotoğrafların sergilendiği bölümler açmak gereksinimini duymuştur. 1862 Londra II. Uluslararası Sergisi'nden başlayarak Osmanlı pavyonlarında güzel sanatlar bölümleri varlık göstermeye başlamıştır. 1867 Paris Evrensel Sergisi'ndeki güzel sanatlar bölümüne çok sayıda katılım olması geçen sürenin kısalığına karşın konunun önemini ortaya koyan bir göstergedir. Bu yıllarda Türkiye'de daha Sanayi-i Nefise'nin kurulmasının bile düşünülmediği, resim sergisi etkinliklerinin henüz başlamadığı ve Batılı anlamda resmin çok yeni olduğu göz önüne alınacak olursa uluslararası sergilere katılımın Osmanlı kültürel yaşamına kazandırdığı ivme daha iyi anlaşılmaktadır. Sergilerde Osmanlı güzel sanatlar bölümlerinde sergilenen yapıtlar nitelik açısından büyük önem taşımayabilir. Ancak sanatı yeni bir boyutuyla yakalama çabalarının erken örnekleri olan bu yapıtlar aynı zamanda kültürel bir değişim döneminin de ürünleridir. Osmanlının gözünde el sanatlarıyla güzel sanatların, Doğulu sanat kavramlarıyla Batılı anlayışın ayrılış noktasını somut olarak ve evrensel bir platformda ortaya koymuş olması açısından uluslararası sergilerin yadsınamaz bir yeri vardır. Bu katılımların ekonomik açıdan imparatorluğa beklenilen yararları ne derecede getirmiş olduğu tartışmalı olsa bile gerek Osmanlılar gerekse Avrupa için kültürel alışveriş açısından azımsanmayacak bir önem taşıdığı açıktır. ☆

Rifat Önsoy, "Osmanlı İmparatorluğunun katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)", *Belleten 185*, 1984.s.195-235; Şevket Pamuk, "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine açılışı", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c.3, s.719.

2 *Ceride-i Havadis*, 21 Cemaziyelevvel 1267, No:524

3 Salaheddin Bey, *La Turquie à l'exposition universelle de 1867*, Paris 1867, s.12-13.

4 Rifat Önsoy, a.g.m., s.196-199.

5 John Rewald, *Histoire de l'Impressionnisme I (1855.1873)*, Paris, 1965.s.15.

6 Salahaddin Bey, a.g.e., s.13-14; Rifat Önsoy, a.g.m., s.199-203.; Coup d'œil général sur l'exposition Nationale á Constantinople, Extraits du Journal de Constantinople, I er Octobre 1863, s.164.; *Ceride-i Havadıs*, 18 Recep 1278. No.1075.

7 John Rewald, a.g.e., s.16-21.

8 Rifat Önsoy, a.g.m., s.204-206; Salaheddin Bey, a.g.e., s.14-23.

9 Salaheddin Bey, a.g.e., s.27.

10 Rifat Önsoy, a.g.m., s.209-210.

11 Salaheddin Bey, a.g.e., 25-26.

12 Coup d'œil général., a.g.g., s.55.

13 Salaheddin Bey, a.g.e., s.26.

14 Taner Timur, "Sultan Aziz'in Avrupa Seyahati I", *Tarih ve Toplum* s. 11, Kasım 1984; Taner Timur, "Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati II", *Tarih ve Toplum*, s.12, Aralık 1984.

15 *La Grande Encyclopédie Inventaire Raisonné des Sciences, des Lettres et des Arts*, Paris, Ed.H. Lamirault et Cie., tome 16, s.974.

16 Salaheddin Bey, a.g.e., s.30-34, s.41; C.Perruchot, *L'Illustration, 1867*, vol., XLIX.no. 1253.

17 Salaheddin Bey, a.g.e., s.139-140'da, yol sisteminin düzeltilmesine ve güzelleştirilmesine yönelik olarak, bu viadük projesinin Pera, Galata ve Pangaltı Belediye Başkanlık Divanı üyelerini uzun zamandan beri ilgilendirdiğini, şehrin bu üç mahallesini birbirlerine bağlamak istediklerini belirttikten sonra Altıncı Daire Belediye başkanı Server Efendi'nin soruna çözüm bulmak için Galata surlarını yıktırttığı ve projeler yaptırttığını da yazmaktadır. Ayrıca arkeolojik açıdan anıtsal değer taşıyan surların yıkımının üzüntü verici olduğu belirtilmekte ama araba geçecek düzgün yolların yapılmasının da ticaret hacmi gitgide büyüyen bu bölgede bir zorunluluk haline geldiği belirtilmektedir.

18 Mlle Serviçen 1880'de Trabya'da düzenlenen resim sergisine katılmıştır. Mustafa Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul, 1971,s.408-495,497-500.

19 Mme Walker'in Mlle. Serviçen'in hocasıdır. M. Cezar , a.g.e., s.408-497,502.

20 Rıza Efendi Elifba Klübünün 1881yılındaki sergisine katılmıştır. Osman Hamdi ve Şeker Ahmed Paşa ile aynı yıllarda Paris'te bulunduğu anlaşılmaktadır. M. Cezar, a.g.e., s.408,502

21 Salaheddin Bey, a.g.e., s.139-143.

22 Y.a.g.e,s. 144,145.

23 Y.a.g.e., s.145-146.1865 yılında, kentin üçtebirinden fazla bir bölümünü tahribeden Hoca Paşa yangınından sonra yeni binaların ahşaptan yapılması yasaklanmıştı. Bu nedenle yeni binaların hepsi kargir olmak zorundaydı. On yıl önce sayıları altmış civarında olan yontu atölyeleri son iki yıldır on misli çoğalmış olmakla beraber artan ihtiyaca cevap veremiyordu. Aynı zamanda bu alandaki uygulamalarda da gelişmeler vardı. İstanbul'un orneman yontucuları yeni modeller üzerinde çalışıyorlar, hatta bazen kendileri bile yeni yapılan binalara uyum sağlayacak yaratılarda bulunuyorlardı. Bunlar Türk olmaktan çok Neo-Klasik biçimlerdi.

24 Y.a.g.e., s.147-149.

25 Y.a.g.e., s.41.

26 Y.a.g.e., s.155-159.

27 Y.a.g.e., s. 159-161.

28 *Illustration* 1873, vol.LXI. no. 1582, s.424.

29 M. Cezar, a.g.e., s.491-492.

30 Y.a.g.e., s.492.

31 Y.a.g.e., s.472.

32 *La Grande Encyclopèdie Inventaire Rainsonnè des Sciences, des Lettres et des Arts*, Paris, Ed. H. Lamirault et Cie., tome 16, s.978.

33 Osman Hamdi Bey için bkz. Mustafa Cezar, a.g.e., s.472.; Halil Paşa için bkz. Lynne Thornton, *Les Orientalistse Peintres Voyageurs 1828-1908*, Paris, 1983.s.261.

34 Haydar Kazgan,"Osmanlı Sanayiinin Dışa Açılması 1893 Şikago Sergisinde Osmanlı Pavyonu", *Ekonomide Diyalog*, yıl 2, İstanbul, 1984.s.63-65.

35 Ahmed Turan Alkan, *Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları*, İstanbul 1989.s. 190-191.

36 Bu tablo Amerika'da beğenildiğinden Filadelfia Belediyesi'nce satın alınarak Filadelfia Müzesi'ne konduğunu Amerikada yayınlanan "Century Magazine" adlı gazetenin yazdığı 23 Mart 1311 tarih ve 212 sayılı *Servet-i Fünun* dergisinde belirtilmektedir. M. Cezar, a.g.e., s.472.

37 *L'Illustration, 11 Août 1900.*

38 Adolphe Thalasso, *L'Art Ottoman les Peintres de Turquie*, Paris, 1910.s.41.

39 Adolphe Thalasso, *Les Premiers Salons de Constantinople*, Paris, 1906.

Türk Sahnelerinde Faust

NEŞE ERDOK

Alman yazınının baş yapıtı olarak kabul edilen *Faust*'un içeriği bir halk söylencesine dayanır. Ortaçağ'da yaygın ve güncel olan bu söylence, bilgelik tutkusu adına şeytanla anlaşmayı kabul eden bilginin öyküsüdür. Ortaçağ'da gerçekten yaşamış olan bazı doğa bilimci, simyacı ve gizemci bilgin kişiliklerin bu öyküye çıkış noktası oluşturdukları düşünülür. Alman Albert Magnus (1200-1280), Katanyalı Raimund Lullus (1235-1316), İsviçreli Teophrastus Paracelsus (1493-1541) ve İngiliz Roger Bacon (1214-1292) bunlardan bazılarıdır. Konu üzerinde biraz derin düşündükçe görürüz ki söylencenin arkasında büyük olasılıkla sıradan insanların üstün bilgeliğin ancak şeytanla anlaşma sayesinde gerçekleşeceğine dair inancı yatmaktadır. Ayrıca 1500'lerde Almanya'da gerçekten Dr. Johannes Faust adında bir sihirbaz ve bilgin kişinin yaşamış olduğu da ileri sürülür. 1587 Frankfurt baskısı bir kitapçığın bu olağanüstü sihirbazın öyküsünü ballandırarak anlattığını, bu kitabın panayır yerlerinde elden ele dolaşarak o çağda büyük yankı uyandırdığını biliyoruz. Bu ilk *Faust* kitabı çok geçmeden İngilizceye çevrilmiş ve Shakespeare çağdaşı İngiliz dram yazarı Christopher Marlowe'un 1592 tarihli *Doctor Faustus* adlı oyununa esin kaynağı olmuştur. Bunun yanısıra İspanyol Barok çağı yazarı Calderon'un 1637 tarihli *El Magico Prodigioso* (Müthiş Büyücü) adlı oyunun da benzeri bir izlekten yola çıktığı düşünülür.[1]

Kendisi de 1847'de Faust içerikli bir bale librettosu yazmış olan Heinrich Heine, gerçek Faust'un yaşadığı kabul edilen çağın Avrupa'da reform hareketlerinin başlangıcına raslamasının anlamı üzerinde durur. Yukarıda sözü edilen ilk Faust kitabında yer alan öyküde Dr. Faust'un matbaanın mucidi olarak anlatılması Heine'ye göre raslantı değildir. Faust izleği ortaçağ düşüncesine son vererek yeni, eleştirsel tutumu ve bilgiyi önemseyen bir çağı muştulamaktadır. Positif bilginin dine karşı zaferini simgelemektedir.

Christopher Marlowe'un Faust oyunundan sonra ortaya çıkan bir Faust kukla oyunu, Aydınlanma çağı Almanya'sında çok popüler olmuştu. Panayırlarda sıkça oynatılıyordu. Yine Aydınlanma çağı yazarı Lessing bu konuda bir oyun yazmaya başlamış, ama tamamlayamamıştı. Goethe 1770'lerde ilk kez Faust konulu koşuk bir dram yazmaya koyulduğunda bu kukla oyunu ile Lessing'in tamamlanmamış metninden başka bir malzemeyle kar-

Mefisto - Sami Ayanoğlu 1949 - 50

1940-50
Mefisto - Sami Ayanoğlu Faust- Talat Artemel

Margarete - Cahide Sonku 1949 - 50

şılaşmamıştı. "Urfaust" (en ilk Faust) olarak bilinen metni 1775 yılında yazmayı bitirmiş, Weimar'da saray yaşamına başlarken onu yanında getirmişti. Ancak bu metne kendisi de tamamlanmış gözüyle bakmıyordu. Bununla birlikte Faust konusundan da kopabilmiş değildi. Yeniden yazmaya başladığı Faust dramının birinci bölümü, yani *Faust I* olarak bildiğimiz ve bugün dünya sahnelerinde en çok oynayan Faust oyunu 1808'de bitti. *Faust II* ise 1829'da ilk kez baskıya verildi ve oyun aynı yıl Braunschweig'da ve Weimar'da sahnelendi.

Faust, Goethe'nin ilk kaleme aldığı biçimiyle sahne için uygun bir dramatik biçim değildir. Ancak sahnelenmesi için her defasında önemli bir dramaturji çalışması gerektirir. Yazıldığı gibi oynanması halinde her iki bölüm bir arada 12 saat gibi bir zaman diliminde gerçekleşebilir. *Faust I* sunuş bölümünden ve tiyatroda geçen bir önoyundan sonra gökyüzü tablosuyla başlar. Tanrı, kullarını sınavdan geçirdikten sonra esenliğe kavuşturulduğunu anlatırken söz Faust'a gelir ve Mefisto - yani şeytan, tanrıdan Faust'u kendi yoluna özendirmek için izin ister. Bu, bir çeşit bahistir. Tanrı şeytana istediğini yapması için izin verir.

Bundan sonra Faust'u çalışma odasında görürüz. İç huzursuzluğunu dile getirir, kendini öldürmeyi düşünür. Bir sonraki gün kutsal paskalyadır. Faust öğrencisi Wagner ile halkın arasında dolaşır. Akşam odasına dönerken küçük bir köpek peşine takılır. Bu köpek Mephisto'nun ta kendisidir. Mephisto gerçek şekline dönüşerek Faust'a bir anlaşma önerir. Faust'u yaşamın tüm doruklarında dolaştıracaktır, buna karşılık öteki dünyada Faust şeytana kulluk edecektir. Faust bunu kabul eder ve kanının birkaç damlasıyla anlaşmanın altına imzasını atar. Anlaşmada Faust'un ölüm günü de belirlenmiştir. Faust insanca varoluşun sınırlarını sıkıcı bulmayıp içinde yaşadığı an dursun, hep o mutlulukla kalınsın istediğinde, ölüme hazır olacaktır.

Anlaşmanın ardından Faust için çok renkli bir yaşam başlar. Mephisto onu ilkin duyumsallık yoluna çeker. Ona iksirler içirterek içinde karşı cinse yönelik istek uyandırır ve onu gençleştirir. Faust duyumsal aşka hazırdır. Ortasınıf, halktan bir kız olan Margarete'yle karşılaştığında ona aşık olur. Herne pahasına olursa olsun Margarete(Gretchen) ile birleşmek ister. Oysa genç kız çok dindar ve namuslu bir aileden gelmektedir. Mephisto'nun yardımıyla kıza pahalı takılar armağan ederek ve komşu kadının da desteğini elde ederek Faust, Gretchen'i baştan çıkarır. Gretchen ise Faust'a içten bir aşkla bağlanmıştır. Faust Gretchen'in ağabeyi Valentin ile bir sokak çarpışmasına girer ve onu istemeyerek öldürür.

Faust'a bütün bu olan bitenleri unutturmak için Mephisto onu alır Walpurgis Gecesi'nin olağanüstü büyülü çılgınlıklarla dolu dünyasına sürükler. Burada şehvetli cadılarla dans ederken Faust, Gretchen'in hayaline benzeyen bir şekil görür ve derhal Gretchen'in olduğu yerlere dönüp sevgilisini aramak ister. Ama çok geç kalmıştır. Gretchen Faust'tan olan çocuğunu öldürdüğü için zindana atılmıştır. Suç, vicdan azabı ve terk edilmişliğin acısıyla aklını oynatmıştır. Faust'u görüp tanıyınca sevinir. Öte yandan Mephisto, Faust'a sevgilisini zindandan kaçırma olanağı tanımıştır. Acele etmeleri için baskı yapar. Gretchen ancak şeytanla birlikte var olan sevgilisi tarafından kurtarılmaktansa şafak sökerken asılarak ölmeyi seçer. Bundan ötürü tanrı katından ruhunun kurtarıldığı haberi duyulur. Faust tragedyasının birinci bölümü burada biter.

Faust II birinci bölüme kıyasla dramatik nitelikten daha uzaktır. Oldukça gevşek bir dramaturji yapısı vardır. Gretchen olayı gibi somut durumlardan çok düşsel imgelerle donatılmıştır. Goethe'nin sınır tanımaz düş gücü burada oyun kahramanını mekan ve zaman boyutunda uzak yolculuklara çıkarır. Mephisto ile birlikte bir imparatorluğu para sıkıntısından kurtarır, anılar ülkesini ziyaret eder, Paris, Helena ile karşılaşır. Yeniden cadılar arasında Walpurgis gecesi yaşar, "Homunculus" adı verilen yapay insan üretimiyle ilgilenir, Troyayı felakete sürüklemiş olan güzel Helen ile birleşerek ondan Euphorion adında bir oğul sahibi olur. Daha sonra da onu ve Helen'i yitirme mutsuzluğu tadar. Mülk edinme hırsıyla zavallı kişilere acılar yaşatırken bir bahtsızlık sonucu kör olan Faust böylece ilk kez hakikati görmeğe başlar. Gerçek mutluluğun anlamını kavramaya başladığı o an ölüm saati gelmiştir. Meryem ana imgesi eşliğinde beliren ve Gretchen'in varlığında sonsuz kadınlığı simgeleyen şekilleri izleyerek göğe, Tanrı katına yükselir. Faust'un ruhu kurtarılmış, Mephisto bahsi kaybetmiştir.

Dramatik yapı olarak *Faust* son derece geniş bir kültür çerçevesine göndermelerle doludur. İncil'den, Grek trajedilerinden, ünlü ressamların kutsal sahneler işleyen tablolarından, Shakespeare'in oyunlarından, batı kültürünün akla gelebilecek her yüce noktasından esinlenmelerle doludur. Örneğin Helen'in belirdiği yerde Goethe Euripides'in kullandığı koşuk ölçüsünü kullanmakta, Arzın ruhu ile Gretchen'in son belirişi izlekleri Dante'nin Cennetteki ilerleyişini çağrıştırmakta, Walpurgis gecesi tablosunda Shakespeare'in oyunlarından Puck, Ariel gibi düş kişileri dolaşmaktadır.

Faust'un düşünselliği yanısıra bu geniş göndermeler ağı da yapıtın güç anlaşılırlığına katkıda bulunur. Ayrıca Goethe'nin doğa betimlemelerindeki tadın arkasında yatan pantheistik dünya görüşü ile romantik akıma özgü ilgi alanları, "Sturm und Drang" döneminin özellikleri, yapıtın anlaşılması için üzerinde durulması gereken noktalardır. Bütün bu güçlüklere karşın *Faust*, ilk sahnelendiği Ocak 1829'dan bu yana dünyanın her yanında tekrar tekrar yorumlanmaya devam ediyor. Türkiye'de ilki 1935 yılında olmak üzere dört kez tiyatro sahnesinde üç kez de opera olarak sahnelerde oynanmış.

Faust'un Türkiye'de ilk sahnelenişi 1935-36 oyun yılında Tepebaşındaki ahşap tiyatroda Muhsin Ertuğrul eliyle gerçekleşti. Bu temsil için Seniha Bedri Göknil'e Paul Mederow'un *Faust I* ve *II*'den toparlayarak üç saatlik bir sahne gösterisi oluşturacak biçimde derlediği metnin çevirisi ısmarlanmıştı. Çevirinin ortaya çıkışını Muhsin Ertuğrul şöyle anlatıyor: "Bir ziyafetteydi, yemek arasında bayan Seniha Bedri Göknil bana "acaba bizde Faust oynanabilir mi?" dedi. Ben "niçin oynanmasın" demek gafletinde bulundum. Bu üstünkörü fikir müdavelesi ciddi bir Faust münakaşası şekline dökülmeden ben Bayan Seniha'ya 1919'da Mederow'un Leipzig tiyatrosunda temsil için hazırladığı iki kısmın bir aradaki şeklini vermiştim bile. Şimdi düşündükçe kendi kendimi bir türlü affedemiyorum: Niçin o aralık bendeki profesör Witkovski'nin çok çalışarak hazırlanan iki ayrı kısımlarını vermedim diye."[2]

Daha sonra oyunun sahneye uygulanması söz konusu olduğunda

Faust opera sahnesinde (hangi yayım olduğuna karar verilemedi.)

Muhsin bey kararsızlık çekmeye başlar. "Faust'un her iki kısmını bir arada ve bir gecede oynamaya kalkmak, Almanya'da yapılan bütün tercümelerin aşağı yukarı muvaffakiyetsizlikle neticelendiğini gördükten sonra, bizim için mevzubahis olamazdı. Bunun için tereddüdümün birinci ve en mühim noktasından kurtuldum. Faust'u ayrı ayrı kısımlar halinde oynamamıza karar verdim. Bunun için en iyi ve bize, sahnelerimize en uygun bir Faust arranjmanını bulmak, bu hususta çok titiz davranmak lazımdı. Muhtelif Faust'lar arasında bir kaçını ele geçirmeye ve o numuneleri almıya muvaffak oldum. Viyana milli kütüphanesinde Reinhardt'ın Berlin Deutsches Theater'ında oynattığı Faust'un orijinal ve bizzat Reinhardt'ın kalemiyle çalışılmış rejisor nüshasının eşini kopya etmiye müsaade aldım. Fakat bütün bunlar beni tatmin etmedi, nihayet tiyatro müze ve kütüphanesi müdürü Doktor Josef Gregor'un delaletiyle Burgtheater kütüphanesi müdürü Koch'la tanıştım. Ve şimdiye kadar Burgtheater'da oynanan muhtelif Faust nüshalarını alarak aralarında mukayeseler yaptım. Nihayet Burgtheater'in talebe temsilleri için Richard Beer-Hoffman'a yaptırdığı şekli sahnemiz ve maksadımız için muvafık görerek kesilen yerlerin titizlikle kopyasını çıkardım. İstanbul'a döndüğüm zaman bu nüshayı Bayan Seniha Bedri'ye verdim. Faust'un birinci kısmının böylece bir tercümesini rica ettim. Faust seyircilerinin görecekleri şekil ve işidecekleri tercüme işte böylece ortaya çıkmıştır."[3]

Oyunun dekoru oldukça yalın olarak düşünülmüştü. Sahne girişi stilize bir gotik kemer durumuna sokulmuş ve bu gotik açılıştan arka planda değişik sahneler gösterilmişti. 17 değişik tablodan oluşan *Faust I*'in dekor değişimleri bu yoldan sağlanmıştı. Fakat bu geçişlerin istenildiği kadar süratli olamadığı Selami İzzet Sedes'in bir eleştiri yazısından anlaşılmaktadır. Yazıda eleştirmen şöyle demektedir: "Madem ki döner sahnemiz yoktur, madem ki halkı karanlıkta bekletmeye mecburuz, hiç değilse perde açılınca canını sıkmamalıyız."[4] Ve bu aralarda müzik kullanımını önermektedir.

Bu oyunun rol dağıtımı şu biçimde gerçekleşmişti: Mefisto, Sami Ayanoğlu; Faust, Talat Artemel; Wagner, İbrahim Delideniz, Margarete, Cahide Sonku; Komşu kadın, Samiye Hün; Valentin, Avni Dilligil; Habis ruh, Neyire Neyir; Frosch, Necdet Mahfi Ayral; Siebel, Reşit Gürzap; Cebrail, Feriha Tevfik; Mihail, Semiha Berksoy; Ruh ve Tanrı, Kani Kıpçak.

1935-36 oyun yılının bu ilk *Faust*'u yabancı basında da yankı uyandırmıştır. Kölnische Illustrierte Zeit gibi gazetelerde bu konuda yazılar yayınlanmış, o yıllarda Türkiye'ye yeni gelmiş bulunan Carl Ebert de bu salnıelenişi şu sözlerle değerlendirmişti: "Bir Alman sahnesinde görülmesi bir gelenek olmuş ne kadar mizansen ve temsil inceliği varsa, hepsi eksiksiz olarak sizin temsilinizde vardı."[5]

Carl Ebert, 29 Şubat 1936'da imzaladığı bir sözleşme ile Devlet Konservatuarı Tiyatro Bölümünün yönetimini ele almış olan ünlü bir Alman tiyatro adamıydı. Hitler yönetiminin baskısından kaçarak Türkiye'ye sığınmıştı. Ebert, 1941'de bu kurumdan ilk mezunlar verildikten sonra Cebeci'deki Ankara Halkevi'nin tiyatro salonunda Tatbikat Sahnesi adı altında bir uygulama başlattı. Döner sermaye ile işleyen bu sahnede oyuncular, yarı profesyonel statüde oyunlar sunuyorlardı. Carl Ebert burada 9 Nisan 1946 günü perdelerini açan bir *Faust I* sahneledi. Burada dünyaca ünlü tiyatro adamının rejisini destekleyen, yine çok ünlü mimar ve sahne tasarımcısı Clemens Holzmeister'di. Carl Ebert gibi Holzmeister de Avrupa'da günün en ünlü yönetmeni Max Reinhardt ile yaptığı çalışmalardan tanınır. Onun bu Ankara temsiline yaptığı dekorları ressam Turgut Zaim'in kostümleri tamamlıyordu.

Yönetmen Ebert program dergisinde Faust yorumuyla ilgili olarak şöyle söylüyordu: "Dramatik sanatın bütün uslup çeşitlerini burada bulmak mümkündür. İlahi halinde şarkı gibi söylenen sözlerden, bil-

Carl Ebert

ginlerin ölçülü ve işlenmiş konuşmalarına ve en kaba farslara kadar... Bu dağınıklığı toplamak zarureti karşısında sahne ressamı ile rejisörün zihninde şu düşünce yer etti: birbirinden kaçar gibi olan tabloları tek bir sahne çerçevesi içinde vermek. Bunun için biz gotik kemeri seçtik, çünkü eserin başlangıç ve sonundaki dini karaktere ve (daima uğraşarak kendini yoran,hakikati öğrenmek için didinen) Faust tipine gotik kadar uygun bir mimari şekli olamazdı. Bu kanaat bizi şimdiye kadar ilk defa tatbik edilen bu sahneye koyma yoluna sevketti: bütün eseri bir içerden bir de dışardan üçe bölmek; yani onu adeta bir triptikon, üç bölümlü bir tablo üzerine germek. Sahne işleri üzerindeki ön çalışmalarımızda Hristiyan mitolojisinin mukaddes üç sayısıyla karşılaştıkça bu fikir kafamızda gitgide kuvvetlendi. Faust'un dramatik fikrini omuzlarında taşıyan 3 kişi Faust, Mefisto, Gretchen, 3 Melek, Şeytanla anlaşmanın 3 tablosu (3,5,6. cı tablolar), Gretchen tragedyasının ortaya serildiği 3 sahne, bunların başında giriş mekanında 3 sokak sahnesi, içerden değişmeyi gösteren üç ve felaketi bildiren 3 tablolar ve nihayet cezayı temsil eden son 3 tablo."[6]

Ebert yorumuyla ilgili açıklamalara Goethe'den bir alıntıyla devam ediyor. "Sahneleri kuru bir sti-

..zasyon içinde göstermemeli, bu sahnelere 'gökyüzü ışığının nurunu', sahici, canlı hayatın aksini vermelidir." [3]

1946 *Faust*'unda kullanılan çeviri Recai Bilgin tarafından yapılmış olan ve Seniha Bedri Göknil'inkine kıyasla oldukça daha titiz dilbilimsel kaygılar içeren bir çeviridir. Bu temsilin rol dağıtımında göze çarpan özellik, bir eğitim kurumunun eğitsel amaçlarını yansıtacak biçimde rollerin iki ya da daha fazla oyuncu tarafından çalışılmasıdır.

Böylelikle kadroyu oluşturan sanatçılara bir fırsat eşitliği sağlanmakta, her birine kendisini güçlü rollerde sınama olanağı tanınmaktadır. Burada Faust, Cüneyt Gökçer; Mefisto, Ertuğrul İlgin-Nihat Aybars; Margarete, Muazzez İlgin-Refia Şenbay; Marthe, Melek Gün-Macide Birmeç; Raphael, Nüzhet Şenbay-Agah Hün; Gabriel, Şahap Akalın-Nevzat Karatekin; Michad, Nazım Harupçu-Nuri Türkan; Tanrı, Agah Hün-Nüzhet Şenbay; Valentin, Nuri Altınok-Ümran Uzman; Arzın Ruhu, Şahap Akalın-Mahir Canova; Wagner , Salih Caner; Siebel, Agah Hün-Muammer Esi; Brander, Şahap Akalın, Frosch, Ulvi Uraz tarafından oynanmıştı.

1949-50 oyun yılında İstanbul Belediyesi Şehir Tiyatrosu'nda Muhsin Ertuğrul yönetiminde ikinci kez *Faust* sahnelendi. Bu, ilk sahnelenişe oldukça yakın bir kadro ve sahne tasarımıyla gerçekleşmişti. Mefisto, Sami Ayanoğlu-Cahit Irgat tarafından yorumlanıyordu. Margarete'de Cahide Sonku'nun yanısıra Perihan Tedü'nun oynadığını, Valentin rolünün Suavi Tedü-Celal Balkır, Allah ve Arzın ruhu rollerinde Kemal Ergüvenç'in, Habis Ruh'ta Şükriye Atav ile Samiye Hün'ün ve Talebe'de Hamit Akınlı'nın yorumlarının ondört yıl önceki rol dağıtım listesinden farklı olarak ortaya çıktığını görüyoruz. Öteki roller yine aynı oyuncular tarafından oynanmaktaydı.

1 Ekim 1949'da Ankara Devlet Tiyatrosu'nda perdeleri açılan dördüncü *Faust*'u bu kez bir konuk İtalyan yönetmen, Renato Mordo sahneye koymuştu. Sadece iki oyunu sahneye koymak üzere Türkiye'ye çağrılan bu yönetmenin sahnelediği öteki oyun, Shakespeare'in *Onikinci Gece*'siydi. *Faust*'un tek bir sezon oynayıp kalkmış olmasına karşın *Onikinci Gece* bu yönetmenin giderek kalıplaşan mizansenleriyle uzun yıllar oynamıştır. Ankara Devlet Tiyatrosunun 1949 *Faust*'unda dekorları Turgut Zaim, kostümü Tarık Leventoğlu yapmışlardı. Müzik, Ferit Alnar'a aitti. Reji asistanı ise Cüneyt Gökçer'di. Bu oynanışta Gökçer Faust'u değil Mefisto rolünü üstlenmişti. Faust, Nuri Altınok'tu. Margarete, Yıldız Kenter ve Handan Uran; Valentin Ziya Demirel ile Gürbüz Dora; Raphael, Ruhi Su, Gabriel, Ali Köpük; Michael, Nevzat Karatekin: Tanrının Sesi, Muammer Esi; Arzın Ruhu, Ali Köpük; Wagner Asuman Düzgünoğlu; Talebe, Gürbüz Bora; Brander, Saim Alpago; Altmayer, Ümran Uzman; Siebel, Ragıp Haykır; Sihirbaz ve Habis Ruh, Bedia Atalan tarafından oynandılar.

Faust I, 1946, Ankara Devlet Konservatuarı "Tatbikat Sahnesi"
Faust : Cüneyt Gökçer Mefisto : Ertuğrul İlgin

Faust Operası

Fransız Bestecisi Charles Gounod'nun 1859'da bestelediği Faust operası, gelenekçi Alman aydınları tarafından Goethe'nin anlayışından uzaklaşmakla suçlanır. Çünkü esas olaylar örgüsü burada Faust ile Margarete'nin mutsuz aşkı çevresinde gelişir. Mefisto ikinci derecede önem taşır. Carl Ebert, operadan söz ederken, "Opera bile bu esere el uzatmış, Gounod'nun "Margarete"si ile melodili fakat aynı zamanda üzücü bir edebi anlayışsızlık yaratmıştır."[7]

1958-59 oyun yılında Ankara Devlet Operasının librettosu Barbier ile Carre'ye ait olan *Faust* operası, Vedat Gürten yönetiminde Necil Kazım Akses ile Ulvi Cemal Erkin çevirisiyle Ulrich Damrau'nun dekor-kostümleriyle ve şu kadroyla seslendirildi. Mefisto, Ayhan Baran-Hilmi Girginkoç; Margarete, Suna Korad-Işık Kurt; Faust, İsmet Kurt-Yiğit Toksöz; Valentin, Nuri Türkan-Altan Günbay; Siebel, Rezzan Sökmen-Gülderen Akder; Martha, Mesude Çağlayan-Hikmet Sesar; Wagner, Selim Onokur-İhsan Şenol.

19 Kasım 1964'te başlayarak yine Ankara Devlet Operasında ikinci kez oynanan *Faust* operasını bu kez Feridun Altuna sahneye koymuştu. Dekor-kostüm Seza Altındağ'a aitti. *Faust* rolünde Bükreş operasından Ion Piso ile Yiğit Toksöz, Mefisto'da Ayhan Baran, Margarete'de Meral Alper ile Özgül Tanyeri oynamaktaydılar.

Son olarak 1976'da Şan tiyatrosunda gerçekleşen İstanbul Devlet Opera ve Balesi yapımında ise Feridun Altuna'nın yönettiği Faust'u Erol Uras'ın, Mefisto'yu Atilla Manizade ile Mustafa İktu'nun, Margarete'yi Nevin Pere'nin, Valentin'i ise Mesut İktu'nun yorumladığını gördük.

1 Bkz. C. Dedeyan *Le Theme de Faust dans la Litterature Euopeenne* 3 cilt, Paris, 1954-56.

2 Muhsin Ertuğrul "Türk Sahnesinde Faust" *Türk Tiyatrosu* Şehir Tiyatrosu Dergisi, 1935, No.67, s.10

3 Aynı Yer, s.14-15

4 Özdemir Nutku *Darülbedayinin Elli Yılı* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1969, s.166

5 Aynı Yer. s.165

6 Carl Ebert *Devlet Tiyatrosu* Nisan 1946.

7 Aynı Yer.

"Serbes Cumhuriyet" Gazetesi

HAKKI UYAR

Atatürk'ün 1923-1938 yıllarında Cumhurbaşkanı bulunduğu dönemde iki defa çok partili demokrasi denemesi yapılmış, bu iki deneme de başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Bunlardan birincisi Terakkiperver (İlerici) Cumhuriyet Fırkası'nın kurulduğu dönemdir. Bu dönem 1924-1925 yıllarını kapsar. Bu yıllar henüz Türk Devrimi'nin tamamlanmadığı, Şeyh Sait İsyanı'nın çıktığı yıllardır. "Devrim ortamında demokrasi olmaz, ancak demokrasi için devrim yapılır" prensibi çerçevesinde İstiklal Mahkemeleri ve Takrir-i Sükun Kanunu'na dayanılarak T.C.F. kapatılmıştır. [1]

İkinci deneme ise 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası ile yapılmıştır. 1927 yılında Türk Devrimi'nin önemli bir kısmı gerçekleştirilmiş, Mustafa Kemal'in karşısında duracak güç kalmamıştı. Atatürk, diktatör ve istibdat rejimi taraftarı olmadığını, Cumhuriyeti Türk Ulusu için kurduğunu göstermek istiyordu. Türk Devrimi önemli ölçüde gerçekleştirilmişti, fakat Türk halkının Devrim karşısındaki tutumunun ne olacağını kestirmek mümkün değildi. 1929-1930 yıllarındaki dünya ekonomik buhranı, Türkiye'yi özellikle de Ege Bölgesi'ni etkilemişti. Halkta hoşnutsuzluk artmıştı, C.H.P. bürokratlaşmış, halktan kopmuştu. Bu ortamda Atatürk, Meclis'te arkadaşı ve Paris elçisi Fethi Bey ile görüştü ve ona Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kurdurttu. M. Kemal, "Lâik Cumhuriyet" tehlikeye düşmediği sürece her iki parti arasında tarafsız kalacaktı. [2]

O günlerde yayınlanan gazetelerden (*Hâkimiyet-i Milliye, Cumhuriyet* gibi) bazıları C.H.F.'nı destekliyordu, bazı gazeteler de S.C.F.'nı destekliyordu. Bunlardan biri de bugün adı bilinmeyen ya da çok az bilinen "SERBES CUMHURİYET" gazetesidir. S.C.F. ile ilgili bilimsel çalışmalarda da adı geçmeyen bu gazete, S.C.F.'nın yayın organı gibi çalışıyor ve Fethi Bey'den "muhterem liderimiz" diye söz ediyor. [3]

SERBES CUMHURİYET gazetesinin çıktığı yer, İZMİR. 26 Teşrinievvel (Ekim) 1930 tarihinde S.C.F.'nin kuruluşundan yaklaşık iki ay sonra çıkmaya başlıyor. Gazete, 4 sayfa olarak ve cumartesi günleri hariç haftanın her günü yayınlanıyor. Toplam 71 sayı çıkmış. En son çıkış tarihi 14 Kânunusâni (Ocak) 1931. Gazetenin bu sayıları *İzmir Milli Kütüphane*'de bulunuyor.

Gazetenin 26 Teşrinievvel 1930 tarihli 1. sayısından alacağımız künyesi ise şöyle:

Sene 1	Pazar	Sayı 1
SERBES CUMHURİYET		Her gün öğleyin çıkar. Halk için mücadeleden yılmaz. İdarehanesi: İzmir Gazi Bulvarı "Yeni Asır" Yurdunda Nüshası her yerde 5 kuruş

Başmuharriri: Faik Muhittin 26 Teşrinievvel 1930
Yazı Müdürü: Behzat Arif

Gazetenin 26 Teşrinievvel 1930 tarihli 1. sayısının ilk sayfasında; "Serbes Cumhuriyet ismini gazetemize tesadüfî olarak seçmedik. Maksadımız büyük liderin açtığı ümit dolu yoldan gitmektir. Muhterem İzmir ve Anadolu halkı da aynı yolun yolcusu olduğu içindir ki, gazetemiz her vakit halkın ve hakkın gazetesi olmakla iftihar edecektir." denilmektedir.

Gazetenin ikinci sayfasında sol üst köşede çıkan yazının başlığı şöyle:

"Serbes Cumhuriyet

Tam Cumhuriyet, tam hürriyet halk ve hak yolundan gidecektir."

Gazetenin çıkış amacını anlatan bu yazıyı aşağıya aldık:

"Yeni bir gazete ortaya atılırken, mesleğini, programını ve gayesini izah etmesi usuldendir. Bizim için bu pek kolay olacaktır. Zira gazetenin ismi başlı başına programdır.

Biz bu memleket halkının ekseriyeti ile beraber, Cumhuriyetin Serbes olmasını istiyoruz. Serbes Cumhuriyet demek, vatandaşların Cumhuriyet ruhundan doğan, Teşkilât-ı Esasiyede müeyyet bulunan haklarının tam bir şekilde muhafazası demektir.

Bizim yolumuzda tahakküm ve istibdat yoktur. Hırsızlık ve suiistimal yoktur. Şahsî menfaatler için millet menfaatlerinin feda edilmesi yoktur. Vatandaşın ağzından lokmasını kapmak, iniltilere kulak kapamak ve ıstıraplara göz yummak yoktur.

Serbes Cumhuriyet bu ıstıraplardan ve iniltilerden doğmuştur. Bunların sükûn bulmasına çalışacaktır. Vatandaşı alâkadar eden her şey bizi alâkadar eder. Bu gazete halkın gazetesidir. Halkın her şikâyeti bu gazetenin şikâyetidir. Halkın her derdi bu gazetenin derdidir. Bizim için milletin refahından baş-

ka hiçbir gaye yoktur. Bu gaye uğruna yılmadan, yorulmadan usanmadan çalışacağız. Bağıracağız ve çarpışacağız.

Serbes Cumhuriyet yolsuzlukların, kanunsuzlukların, haksızlıkların amansız düşmanıdır. Bunlara hücum ederken sesini bir lâhza bile kısmayacak, kelimeleri yutmıyacak ve her şeyi olduğu gibi söyleyecektir. Onun için vatandaşlar bu gazeteye tam bir emniyetle bütün dertlerini dökebilirler. Bu gazete kendi malları kendi gazeteleridir.

Serbes Cumhuriyet'in gazetecilik cephesi hakkında daha fazla sözü lüzumsuz buluyoruz. Muhterem okuyucularımızın bizi iş başında takdir etmelerini isteriz. Yalnız şunu arzedelim ki, İstanbul ve İzmir'in en muktedir ve serbes kalemleri bu gazeteye daima yazı yardımında bulunacaklardır.

Havadis cihetine gelince, Serbes Cumhuriyet istihbar vazifesini mücadele vazifesi ile müsavi ehemmiyette görüyor. Yani en bol, en doğru ve en erken havadis yetiştirmek gazetemizin şiarıdır. Bunun ne kadar doğru olduğunu da hemen görebileceksiniz.

Okuyucularımızın şimdiden emin olduğumuz rağbet ve teveccühlerine şimdiden teşekkür eder ve daima bundan kuvvet ve ilham alacağımızı söylemeği de vazife biliriz."

Serbes Cumhuriyet gazetesinin 71 sayısı boyunca Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı doğrudan veya dolaylı olarak ilgilendiren haberleri aşağıda vermeye çalışacağız.

Gazetenin 26 Teşrinievvel 1930 tarihli 1. sayısının ilk sayfasında sağ üst köşede S.C.F.'nın ileri gelenlerinden "Ağaoğlu Ahmet"in "İki hakikat" adlı başyazısı yer alıyor. Yazının bazı bölümlerini aşağıya aktardık:

"Serbest Fırkanın teessüsünden beri, yani son iki aylık kısa müddet esnasında cereyan eden vak'a ve hadiseler iki mühim hakikati bariz bir surette meydana çıkarmıştır.

Bunların birincisi Cumhuriyet Halk Fırkası'nın çürüklüğüdür.

Bütün memleketi kucaklamış, memleketin en ücra köşelerine kadar yayılmış ve zahirî teşkilâtı adeta bir orduyu andıran bu koca fırka, teşkilâtını henüz yapmağa başlamış, adeta emeklemek çağında bulunan yeni bir fırka ile ilk temasında bile şaşaladı, bocaladı ve muvazenesini kaybetti.(...)

İkinci hakikat:

Fırkanın bu halinin tezahüründen müteessir olan hükûmet onun yardımına koşmağı, onu desteklemeği kendisi için bir vazife sandı. Hitam bulan intihabatta vâki olan bütün müdahale ve ihdas edilen manialar, hükûmetin almış olduğu vaziyetten naşidir.

Sabit olmuştur ki, müdahale ve manialar olmamış bulunsaydı, her yerde fırka kahharî hezimete uğramış olacaktı. Ben ki, bu fırkanın evlâdı idim ve onun yolunda kudretim miktarında emek sarfetmişim, onun böyle bir hale uğramasından mahzun oluyorum.

Ben ve mensup olduğum fırka isteriz ki arkasında bu kadar muhteşem hatıraları olan bu tarihî fırka yaşasın...

...Filhakika, bu müdahaleler ve himayeler sayesinde, fırka güya kazanmış, muzaffer çıkmıştır. Fakat bu zafer Pyrrus zaferi olmuştur..."

Ağaoğlu, yazısının devamında C.H.F.'nın içinde tasfiye ve ıslahat yaparak, resmi himaye ve desteksiz yeni fırka ile birlikte yaşaması gerektiğini belirtiyor.

Aynı tarihli gazetenin ilk sayfasında Fethi Bey kastedilerek şu başlık yer alıyor:

"Büyük liderin inhisasatı:

Cumhuriyet devrine yetişen Türkler serbes bir hayat yaşayacaklardır.

Serbes bir siyasî hayatın delili memlekette birden ziyade siyasî fırkaların mevcudiyetinden ibarettir.

Tek bir teşekkülün uzun zaman siyasî fırka vasfını muhafaza etmesi zordur."

Yine ilk sayfasında *Yeni Asır* gazetesinin başmuharriri İsmail Hakkı Bey'in resmi ve ilk çıkıştan dolayı gönderdiği tebrik telgrafı yer alıyor. Telgrafta "...Fırkamız için güzel niyetlerle mücehhez olacağına şüphe etmediğim yeni gazetenizi tebrik ve parlak muvaffakiyetlere mazhar olmasını temenni ederim..."

Gazetenin ilk sayfasında yine İzmir'de çıkan *Yeni Asır* ve *Hizmet* gazetelerinin çekişmesinden bahsediyor ve iki ayrı haberde *Hizmet* gazetesi için şunlar söyleniyor:

"mahut dönek gazete Hizmet, kırık kalemler torbası Hizmet..."

Gazetenin ikinci sayfasında:

İsminin sütunlarına geçmesinin bile leke olduğu için ismini zikretmediğini belirttiği "Halk Fırkası'ndan nefretle koğulan, Serbes Fırka'dan ikrahla tardedilen... dönek serseri" denilen kişi ile ilgili haberin başlığında, "Namussuz ve küstah bir sefil, kendi alçaklığını memleketin hür ve temiz nasiyelerine sıçratmak hayasızlığında bulunuyor" denilerek S.C.F.'nın İzmir Ocak reisi ve *Yeni Asır* başmuharriri Dr. Ekrem Hayri Beye bu kişinin "dil uzatmak ve hırlamak" cesaretinde bulunduğu belirtilerek "serseriler serserisi, vicdanını satan, kuduz köpek..." kelimeleri kullanılarak bu kişiye hakaret ediliyor.

Gazetenin üçüncü sayfasında, Serbest Fırka'nın seçimlerde yolsuzluk yapıldığını ortaya çıkarmak için kendi adaylarına oy veren seçmenlerden isim ve imza toplamasının yetkililerce engellendiği belirtiliyor. (Sayı 1 - 26 TE 1930)

Serbes Cumhuriyet gazetesinin özellikle ilk sayısından geniş ölçüde alıntıda bulunduk. Diğer sayılardan haber başlıkları ve kısa özet bilgiler aktaracağız.

27 Teşrinievvel 1930 tarihli nüshasının ilk sayfasındaki "F.M." imzalı başyazı "İntihabat komedyasından sonra hükûmetin vaziyeti' adını taşıyor. Haksız yere seçim kazanan İsmet Paşa kabinesinin istifası isteniyor.

İkinci sayfanın altında "Rusuhi Cevdet" tarafından verilen haberde şu başlık var:

"İnhisarlar gibi, intihapların da milletin iradesinden ziyade hükûmetin arzusuna tâbi olduğunu biliyorduk."

Üçüncü sayfada "Dr. Etem Vassaf" tarafından verilen haberde Aydınlıların beş bin imza ile seçimlerde yolsuzluk yapıldığı için Gazi'ye başvurduğu belirtiliyor. (Sayı 2)

28 Teşrinievvel tarihli gazetede lider hakkında bir haber ve Kemalpaşa seçimlerinde yapılan yolsuzluklar, Bornova seçimlerinde yapılan yolsuzlukların mahkemesi hakkında bilgi veriliyor. (Sayı 3)

30 Teşrinievvel tarihli nüshada; ilk sayfada "liderin" Bursa valisi hakkında açtığı dava, ikinci sayfada "Doktor Etem Vassaf" tarafından verilen haberde S.C.F.'nın adını taşıyan Serbes Cumhuriyet gazetesinin Aydın'da olumlu karşılanması, Menemen'de S.C.F. adayı İdris Beyin belediye başkanı seçilmesi anlatılıyor. (Sayı 5)

31 Teşrinevvel 1930 tarihli gazetede "Öğleden sonra" köşesinde "S.F.'nın hediyesi" adlı ve "B.A." imzalı yazıda S.C.F.'nın efkâr-ı umumiye oluşumundaki katkıları anlatılıyor. İlk sayfada yer alan diğer bir haber başlığı ise şöyle:

"Tebrikler, Serbes Fırka'nın Gazi Hz.ne tazimatı"

İkinci sayfada Manisa'dan "F. Cevdet" imzasıyla verilen seçimlerde yapılan yolsuzlukların tahkikatı ile ilgili haberde: "Hâlâ devam ediyor, Müdde-i umumi tahkikat evrakını mülkiye müfettişliğine vermiş" başlığı yeralıyor. (Sayı 6)

2 Teşrinisâni (Kasım) 1930 tarihli nüshada, ilk sayfada "F.M." imzalı "Kuvvetli Hükûmet" adlı başyazı var. İsmet Paşa kabinesinin dış siyasette başarılı olduğu, fakat iç siyasette aynı başarıyı gösteremediği anlatılıyor. Yeni fırka sayesinde hükûmet hatalarını görmüş, düzeltme yoluna gitmiştir. Başyazının üçüncü sayfadaki devamında son belediye seçimlerindeki yolsuzlukların Meclis'te dile getirileceği söyleniyor ve İsmet Paşa kabinesinin kuvvetli bir kabine olup olmadığı soruluyor. (Sayı 7)

3 Teşrinisâni 1930 tarihli gazetede, ikinci sayfada "Doktor Etem Vassaf" tarafından verilen ve belediye seçimlerinde yolsuzluklar ve sonraki olayları anlatan haber başlığı şöyle: "Post başında neler olmuş, Aydın Belediye âzâları istifa ediyorlar. İki bin imzalı telgraflar. Bir buçuk milyon lira hava mı oldu?" (Sayı 8)

4 Teşrinisâni 1930 tarihli gazetede, ilk sayfada "Öğleden Sonra" köşesinde "B.A." imzalı yazı "Dizginli Muhalefet" adını taşıyor. (Sayı 9)

5 Teşrinisâni 1930 tarihli nüshada, ilk sayfada "F.M." imzalı, "Kalem Hürriyeti" adlı başyazının bir bölümü şöyle:

"...Tazyik sistemini beğenmiyenlere mürteci, iktisadi buhrandan bahsedenlere komünist yaftası yapıştırıldı..." (Sayı 10)

6 Teşrinisâni 1930 tarihli gazetede, "Lider Diyor ki" başlığını taşıyan Fethi Beyin bir konuşması var:

"S.C.Fırkası teşkilâtı Cumhuriyet gibi ebedî ve lâyemuttur."

Aynı tarihli gazetede üçüncü sayfada, "Serbes Sütun" köşesinde "Bir İşçi" imzasıyla çıkan yazının başlığı "Yeni Fırka ve içtimaî hareketler karşısında işçilerimiz" adını taşıyor. (Sayı 11)

7 Teşrinisâni 1930 tarihli gazetede, birinci ve üçüncü sayfalarda yer alan "F.M." imzalı başyazının başlığında, "Ne istiyorlar? Ne istiyoruz. Vaziyetin İç Yüzü" denilerek, İsmet Paşa ve C.H.F.'na yönelik eletiriler yapılıyor. Muhalefetin "Cumhuriyet ve İnkılâp düşmanı" ilân edildiği belirtiliyor.

Birinci sayfada yer alan diğer bir haberin başlığı da şöyle:

"İntihap yolsuzlukları, perde arkasında gizli mi kalacak, İzmir'de yapılan intihap komedisi üzerinde ne zaman tahkikata başlanacak?" (Sayı 12)

9 Teşrinisâni 1930 tarihli gazetenin ilk sayfasında, "F.M." imzalı başmakale "Blok" adını taşıyor. Bu makalede, fırkaların "menfi anasıra" karşı "müteyakkız" olmaları ve "Cumhuriyet fırkalarının" bir "blok" teşkil etmelerinin istendiği belirtiliyor.

Yine aynı sayfada bu konu ile ilgili bir başka haberin başlığı ise şöyle:

"Millî Mesailde her iki fırka bir blok halinde çalışmak emelindedir."

İlk sayfada yer alan diğer bir haberde, "mahut donkişot" diye ifade edilen *Hizmet* gazetesi başyazarı Zeynel Besim'in İsmet Paşa kabinesini devirmek istediği anlatılıyor.

Üçüncü sayfadaki bir haberde, "tenkit ve murakaba" Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın "en ehemmiyetli vezaifi"dir, deniyor. (Sayı 13)

10 Teşrinisani 1930 tarihli gazetenin ilk sayfasında, "Ahmet Nesip" imzalı "Ne istiyorlar" başyazıda *Cumhuriyet* gazetesinin S.C.F.'na yaptığı "ne idüğü belirsiz" suçlamasına yanıt veriliyor.

İlk sayfada yer alan bir haberin başlığı ise şöyle:

"Şehrimiz intihabatı İzmir için silinmez bir lekedir.

Serbes Cumhuriyet Fırkası intihabata karıştırılan fesatları tevsik ederek tahkikat icrasını talep eyledi.

Avrupa'da seyahatte bulunanlar, rey sandığı başına gelmeyenler namına reyler atılmış, Serbes Fırkanın 10.000 reyi tebdil edilmiştir."

İlk sayfada "Millî Blok" ile ilgili haberde her iki fırka yetkililerinin bu konu ile ilgili görüşlerine yer veriliyor.

İkinci sayfadaki bir haberde, Şükrü Kaya'nın Fethi Bey"in "istizahlarına" yanıt vereceği belirtiliyor.

Üçüncü sayfada seçim yolsuzlukları ile ilgili iki ayrı haberde şu başlıklar var:

"İzmir halkı heyecanla neticeyi bekliyor."

"İntihabat tahkikatı gizli tutulmasına rağmen bugünlerde başlıyor."

Yine üçüncü sayfada, "Kalbi kanayan bir baba, adalet istiyor" şeklinde verilen haber başlığının konusu, Fethi Bey'in İzmir gezisi sırasında çıkan olaylar sonucu bir polis tarafından öldürülen Kemal adlı çocuğun babasının vali tarafından azarlanmasıdır.

Dördüncü sayfada yer alan seçim yolsuzlukları ile ilgili iki haber başlığı şöyle:

"Konya intihap yolsuzlukları"

"Adana intihap hokkabazlığı" (Sayı 14)

12 Teşrinisâni 1930 tarihli gazetede, "F.M." imzasıyla ilk sayfada yer alan başyazıda, "Yine Blok" başlığı altında, Gazi'nin hiçbir partiye maledilemeyeceği belirtilerek, Fethi Bey'den "muhterem liderimiz" diye sözedilmektedir.

Üçüncü sayfada yer alan bir haberde Ödemiş'te tutuklanan S.F. erkânının serbest bırakılması anlatılıyor. (Sayı 16)

13 Teşrinisâni 1930 tarihli nüshada ilk sayfada, "F.M." imzalı başyazı "Halk Fırkası iktidar mevkiini elinde tutacak resaneti nasıl kazanabilir", başlığını taşıyor.

Gazetenin ikinci sayfasında, "Behzat Arif"in yazdığı yazının başlığı "Cumhuriyet sözler ile değil, hare-

ketler ile belli olurlar," adını taşıyor. (Sayı 17)

14 Teşrinisâni 1930 tarihli gazetede, "F.M." imzalı, "Bir Dereceli İntihap" adını taşıyan başyazı ilk sayfada yer alıyor. (Sayı 18)

16 Teşrinisâni 1930 tarihli gazetede, "F.M." imzalı "Neden Ürküyorlar" adlı baş makale yer alıyor. "Blok" meselesi, "tek dereceli intihap" konuları ele alınıyor, ve C.H.F. eleştiriliyor. (Sayı 19)

17 Teşrinisâni tarihli nüshada, "F.M."nin "Liderin nutku" adlı baş makale var.

Yine ilk sayfada, Meclis'te yapılan tartışmalarda Fethi Bey'in söylediği bir söz başlık yapılmış:

"Hürriyet âşıkı olmak kabahat ise bunu şerefle kabul ediyorum. Fırkamız potinsizlerin de rey hakkını tanıyor."

Aynı sayfada, Seferihisar kaymakamının S.C.F. tarafından dövdürüldüğü haberi "S.C.F. İzmir vilâyet ocak reisi Ekrem Hayri" Beyce yalanlanıyor. (Sayı 20)

18 Teşrinisâni tarihli gazetede, "F.M."nin "İzmir mebusu hakikatleri tahrif etmiştir." adlı başyazısı ilk sayfada yer alıyor.

İlk sayfada diğer bir haber başlığı da: "Fethi Bey, Gazi Hazretlerine cephe almamak için fırkasını feshetti. Fakat muhalefette devam edecektir."

İkinci sayfada yer alan iki ayrı haber başlığı ise şöyle:

"Vasıf Beye teessüf, Bornova S.F. ocağının bir tebliği"

"Fesüphanallah S.F.'nın Dedebaşı ocağı seddedildi."

Üçüncü sayfada, "Ahmet Nesip"in "Hakiki Fırka" adlı makalesi var. Diğer bir haber, "Fethi Beyin ikinci nutku, S. Fırkanın affedilmeyen kabahati halk tarafından sevilmiş olmasıdır." (Sayı 21)

19 Teşrinisâni tarihli gazetenin ilk sayfasında, "F.M."nin "Fethi Bey öldü. Yaşasın hürriyet" adlı baş makalesi var. Burada S.C.F.'nın feshi eleştiriliyor: "Fethi Bey intihar etti, yani siyasî şahsiyetini kendi eli ile öldürdü. Bizden kendisine bol bol rahmet dilemekten başka diyecek yoktur.

O, öldü ise, yaşasın hürriyet. Yaşasın mefkûre evlâtları."

Yine aynı sayfada, "S. Fırkanın feshinde, ileri sürülen esbab-ı mucibeyi Gazi Hazretleri varit görmemişlerdir. Reisicumhur Hz. Adana intihabatını tetkik ederken Fethi Bey'i Adana'ya davet edeceklerdir," haber başlığı yer alıyor.

Üçüncü sayfada, "İftiralar susmalıdır. Fethi beyi çekilmeye mecbur eden muhayyel bir irtica korkusu değildir. Fethi bey etrafından toplanmış olan temiz cumhuriyetçileri yalnız bırakmıştır" ve (belediye seçimleri ile ilgili) "Ödemiş davası diğer bir şehre nakledilecektir" haber başlıkları var.

Dördüncü sayfada, "S.C.F. vilâyet ocağı, faaliyetini tatil edecek midir? Fethi Bey'in fırkayı feshe salâhiyeti olup olmadığı görüşülecektir" haber başlığı var. (Sayı 22)

20 Teşrinisâni tarihli gazetede ilk sayfada, "Behzat Arif"in "Galiplerin hicabı" adlı başmakalesi Halk fırkasına yönelik eleştirileri kapsıyor.

Üçüncü sayfada, S.C.F. ile ilgili haber başlığı "Fesihten sonra nahiye ocaklarına seddi polis tarafından tebliğ edilmiştir." (Sayı 23)

21 Teşrinisâni tarihli nüshada ilk sayfada, "B.A."nın "Reis aranıyor. Muhalefet başına geçebilecek azimli bir şahsiyet beklemektedir" başmakalesi var.

Aynı sayfada diğer bir haber başlığı: "Terakkiperver C. Fırkası ihya mı ediliyor? Refet Pş. Ankara'da bu hususta teşebbüsatta bulunmuştur. Fethi bey mecliste tenkitlerine şiddetle devam edecektir."

Üçüncü sayfadaki haber başlığında, "S.C. Fırkasının feshi Aydın'da da büyük teessürle karşılandı" denilmektedir. (Sayı 24)

23 Teşrinisâni tarihli gazetede ilk sayfada, "F.M."nin "Muhitten merkeze doğru, yeni fırka ihtiyaçları" adlı başmakalesi var. (Sayı 25)

24 Teşrinisâni tarihli gazetenin ilk sayfasında, "B.A."nın "Türkiye'de fikir var ve matbuat vardır. Bunun içindir ki milletin sesi susmayacak ve boğulmayacaktır." adlı başyazısı yer alıyor.

Aynı sayfadaki diğer bir haber başlığı da şu: "Kâzım Karabekir Pş. da Ankara'da. Terakkiperver fırkanın ihyası şayiaları devam ediyor. Kâzım Karabekir Pş. ne diyor?" (Sayı 26)

25 Teşrinisâni tarihli gazetenin ilk sayfasında yer alan başlıklar şöyle: "F.M."nin, "Halk Fırkası'nın yeni teşkilâtında canlı noktalar I" adlı başyazısı var.

"Terakkiperver fırka rüesası, önümüzdeki mebus intihabatında ayrı ayrı namzetliklerini vazedeceklerse de mülga fırkayı ihya edemeyeceklerdir."

"Yedi yerde, intihabatın feshine devlet şurasınca karar verildi." (Sayı 27)

26 Teşrinisâni tarihli gazetede ilk sayfada, "F.M."nin "Halk Fırkasının yeni teşkilâtında canlı noktalar 2" adlı başyazısı var. (Sayı 28)

27 Teşrinisâni tarihli nüshanın ilk sayfasında yer alan başlıklar şunlar: "B.A."nın "Halk Fırkası tek fırka kalabilir mi?" adlı başmakalesi var.

"Ali Fuat Paşa reddetmiş. Yeni fırka liderliğini sabık Terakkiperverlerin umumî kâtibi kabul eylememiştir. Fethi ve Nuri beyler Ankara'da istirahate çekildiler. Ankara'da siyasî faaliyet çok durgundur."

"İntihabat yolsuzlukları, Samsun valisine işten el çektirildi." (Sayı 29)

28 Teşrinisâni tarihli gazetenin ilk sayfasında "Samsun'da C.H.F., mefsuh Serbes fırka mensuplarını elde etmeğe çalışıyor" başlıklı haber var. (Sayı 30)

30 Teşrinisâni tarihli gazetenin ilk sayfasında, "Yılmaz" imzasıyla yazılan "Üç gruplu fırka, C.H. Fırkası serbes münakaşaya doğru gidiyor mu?" başyazı yer almakta.

"Gazi Hz.'nin beyanatı" adlı haberde Gazi S.C.F.'nın feshini eleştiriyor. (Sayı 31)

5 Kânunuevvel tarihli gazetenin ilk sayfasında yer alan haberde, "Fethi beyin sual takriri, cumartesi günü İsmet Paşa cevap verecektir..." başlığı var (Sayı 36)

7 Kânunuevvel tarihli nüshada ilk sayfada, "Yılmaz"ın "Kemalizm" adlı başyazısı var. Adana belediyesi ile ilgili "Fethi beyin sual takriri" haberi bulunuyor. Diğer başlık şöyle: "Fethi bey mebusluktan istifa edecek mi?" (Sayı 37)

15 Kânunuevvel tarihli gazetede ilk sayfada yer alan iki haber başlı-

ğı şöyle: "İntihabat yolsuzluklarını tetkik" ve "Fethi yeniden büyük bir nutuk hazırlıyor" (Sayı 44)

17 Kânunuevvel tarihli gazetede ilk sayfada yer alan bir başlık: "B. Millet Meclisi'nde istizahlar. Fethi Bey'in sual takririne Hariciye vekili cevap verdi..." (Sayı 46)

22 Kânunuevvel tarihli gazetenin üçüncü sayfasında yer alan haber başlığı: "Fethi beyin takriri, başvekil İsmet paşa cevap vererek bazı köylerde sıkıntının mevcut olduğunu söylediler." (Sayı 50)

23 Kânunuevvel tarihli gazetede, "Yılmaz"ın ilk sayfada "fikir ve kanaat hürriyeti olmayan bir memlekette demokrasi olamaz" adlı başyazısı var. Aynı sayfada diğer bir haberde, "Abdülkadir Kemalî bey kaçtı. Ehali fırkası ve gazetesi kapatıldı." deniliyor. (Sayı 51)

25 Kânunuevvel 1930 tarihinden 14 Kanunusâni 1931 tarihine kadarki sayılarda Menemen'deki Kubilay Olayı ile ilgili haberler yer alıyor.

Muhalefet Partisi S.C.F.'nın kuruluşundan iki ay kadar sonra çıkmaya başlayan muhalefet gazetesi *"Serbet Cumhuriyet"*, S.C.F.'nın feshinden yaklaşık iki ay sonra artık çıkmıyor. İkinci çok partili demokrasi denemesinin başarısızlıkla sonuçlanması iktidarı yeni arayışlara itmiştir. *Türk Devrimi*'nin toplumsal tabanda iyi yerleşmediği anlaşılmış, Devrimi toplumsal tabana yaymak amacıyla parti-devlet işbirliği artırılmış, 1932'de Halkevleri, 1940'da Köy Enstitüleri ve Halkodaları kurulmuştur. ☆

[1] Ayrıntılı bilgi için bak., Ergün Aybars, İstiklâl Mahkemeleri I, II. 1920-1927, İzmir, 1988; Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931) Ankara, 1981

[2] Kemal Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul, 1967, s. 55-63; Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, İstanbul, 1980, s. 392-393.

[3] Örneğin, Çetin Yetkin'in Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı, (yer ve tarih belirtilmemiş) adlı kitabında kaynak olarak kullanılmamıştır. Gazetenin İzmir'de yayınlanmış olması gözden kaçmış olmasında etkili olabilir.

İkinci Dünya Savaşı Müttefikleri

BÜLENT GÖKAY

22 Haziran 1991, Nazilerin Rusya'yı işgalinin ve dolayısıyla Sovyetler Birliği'nin savaşa girmesinin 50'nci yıldönümü. Böylece Sovyet Rusya, Amerika ve İngiltere arasında İkinci Dünya Savaşı sırasında doğan ilişki, savaşı takibeden Soğuk Savaş döneminde yeni bir biçime dönüşerek devam etti.

Her üç ülkeden tarihçiler biraraya gelerek bu ittifakın hem İngilizce hem de Rusça olarak basılacak ortak tarihini yazmaya karar verdiler. Bu amaca yönelik olarak üç konferans toplanılması kararlaştırıldı: ilki geçtiğimiz sonbaharda Amerika'da toplandı, ikincisi 1991 Temmuz'unda Cambridge'de gerçekleştirildi, sonuncusu ise 1992 Nisan'ında Yalta'da toplanacak. Bu konudaki ilk girişim Moskova'daki Sovyet Bilimler Akademisi'ne bağlı Genel Tarih Enstitüsü'nden ve enstitünün yöneticisi Profesör A.O. Cubaryan'dan geldi. Bu girişime İngiltere'den Cambridge Üniversitesi Christ's Kolej'den David Reynolds, Amerika'dan da Warren Kimball katıldı.

Cambridge'deki konferans her üç ülkeden dörder tarihçinin katılımıyla gerçekleştirildi ve bir bölümü, ilgili dinleyicilere açık bir günlük bir tartışma-konferans biçiminde düzenlendi. 3 Temmuz 1991 Çarşamba günü Christ's Kolej'in Plumb Auditorium'unda yapılan bu bir günlük "Müttefikler Savaşta" anabaşlıklı konferans İkinci Dünya Savaşı üzerine çeşitli görüşlerin mukayese edildiği ve değişik ülkelerden gelen tarihçilerin ortak bir yol arayışlarının ilginç bir göstergesi oldu.

Konferansta tartışılan ilk konu "strateji" sorusu etrafında yoğunlaştı. İlk konuşmacı Rus tarihçi Rzheshevsky Sovyet ordusunun Almanlara karşı stratejisini kesin bir dille eleştirerek "kesinlikle gerçek-dışı ve yanlıştı" dedi. Rzheshevsky'ye göre, Sovyet stratejisi "düşmanı son derece gerçek dışı bir şekilde küçümseyen ve Sovyetlerin durumunu olabildiğince abartılı yorumlayan" bir anlayışla biçimlendirilmişti.

Daha sonra konuşan Amerikan tarihçisi Stoler oldukça iyimser bir tablo çizerek, Amerikan stratejisinin çok başarılı olduğunu ve en az kayıpla en çok hedefe ulaşılabildiğini belirtti. Konuşmasına savaş öncesi dönemdeki hâkim Amerikan stratejilerini özetleyerek başlayan Stoler, yaklaşan savaş ile birlikte Amerikan stratejisinde nasıl Japonya'nın temel düşman durumuna yükseldiğini ancak bu konuda da donanma ile ordu arasında önemli görüş ayrılıklarının mevcudiyetini koruduğunu ekledi. Ve daha sonra, Almanya'ya karşı tavrın ancak 1940'da Hitler açıkça saldırıya geçtiğinde Amerikan stratejisinde ön plana geçtiğini ifade etti.

İngiliz tarihçisi Danchev konuşmasına İngiliz stratejisini tanımlayan bir dizi karakteristiği sıralayarak başladı. Danchev'e göre "fırsatçı", "şovenist", "muhafazakâr", "bulanık", "deniz-gücü ağırlıklı", ve

Churchillci" olan İngiliz savaş stratejisi, İngiltere'nin en az fedakârlık yaparak en çok çıkarı nasıl sağlayacağı sorusu etrafında şekil almıştı. Danchev konuşmasını "Amerika ve Sovyet Rusya savaştı, İngiltere de savaşı nasıl kazandığına kendini inandırdı" sözleriyle noktaladı.

Konferans'ta tartışılan ikinci konu diplomasi idi. İlk sözü Sovyet tarihçisi Cubaryan aldı, ve savaş öncesi Sovyet politikasının Hitler faşizminin teşkil ettiği tehdit karşısında mümkün olan en geniş antifaşist cepheyi oluşturmaya yönelik olduğunu ifade etti. Sözüne bir eleştiri ile devam eden Cubaryan, Stalin'in savaşın son yılında daha önce terkettiği "dünya devrimi" fikrini pragmatik bir biçimde yeniden gündeme getirdiğini söyledi. Cubaryan'a göre, bu yeniden canlanan "dünya devrimi" şiarı orijinalinden farklı olarak, bu defa Doğu Avrupa ülkelerini bu vesileyle Sovyetler'e bağlamanın şovenist ve yayılmacı bir kılıfı olarak rol oynadı.

Amerikalı Gardner ise konuşmasında Sovyetler Birliği, Amerika, ve İngiltere arasındaki üçlü ilişkinin Amerikan dış politikası açısından önemi üzerinde durdu. Uzak Doğu'da Amerika'nın kendisini İngiliz Emperyalizminin gerçek vasisi olarak gördüğünü söyleyen Gardner, Sovyetler Birliği'ne karşı da, Amerikan politikasının pozitif olduğunu ve Sovyetleri uluslararası problemlerin çözümünde Amerika'nın yanısıra önemli bir rol oynamaya teşvik edici adımlar atıldığını kaydetti. Daha sonra söz alan diğer Amerikan tarihçisi Kimball da, bu konumu destekleyen örnekler vererek, Roosevelt'in uluslararası problemlerin kolektif çözümüne verdiği önemi vurguladı. Roosevelt'in çıplak askerî gücün mümkün olduğunca az kullanılmasından yana olduğunu ifade eden Kimball, güçlü lider kadrosunun bu politikanın hayata geçmesindeki en önemli güvence olduğunu da sözlerine ekledi.

İngiliz diplomasisinin İkinci Dünya Savaşı Müttefikleri açısından önemini İngiliz tarihçi Reynolds dile getirdi. Reynolds İngiliz diplomasisinin kendine özgü farklılıkları üzerinde durarak, özellikle İngiltere'nin kendine yeterli bir ada ülkesi olmasının, ve köklü bir bürokrasi geleneğine sahip olmasının önemi üzerinde durdu. Daha sonra İngiliz dış politikasındaki çelişkilere değinen Reynolds, İngiliz Genel Kurmayı'nın Avrupa'da güçlü bir Almanya görmek istediğini, ancak Dışişleri Bakanlığı'nın anti-Alman bir tavır içinde bulunduğunu, başbakan Churchill'in ise Amerika ile oluşturulacak köklü bir ittifaka herşeyin üzerinde önem verdiğini belirtti.

Konferansta tartışılan üçüncü konu müttefik ülkelerin savaş sırasındaki iç işleri ile ilgili idi. İlk sözü alan Amerikan tarihçisi Alexander, savaş sırasında Amerika'da kullanılan reklamcılık yöntemlerinin Amerikan halkını gerekli fedakârlıklar hususunda ikna etmede oldukça başarılı olduğunu ifade etti. Daha sonra "iyi savaş" terimi üzerinde duran Alexander, İkinci Dünya Savaşı'nın Amerikan halkı için nispeten hafif geçtiğini, bu yüzden de hafızalarda kötü bir imaj bırakmadığını, dolayısıyla "iyi savaş" terimi ile ifade edildiğini söyledi.

İkinci Dünya Savaşı'nın İngiliz toplumuna adeta devrimci bir sosyal dönüşüm getirdiğini belirterek sözlerine başlayan İngiliz tarihçisi Harris, bu konudaki en ileri adımın kadınlarla ilgili olarak atıldığını dile getirerek, savaşla birlikte kadınların iş hayatındaki rollerinin artmasını örnek olarak gösterdi. Suç işleme istatistikleri üzerinde de duran Harris, savaşın ilk yıllarında kesin bir düşüş gösteren suç işleme oranının daha sonra arttığını, ve savaşın sonuna doğru da rekor düzeye ulaştığını ifade etti.

Savaşın Sovyet hayatına getirdikleri üzerinde duran Sovyet tarihçisi Narinsky, bu dönemin çok büyük fedakârlıklar ve yokluklar dönemi olarak Sovyet halkının benliğinde kalıcı izler bıraktığını kaydetti. Diğer Sovyet tarihçileri gibi Narinsky de günün modasına uyarak lâfı otoriter Stalin rejiminin eleştirisine getirdi, ve etnik kökenleri nedeniyle binlerce insanın kendi topraklarından sürüldüğünü, çok sayıda Sovyet vatandaşının Stalin'in kaba ve canavarca yöntemleriyle çile çektiğini dile getirdi. Narinsky'ye göre, bütün bu iç kıyımın nedeni, Stalinci rejimin ayakta kalmak için her zaman bir iç düşmana ihtiyaç duyması gerçeğinde yatmaktaydı.

Konferans'ta son olarak Savaş Ekonomisi konusu gündeme geldi. Sovyet tarihçisi Pozdeeva'nın "Alman Saldırganlığının Yenilmesine Sovyetler Birliği'nin Ekonomik Katkısı" başlıklı konuşmasında, Sovyet ekonomisinin çok önemli bir rol oynadığını, büyük ölçekli seferberlikler sayesinde savaşın başarıya ulaştırılabildiğini ifade etti. Savaştaki Sovyet kayıplarının bilinenin oldukça altında olduğunu kaydeden Pozdeeva, en fazla 8-9 milyon can kaybı olduğunu söyledi. Ancak daha sonra savaş kayıpları ile ilgili başka istatistikler veren Pozdeeva, rakamları birbirine karıştırdı ve daha önceki rakamdan da emin olmadığını belirtti.

İngiliz tarihçisi Overy konuşmasında İngiliz ekonomisinin savaşa zaten önemli problemleri sırtında taşıyarak girdiğini, ve dolayısıyla son derece ağır bir yük altında kaldığını belirtti. Bütün bunların İngiliz halkı için sonsuz fedakârlıklar demek olduğunu ekleyen Overy, sivil ekonominin askerî amaçlar doğrultusunda seferber edilmesinin öyle pek kolay gerçekleştirilemediğini, sonuç olarak da uzun yıllar süren problemlerin kaynağının savaş yıllarında aranması gerektiğini ifade etti.

Konferansta son sözü alan Amerikan tarihçisi Wilson'la birlikte, "iyi savaş" terimi yeniden gündeme geldi. Wilson'a göre bu terim, Amerikan toplumunun geniş bir kesiminin savaşı niye desteklediğini, ve savaş aleyhtarı hareketlerin son derece marjinal kaldığını açıklamaktaydı. Wilson daha sonra, Amerikan ekonomisinin bu savaştan dolayı önemli bir kayba uğramadığını, ve bir bütün olarak bakıldığında Amerika'nın İkinci Dünya Savaşı'nı en kârlı bitiren ülke olduğunu kaydetti. ☆

Alman Kültür Tarihi'nden - IX

Macaristanlı Alman Georg, Türken-Tractatus: II

(Türklerin) Uşak ve Hizmetçi Bulundurma Arzuları

ONUR BİLGE KULA

Georg, yaşadığı dönemin bir görüntüsünü büyütmesi sonucu olmalı, Türklerin uşak ve hizmetçi gibi yardımcı insan gücü bulundurma eğilimini saltlaştıran şu görüşleri özellikle belirtiyor: "...Türklerde uşak ve hizmetçi bulundurma isteği öyle güçlü ki, bir uşağı veya hizmetçisi olanın darlık çekmeyeceğine inanılır..."

Georg'un tutsak düştüğü dönemin özellikleri gözönünde tutulduğu zaman görülecektir: Sürekli yengi, sürekli genişleme tutsak ve hizmetçi edinmeyi olanaklı kılıyor. Ne zaman ki, tutsak kazanılan kaynaklar azalıyor, işte o zaman Georg'un değindiği inanç da yok olmaya başlıyor.

Artık geçerliliğini tamamen yitirmiş olan bu anlayışı, Georg'un genelleştirdiği gözleniyor. Şöyle ki: "...Türkiye'de uşak veya hizmetçisi olmayan tek bir kişi bile yoktur..."

Tutsak, her türlü olanaksızlıklar ve sınırlılığa karşın bir umut, bir kurtuluş umuduyla yaşıyor. Bu umut, onun varoluş nedeni. Onun umudu, sahibin de kaygısı, hatta acımasızlık düzeyine ulaşan denetim yolları bulma çabasına dönüşüyor.

"...Beylerin tutsak sahibi olma isteği ne denli büyük ise, tutsakların da onların ellerinden kurtulma özlemi o denli büyüktür. Birgün kaçmak ve kurtulmaktan başka düşünceleri ve söyleşi konuları yoktur.

Sahipleri bu durumu sezer ise, hemen yiyeceklerini azaltırlar.

Tutsaklar, bir çok yöntem kullanırlar kaçmak için, fakat başarılı olamazlar. Hiçbiri kaçıp Türkiye'den dışarı çıkamaz. Hele denizi (Marmara Denizi olmalı, O.K.) aşıp Anadolu'ya götürülmüş olanların hiç kurtuluş umudu yoktur. Türkler onları alıkoymak, geri getirtmek ve izlerini bulmak konusunda akla gelmeyecek yöntemler bulurlar.

Kaçanlar geri getirilince sefaletleri ikiye katlanır. Hele ikinci kez kaçmaya kalkıp da yakalananlara vicdan edilmez; onlar acımasızca dövülür, işkenceden geçirilir, sakat edilir. Üçüncü kez kaçma girişiminde bulunanlar satılırlar.

Bazı sahipler onları aç, susuz ve giysisiz ölüme bırakır. Bazıları ayaklarına bukağı taktırır. Bazıları boyunlarından zincire vurur. Bazıları gözlerini kör eder; kulaklarını ve boyunlarını keser ve bu kötü görünümle kaçamaz duruma getirir, herkesçe tanınmalarını sağlarlar. Bazısı acımasızca kılıçtan geçirir ve kurtulur."

Bu uygulamaları okuyan bir yabancının Türklere ilişkin olumlu düşünmeyeceği açık. Georg'un yaşantıları, Türklerin acımasız olduğu savını doğrular nitelikte. Ancak, Georg yine nesnel davranıyor ve ekliyor: "...Tutsakları kaçmaktan vazgeçirecek, iyi yöntemler de bulunmuştur. Bu yöntemi bilge ve insancıl sahipler uygular. Bu tür sahipler tutsakları ile serbest bırakılmalarına ilişkin sözleşme yapmak isterler. Tutsaklar evet derler ise, yörenin düzenli yargıcına gider, onun huzurunda serbest bırakılması için öngörülen süre ve verilecek para miktarını belirlerler. Sözleşme, yargıç, tanıklar ve yazıcı tarafından imzalanır ve tutsağa özgürlüğünü kazanma güvencesini verir. Tutsak sözleşmede belirtilen kuralları yerine getirmiş ise; yargıç, padişah adına tören eşliğinde özgürlük belgesini verir...

Önceleri bu tür serbest bırakma her yerde, cömertçe uygulanıyordu ve serbest bırakılan kişi, ister Türkiye'de kalıyor, ister ise ülkesine dönüyordu. Şimdilerde bu konuda kısıtlama yapılıyor, artık serbest bırakılanlar ülkesine dönemiyorlar, Türkiye'de kalmak zorundalar. Padişah, serbest bırakılan tutsakların ülkeyi terketmelerini yasakladı."

Georg'un bu konuya ilişkin izlenimleri şunu gösteriyor: Yasak, herşeyi çözemiyor. Hele sözkonusu yasaklar tutsakları, istemedikleri halde, tutmaya yönelik ise, pek etkin olamıyor. Tutsaklar yılların birikimi ile bir yabancının umarsızlığını yeniyor. Dil ve kültürlerini bildikleri bir toplumda devinim olanaklarını artırıyor, çoğu kez amaçlarına ulaşıyor. Georg, her türlü sınırlama ve umarsızlığa karşın amaçlarına ulaşan tutsakları örnek gösteriyor. Ve şunları ekliyor:

"Fakat buna karşın ülkeden dışarı çıkmanın bir çok yolu var: İki olanak sık kullanılıyor: Birinci olanağı, para biriktirmiş olanlar kullanıyor. Böyleleri gezgin rahiplerden, sahte belge alıyor ve yasadışı yollardan ülkelerine dönüyorlar.

İkinci olanak şu: "Karaborsacı"lık yapan, saygın görünümlü tüccarlar köy köy dolaşırlar. Kaçmak isteyen kadın veya erkek tutsakları gizlice kaçırır, başka yerlerde satarlar. Uygun tutsak bulurlarsa yaptıkları sözleşme gereği, onları üç-dört kez satar, ancak ondan sonra özgürlük belgesini verir ve kaçmalarını sağlarlar.

Tahmin edilebileceği gibi, serbest bırakılanlardan çok azı ülkelerine döner. Çoğu ya Türkiye'de ev kurar veya belirttiğimiz çeşitli zorlukları yenemez."

On yıl, yirmi yıl gibi çok uzun süre, tutsak ilişkisi içinde bile olsa, yaşamış olan biri, yeni yaşam ortamına alışıyor; kendini varedecek koşulları yaratabiliyor. Seviyor, seviliyor, ev kuruyor ve yerleşip kalıyor. Gönül bu, ferman dinlemiyor; Türk'e de tutsağa da konuyor.

İsteyerek Kalanlar ve Yamananlara İlişkin

Georg, olayları iki yönüyle görmeye, neden-sonuç ilişkisi belirginliğinde olmasa bile, çözümleyici bir yaklaşımla ele almaya uğraşan biri. Bu tutumundan dolayı "Türklere İlişkin Deneme"sinin bir bölümünü isteyerek Türklerin yanlarında kalan, hatta onlara yamanan Hıristiyan tutsaklara ayırmış.

Georg bu tür Hıristiyanların da İslâmın yayılması ve güçlenmesine katkıda bulunduklarını vurguluyor. Bu konuda şu düşüncelere yer veriyor: "...İstemlerine karşın zorla getirilenler ile İslâm büyüyor güçleniyor. Fakat kuru bir odun gibi, zorlama olmaksızın o doyumsuz ateşe atılmaktan çekinmeyenler de var. Böylelerin günahı ölçülemez.

Bu tür insanlar her gün isteyerek ve toplu olarak (Türklere) yamanıyor, Hıristiyanlığı bırakıyor ve ayrıca Hıristiyanlıktan kopmayı özendiriyorlar."

Georg, Türk imparatorluğunun kuzeyindeki dört-beş krallığın bu tür eylemlerin odak noktası olduğunu belirtiyor ve şunu vurguluyor: Türkler, bu krallıkları çok önceden yenmiş ve ülkelerini egemenlikleri altına almışlar, ancak o güne değin Türkler oralara yerleşmemişler. Bosna, Hersek, Slovenya ve Arnavutluk gibi ülkeleri bu bağlamda sayıyor.

Georg, Avrupa'da Türk imgesini belirleyen tarihsel bilinç altına yerleşmiş belki de en önemli konuyu dile getiriyor ve şunları yazıyor: "...Bu ülkelerin insanları yıllık vergiler ve katlanmak zorunda bırakıldıkları olaylar yüzünden karınlarını doyuramıyor, her yıl iş mevsimlerinde Türk kentlerinde gündelikçi olarak çalışmak için yollara düşüyorlar. Hele havalar iyi olursa, öyle çok sayıda geliyorlar ki, ücret istemek bir yana, karın tokluğuna çalışmaya razı oluyorlar. Ve sonunda çoğu yurtlarına dönmüyor."

Yurtlarına dönemeyenler ne yapıyor? Türklerle birlikte yaşamaya başlıyor; onlara karışıyorlar.

Türk toplumunun etnik yapısı böyle bir karışım süreci içerisinde biçimleniyor. Günümüz Türk insanı bu karışımın bir sonucu oluyor. Kuzeyden gelenlerin nerelerde yerleştiklerini Georg şöyle anlatıyor: "...Kökenleri ve dilleri bir olan bu insanlar, özellikle imparatorluğun başkenti Edirne'de toplanıyorlar. Artık sarayda bile Türkçe konuşulmuyor; zira saraydaki üstdüzeyli kişilerin çoğunluğunu bu dili konuşan dönmeler oluşturuyor."

Bir başka bölümde Georg, Rumların ve öbür azınlıkların her türlü yükümlülükten kurtarıldığını sarayda hizmet ettiklerini, azınlıklardan devşirme gençlerden oluşan "Yeniçeri"leri anlatıyor. Bu bölümde anlatılanları, imge yönünden pek önemli olmadığı için geçiyorum.

Türklerin ve İslâmın Lehine Olan Koşullar

Türklerin ve İslamın lehine olan koşulları ve İslamlığın, Hıristiyanlığa yeğlenmesinin motiflerine yapıtında büyük bir bölüm ayırmış Georg.

Georg'a göre Türkler "iyi görenekleri" sayesinde Hıristiyanları yanıltıyor ve onların maneviyatını bozuyorlar.

Georg'un değerlendirimine göre, Türkler yalınlık, gösteriş-sevmezlik, hafiflikten sakınma gibi olumlu moral değerlere sahip bir topluluktur.

Georg, Türklerin bu niteliklerini övmekle bitiremiyor.

İster aptal, ister zeki olsun herkesin, Türklerin iyi moral değerler dizgesinden "etkilenmemesi" olanaksızdır. Georg, şunları yazıyor: "...Türkler bütün eylem ve işlerinde, giysi ve davranışlarında hafiflikten ateşten sakınır gibi sakınırlar; ...Erkek kadın, üst-düzeyli, alt-düzeyli, saraylı uşak veya köylü olsun, hepsinin giysisi saygı uyandırır ve ruhanilere yakışır nitelikte; sakil, alçaltıcı, lüks, zorlama veya hafif giysi giymezler. Hele dindar ve ermiş kişiler, eylemlerinde uğraşlarında giysi ve göreneklerinde öyle sıradan ve örnek olacak basitlik içerisindedirler ki!" Bu tümcelerde Georg'un Hıristiyanlara yakıştırdığı örnek eylemleri, yaşam biçimi ve alışkanlıklarını Türklerde, onların kültürel edimlerinde, inanç dünyasında görüp hayranlık duyduğu açıkça ortaya çıkıyor. Bu belirlemeleri ile Georg, "Niçin bizler (Hıristiyanlar) böyle alçakgönüllü yaşamayalım, böyle yalın giyinmeyelim!" uyarısını, iletisini vermek istiyor.

Bir başka bölümde Georg, Türk toplumunda herkesin, at konusunda da gösteriş ve gürültüden sakındığını nedenleri ile anlatıyor. Ayrıca Türklerin salt gösterişten kaçınmakla kalmayıp, atlarının bakımına da büyük özen gösterdiklerini vurguluyor.

Georg, övgüyü sürdürüyor: "...Hiçkimse silahlı dolaşmaz. At üstünde kırıtmaz... En üst düzeyli görevliler bile öyle alçakgönüllüdürler ki, onları sıradan insanlardan ayırtetmek güçtür."

Georg, bir kezinde padişahı iki kişi eşliğinde camiye giderken gördüğünü, padişahın, hiçkimsenin kendisine övücü sözler söylemesine izin vermediğini, böyle durumlarda Hıristiyanların coşkulu sözlerle krallarına alkış tuttuklarını önesürüyor.

Bu bölümde Türk padişahının sadeliğini, alçakgönüllüğünü anlatan sözcükler yoğunlaşıyor. Padişahın azınlıklara veya başka dinlere karşı hoşgörüsüne örnek olarak şu öyküyü aktarıyor, Georg:

"...Pera'daki papazlar anlatıyorlar. Padişah birkez kiliselerine gelmiş, tören ve dua ediş biçimlerini görmek için koroya katılmış, isteği üzerine, âyin padişahın önünde gerçekleştirilmiş... Padişah, onlarla inançları ve Hıristiyanlığın kutsal kuralları üzerine konuşmuş ve kilisenin gerekli duyduğu rahibin atanması için elinden gelenin yapılacağına ilişkin söz vermiş."

Müslümanlık uğruna en çok çarpışan Türkler ve onların padişahının öbür dinlere karşı hoşgörüsü Georg'u iyice şaşırtıyor. Şu sözler bu şaşkınlığı belgeliyor: "...Bu konularda yaşadığım olayların başkalarına inandırıcı gelmeyebileceğini biliyorum" diyor Georg. Ve hemen şu saptamayı yapıyor:

"...Bu zaferleri, bu büyük orduları, Türklerin şan ve şöhretini uzaktan duyana, böyle bir sadelik inanılmaz, hatta çok şaşırtıcı gelebilir!"

Georg'un görece eleştirel bir bilinci ve bu eleştirel bilincin yarattığı huzursuz bir vicdanı vardır. Tutsak olarak yaşadığı ve kendine göre inançsız saydığı bir topluluk içerisinde olumlu yaşantılar, deneyimler edinmekte; bu olumlulukların asıl Hıristiyanlığa uygun ve özgü olduğunu düşünmektedir. Böyle düşündükçe vicdanı iyice huzursuzlaşmaktadır. O bakımdan Türk toplumunda yaşadığı ayrıntıların bile gerekçelerini düşünmüş ve gerekçelere denemesinde bir bölüm ayırmıştır.

Georg, tarihsel dönem farklılığı gözetilmek koşuluyla Türklerin bugünden daha fazla temizliğe özen gösterdikleri dönemleri yaşamış. Şu saptama onun: "...Temizliği o denli severler ki, kullanacakları şeylerin temiz olup olmadığını mutlaka gözden geçirirler."

Yemek yedikleri yerlerde tavuk ve köpekler bulunmaz; köpek veya tavuğun dokunduğu tabaktan yemez yemezler." Bugün ülkemize gelen yabancılar özellikle kırsal kesimdeki insanların yaşamlarını görseler, böyle saptamalar yaparlar mı?

Georg, sözlerini sürdürüyor: "...Bir tavuğu, yemek isterlerse, 6-7 gün önceden onu bir yere kapatır, temiz taneler ile beslerler.

...Özellikle namaza başlamadan önce giysi ve bedenlerinde kir olmamasına çok özen gösterirler... Şarap içmez, domuz eti yemezler; bu nesnelerin insanı kirlettiğine inanırlar."

Temizliğe özen, Georg'un gözlemi böyle, salt bu konularda sınırlı değil. Bir örnek veriyor Georg: "...menisi üzerine bulaşmış bir erkek, bütün bedenini yıkamadan önce hiç kimseyle konuşmak ve görüşmek istemez."

Georg, böylesine titiz bir temizlik anlayışının hamamların yapımına yol açtığını söylüyor: "... O nedenle her yerleşim yerinde (kentte) hamamlar vardır... Evlerinden çıkmadan önce su dökünürler, kirli birine "cunup" derler."

Georg, bu sözcüğü olduğu gibi anlamış ve anlamını yanına eklemiş.

Yalınlık, Georg'a göre, Türklerin en belirgin özellikleri, Türklerin günlük yaşamında, savaşta, ata binmede, giyim-kuşamda, yapıda, konut döşemede, insanlararası ilişkide çok yalın olduklarını sürekli vurguluyor.

Dile getirilen yalınlık acaba olumlu mu? Bu soruyu olurlamak her zaman olanaklı değil. Bu durumu örnekleyen bir ölümü alıntılıyorum:

"Yapıları belirgin ölçüde yalındır. Bina yapımını ve konutları döşemeyi pek sevmezler. Ne denli çok altınları, gümüşleri olursa olsun, lüksü ve dikkat çekici şeyleri küçümserler. İnsan, onların mülksüzlüğü sevdiğini sanır!

Hıristiyanların yapı lüksüne çok öfkelenirler. ...Bu kâfirler, sürekli yaşayacaklarını sanıyorlar, diye söylenirler.

...Sefere çıkmazlarsa, sevdikleri yerlere (yaylalara) çıkar, kulübeler kurar, av ve benzeri etkinlikler ile gönül eğlendirirler.

...Ayrıca eski göreneklerine göre hayvanlarını otlatan çoktur. Sürüleri öyle büyüktür ki, bütün Türkiye'ye yayılmış olmalarına karşın, otlak ve yaylaklar yetmiyor.

...Konut gibi şeylerle uğraşmaz, hayvanlarının gereksinimleri doğrultusunda bütün ülkede göçer dururlar. Kışın ovaya iner, yazın yaylaya çıkarlar.

Bu göçer aileler, bir orduyu donatacak ve savaşa gönderecek kadar güçlüdürler.

Yine de, sanki bu dünyanın konukları olduklarını göstermek istercesine yoksul çadır ve kulübelerde yaşarlar.

...Hıristiyanların, İsa ve Hıristiyanlık için yapmakla yükümlü oldukları şeyleri, Türkler doğal görevleri olarak görür ve yaparlar."

Georg, dinsel bakış açısı ile değerlendiriyor ve yalınlığı bu dünyada geçici imiş gibi yaşamayı olumluyor. Onun bu olguyu olumlu görmesi, Hıristiyanların da uygulamaları gereken yaşam biçimidir, diye düşünmesine neden oluyor. Aslında bu yaklaşım bütün büyük dinlerin ortak yönüdür. İnsan konuktur; dünyada bir konuk gibi yaşamalı, sürekli yaşamın olduğu yere, öbür dünyaya, hazırlanmalıdır.

Yalınlık da bu kökten kaynaklanıyor. Bu dünyada kişi ne denli yaşar, bu dünyanın sunduğu "geçici", "önemsiz" olanak ve nimetlerden ne denli yararlanır, inanç ve ruhu kirletebilecek, istenci zayıflatabilecek şeylerden ne denli uzak kalırsa, öbür dünyadaki güzel ve sürekli yaşama o denli yaklaşır. Konut yapımı ve döşeminde yalın davranma düşüncesi, güncel yaşamın biçimlendirimine, örneğin yoksulların imrenebileceği işlerden sakın-

mak gibi, insancıl öğeler katmıştır. Ancak, yalınlık saltlaştırılınca, çeşitlenme, farklılaşma olanağı azalıyor, yaratıcılık pek gelişemiyor. Gereksiz lüksten kaçınmak anlamında yalınlık olumlu, yeni boyutlar aramaya yönelik çabaların yoğunlaşmasını zorlaştıran yalınlık ise, olumsuz ve gelişmeyi engelleyicidir.

Sözkonusu düşünceler 15. yy'ın görüş açısından değerlendirildiği zaman bir içerik kazanırlar. Burada belirlenen izlenimlerin gerçeği yansıttığı kesin.

Yazılanların birçoğu bugün bile Türk kültür yaşamında aynı yoğunlukta olmasa bile, geçerliğini sürdürmektedir. Özgeçmişimizi eleştirel değerlendirmemizin, Türkiye'nin uygarlaşması yönünden yararlı olduğunu umduğum için sürekli vurguluyorum: 550 yıl önce yapılan "Konutu sevmez, konutla uğraşmazlar!" saptaması, hem Türk imgesine etkisi, hem de Türk toplumunun yerleşik yaşama geçmesi bakımından önem taşımaktadır. Yerleşmek, uygarlığa katkıları çoğaltmak yönünden zorunlu önkoşul.

Georg'un "Türklere İlişkin Denemesi" Türklerin günlük kültür edimini biçimlendirişlerini ayrıntılı anlatması bakımından Alman kültür tarihinde ilk önemli yapıt.

Denemede geniş yer verilen "konar-göçerlik", Alman kültürüne iyice yerleşmiştir. Öye ki, yer yer bugün bile Türk sözcüğü, bazı Avrupalı ve Almanda göçebe insan çağrışımını yaratabiliyor.

Gerçi Georg, konar-göçer yaşam biçimini olumsuz yansıtmıyor yapıtında. Tersine, din açısından olması gereken olarak algılıyor ve yorumluyor.

Üzerinde durulması gereken bir başka nokta, Türklerin mülk anlayışı. Georg, Türklerin anlayışını doğru belirliyor: "Öyle yaşıyorlar ki, insan, onların mülksüzlüğü sevdiğini sanır!"

Türklerde taşınmazların tapu ile belirlenmesinin tarihi Batı ile karşılaştırıldığında yeni sayılabilir. Üzerinde yaşadığımız toprakları yurt görüp, ona çağcıl bir yurttaş bilinci ile sahip çıkmada zorluk çekmemizin bir nedeni belki de budur.

Georg, Türklerin dinsel inanışları gereği resim, heykel, anıt gibi şeylerden sakındıklarını, kumar veya şans oyunlarına karşı sert önlemler aldıklarını belirtiyor.

Silahlarını boyamak, süslemek, silahların üzerine adını ve sancağını kazdırtmak gibi özellikle İtalya'da görülen, Hıristiyanlara özgü tuhaflıklara Türklerde rastlanmadığını vurguluyor.

Şu bölüm ilgi çekici; alıntılıyorum:

"...Türkler, ne mektuplarda, ne de padişahın buyruklarında mühür kullanmazlar. Gönderenin adını duyup, yazısını tanıyınca gönderiye koşulsuz güvenirler."

Bu saptamanın doğruluğunu veya doğru olmadığını ortaya koymak tarihbilimcilere düşer. O nedenle ben konuyu kültürel edim, uygarlaşma ve Türk imgesine etkisi yönünden inceliyor ve şu soruya yanıt aramak istiyorum: Günlük yaşamımızda bugün bile az da olsa izlerine tanık olduğumuz bu tutum, yani salt güven temelinde gönderilere ve benzeri şeylere yaklaşım kültürel gelişmişlik göstergesi mi?

Haberleşme gizliliğini veya etkin haberleşmenin gerekli yönlerini tam uygulayamayışımızın kaynakları, kişiye özel bilgilerin saklı tutulması konusunda yeterli ölçüde duyarlı olmayışımızın nedenleri bir yönüyle tarihsel geleneklerimizde mi yatıyor?

Georg bir gözlemini belirliyor; olguyu sergiliyor. Tarihsel geleneklerimizden gelen davranış özelliklerimize ışık tutuyor. Ne demişler: El, elin aynasıdır. Yeter ki, biz aynaya bakıp, durumumuzu görmesini bilelim!

Türklerin yalınlığa eğilimli, övünme şişinme gibi özelliklerden arınmış gösterişli dışa vurumlardan kaçınan bir topluluk olduğunu vurguluyor ve çan örneğini veriyor. "...Aralarında yaşayan Hıristiyanlara bile, çan çalma konusunda izin vermeyişlerinin nedeni budur" diyor Georg.

Görüldüğü gibi, Georg, kızmıyor, öfkelenmiyor; doğru veya yanlış bir tutumun bir davranışın kaynaklarına yöneliyor: Kısacası, anlamaya çalışıyor.

Her şeyi algıladığı, çözümlediği pek söylenemez. Her davranışı, her alışkanlığı, sadelik, yalınlık ve temizlik gibi olumlu nitelikler yönünden değerlendiriyor, bu konularda bütün Avrupalılara olumlu bir Türk imgesi sunuyor.

Örneğin, Türklerin, padişahın, beylerbeyinin, en üst düzeyli görevlilerin sandalye veya koltuğa değil, iyi eğitilmiş çocuklar ve rençberler gibi yere oturmalarını bir yalınlık örneği olarak değerlendiriyor.

Sofra düzeni, ayakkabı çıkarma geleneği bilindiği için, yapıtta bu konuya ilişkin anlatılanları aktarmıyorum.

Ayrıca yazar Türklerin geniş ve uzun giysilerinden dolayı bedenlerini göstermek ve güneye dönmeksizin "işlerini" görüp, rahatladıklarını "utanarak" saptıyor.

Başkalarını Çeken ve (Türklerin) Sapkın İnançlarını Güçlendiren Nedenler

Georg, başlıca dört neden sayıyor: Yazara göre birinci neden şu: Georg, Türklerin topluluk ve inançlarını savunmak ve korumak için harcadıkları çabalarından övgüyle sözediyor. Georg'un "Tractatus"unun içerdiği ve çözümleyici yaklaşımın en açık biçimde belirginleştiği bölümlerden biri, Türkler ve inançlarının güçlenmesini sağlayan nedenlerin incelendiği bölümdür.

Georg, Türklerin herhangi bir savaş anında kısa sürede toparlandıklarını, sanki bir törene gidermiş gibi istekli davrandıklarını, savaş olmadığı zamanlar huzursuz olduklarını belirtiyor.

Türkler, yazarın deneyimine ve anlatımına göre, askerlikle ilgili her konuda istekli, becerikli ve son derece düzenlidir. Şu övücü sözler Georg'un değerlendirimini açıkça gösteriyor: "...Bütün bunlar büyük bir ivecenlikle yerine getiriliyor. Biri, öbürünün görevini üstleniyor, herhangi bir nedenle geri kalan,

kendisine haksızlık edildiğine inanıyor. Evde kalıp kadınların gözyaşları ve mızmızlanmasını çekmekten ise, savaş alanında düşmanın ok ve yayları ile ölmeyi yeğlediklerini söylüyorlar."

Georg'a göre, ikinci önemli neden, Türklerin, Hıristiyanları sürekli yenmeleridir.

Yazar, Türklerin inancını pekiştiren etmenlerin başında, bu görkemli zaferlerini görüyor. Hıristiyanların savaşma istek ve yeteneklerini kamçılayacak biçimde bu zaferleri sergiliyor ve şunu belirtiyor: "...Türkler kendilerini muzaffer olarak niteliyor, bütün dünyanın muzafferiyiz diye övünüyorlar. Kendilerini öyle büyük görüyorlar ki, Hıristiyanlara kadın, kendilerine de onların kocası diyorlar. Atalarının zaferlerini öykülüyor, övüyor, türküleştiriyorlar."

Türklere güç veren, onların İslam'a inancını pekiştiren üçüncü neden olarak yazar, sürekli ve yoğun nüfus artışını anıyor.

Geçerli kurallara göre çok kadınla evliliğin olanaklı oluşunu, Türklerin iş tuttukları her yerde eş, ev ve çocukları olduğunu belirten Georg, İslamın aile anlayışını ortaya koyuyor. Kadınları kolay boşama, geri kabul etme, birlikteliği sürdürme, erkeğin tek belirleyici oluşu gibi konuları bu bütünlük içerisinde vurguluyor.

Dördüncü neden, Georg'un deyimiyle her kökenden, toplumsal kesimden akıllı, akılsız, insanların Türklerin dinine geçmeleridir.

Yazar, dininden dönen Hıristiyan rahip ve papazlara, öbürlerine örnek olsun diye, Türklere çok iyi ücret verildiğini belirtiyor, bu tür üst düzeyli din adamlarına ilişkin yaşadığı örnekleri sayıyor.

Dininden dönenlere çok iyi olanakların sağlandığını belirten Georg, Türklerin kimseyi dininden dönmeye zorlamadığını vurguluyor: "...Türkler, hiç kimseyi dininden vazgeçmeye, İslam dinini kabule zorlamaz, kimseyi ikna etmeye uğraşmazlar!"

Görüleceği gibi, Georg bir olayın sürekli iki yanını da birlikte görmeye ve saptamaya özen gösteriyor. Zaten "Türklere İlişkin Deneme" nesnel içerikli insancıl bir yaklaşımın ürünü niteliğine kavuşuyor.

Türk Kadınlarının Namusluluğuna İlişkin

Bu bölüm şu giriş tümcesi ile başlıyor. İlginç ve öğretici olduğu için alıntılıyorum: "...Baş nasıl düşünür ise, beden öyle davranır. Başlarının, (kocalarının) öyle hovarda olmalarına karşın, Türk kadınlarının namusluluğunun nedeni nedir?"

Georg, Türk kadınlarının namus anlayışını ve toplum yaşamında erkeklere mesafeli davranışları ile Hıristiyan kadınların tutumunu karşılaştırıyor; Hıristiyan kadınların rahat davranışları karşısında öfkeye kapılıyor.

Türk erkeklerinin 12 kadınla evlenebilmelerine karşın rastgele cinsellik peşinde olmadıklarını, çocukları arasında hiç ayırım yapmadıklarını, olanaklarını eşit paylaştırdıklarını yazıyor.

Bir erkeğin, 12 kadın ile evlenme olanağına sahip oluşunun yaratıcının kadına ilişkin "Erkeğin egemenliği altında olacaksın!" buyruğuna uygun olduğunu dile getiriyor.

"Türkler", diye yazıyor Georg, "arzularına egemen olamayıp, kadının etkisine giren erkekleri, haklı olarak erkek olarak görmezler; ...insan ruhunu bozan şeytanın yardımcısı gözüyle bakarlar."

Dönemin Türk kültüründe egemen olan anlayış ile Georg'un kadına bakışı koşutluk getiriyor. Belirgin onaylayıcı anlatım bu nedene dayanıyor.

Günümüzde bile geçerliliğini sürdüren ahlak veya namus anlayışının yansıma biçimlerine ışık tutan belirlemeler var: Şöyle ki, "...Kendi evinde veya dışarda karısını örtüsüz olarak başkasına göstermek bir erkeğin en büyük ayıbı olarak görülür."

Kadınların örtülü ve başkasının dikkatini çekmeyecek biçimde yalın giyimli oluşları Georg'u çok olumlu etkilemiş. Övgüsünü şöyle dile getiriyor: "...Kentlerde seçkin birinin eşinin, yüzünü görülmeyecek biçimde örtmeden dışarı çıkması en büyük ayıptır."

"...Kadınlar erkeklerin bulunduğu bir topluluğa gelip oturamazlar; kadınların alış-veriş yapması uygunsuz karşılanır."

Konuya ilişkin durum saptamaları sürüyor. "...Kadın erkek birarada ortalıkta görünmez... Kadının, kocasının yanına veya at üstünde ise, kocasının terkisine binmesi heryerde çok büyük ayıp görülür. Kendi evlerinde bile kadın erkek arasında ertemsiz, cinselliği çağrıştıran söz, davranış ve harekete rastlanmaz.

Erkeklerin saygınlığı öyle yüksektir ki, kendi evlerinde bile onlardan çekinilir, korkulur. Özellikle kadınlar saygıda kusur etmezler."

Bu belirlemeler beş yüz yıl öncesi Türk toplumunu mu, günümüz Türk toplumunu mu betimliyor? Anlatılanları salt Alman kültüründe Türk imgesi değil de Türklerin özdeğerlendirimine katkısı açısından da değerlendirince, ki imge araştırmalarının iki amacından biri de budur, şöyle bir sonuca varmak olanaklı: Ertem, namus kadının yaşam alanını küçültme onu erkeğin saygınlığının aracı olarak görme eğiliminin ürünü olarak algılandığında, bu belirlemeler yerinde ve uygundur Ancak, her eylem ve düşünce zaman ve yer bağlamında incelendiğinde, bu eylem ve düşünceyi yansıtan değer yargıları anlam kazanırlar.

Bugün sözkonusu değerlerin tek bir cinsin eylemleri ve yaşam biçimi ile ilgili olamayacağı; erkek cinsinin de kendini bu açıdan sorgulamak zorunda olduğu açıktır.

Georg, tutsaklığının son onbeş yılını geçirdiği sahibinin aile yaşamından örnekler veriyor: Ailenin gelininin, kayınpederinin huzurunda yüzünü hiç açmadığını, yiyip içmediğini, konuşmadığını ve bu konularda çok titiz davrandığını anlatıyor. Alıntıladığım izlenimler, uzun tarihsel gelişim süreci içerisinde derin bir değişime uğramış olmalarına karşın, Türk toplumunun bazı kesimlerinin, özellikle kırsal nitelikli kentlerde yaşayanların kültürel yaşamında, iyice azalmış da olsa, etkisini sürdürüyor. ☆

(Devamı gelecek sayıda)

Eleştiri mi, Karalama mı?

DR. HÜSEYİN BAĞCI

Geçen yıl İMGE Yayınevi tarafından yayımlanan *Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası* adlı kitabım hakkında *Tarih ve Toplum*'un Haziran 1991 sayısında yer alan ve Cemil Koçak tarafından kaleme alınan "eleştiri" yazısının, eminim benim kadar, *Tarih ve Toplum*'un, eleştirinin ne olduğu ve niçin yapılması gerektiği hakkında objektif görüş sahibi okurlarını da hayrete düşürdüğü kanısındayım. İçerik bakımından dayanaklardan yoksun olduğu kanısını taşıdığım bu eleştirinin, üslup açısından da objektiflikle bağdaşmadığı yargısındayım.

Sayın Cemil Koçak yazısının hemen girişinde kitabımı "metodoloji" ve "içerik" açısından ele alacağını söyleyerek işe başlamaktadır. Ancak bütün yaptığı kitabın kaynakçasında belirtilen arşiv belgelerinin yeterince kullanılmadığını söylemekten ibarettir. Bunu kanıtlamak için de üşenmeden aritmetik hesaplar yapmakta ve "tekrarları" saymadığını belirterek, kitabın her bölümü için değişik oranlar vermektedir. Bu tür bir araştırmada ulaşılan kaynakların daha iyi kullanılmasını istemek anlaşılabilir ve bir ölçüde hak verilebilir bir istektir. Ne var ki, bunu yapabilmek için eleştirmenin söz konusu arşiv belgelerinin hiç olmazsa önemli bir bölümüne vakıf olması gerekir.

Bir taraftan bizi orijinal belgeleri yeterince kullanmamakla suçlayan (s.392) Sayın Koçak, diğer taraftan da kullandığımız kaynakların "ikinci el" ve içeriklerinin "önemsiz" olduğunu söylemektedir (s.393). Böylece hem kendi eleştirisini geçersiz kılmakta -çünkü önemsiz belgelerin ne oranda kullanıldığı herhalde önemli değildir-, hem de kaynakçada belirttiğim orijinal arşiv belgelerinin her birine tek tek atıf yapmış olsaydım bile, beni "affetmeyeceğini" göstermektedir.

16 ve 17. sayfalardaki 22-25 nolu dipnotlarda İngiliz belgelerine atıfta bulunduğum, Türk gazetelerine bulunmadığım söylenmektedir. Sayın Koçak, bu ifadesinden de anlaşıldığı üzere, sanıyorum, Londra'da İngiliz resmi dokümanlarının araştırmacılara sunulduğu Kew Garden'de bulunan Public Record Office'de çalışmamış ve İngiliz resmi dokümanlarının nasıl tasnif edildiğini görmemiş. Sayın Koçak'a bu belgelerle nasıl çalışıldığı konusunda ne yazık ki bu satırlarda bilgi aktarımında bulunamayacağım. Ancak "file" (dosya) diye tanımladığımız ve bir seri başı, örneğin "FO 371, Political Southern Turkey, Vol... 1952" olarak verilen belge numarasının yüzlerce dosyadan oluştuğunu söylemek ve onları tarayarak, konuyu ilgilendiren bölümleri çıkarıp değerlendirmek gerektiğini, iyi bir arşivci olduğunu ima eden Sayın Koçak'ın bilmesi gerekir. Bu dosyalarda atıf yapılan kişilerin, gazetelerdeki yazı kupürlerinin orijinalleri ve İngiltere'nin Ankara Büyükelçiliğinin değerlendirmeleri yer almaktadır. Bilimsel ahlak, makalelerin içinde bulunduğu dosyanın numarasını vermeyi gerektirir; yoksa kupürü kesilen gazetenin adını değil. Arşiv çalışması yapmak demek, bir noktada, toplanmış bilgiye en kısa yoldan ulaşmak demektir. Sayın Koçak, "Türkiye'de kamuoyuna yapılmış açık beyanları, yabancı arşivlerde bulup da dipnotlarda orijinal arşiv belge numaralarına atıf yapmak, fiyakalı olmakla beraber, bilimsel çalışmalarda bir anlam taşımaz" (s. 393) şeklinde bir yargıda bulunuyor.

Türk Dışişleri Bakanlığı resmi dokümanlarının 1914 sonrası dönemler için araştırmacılara kapalı olması, zaten bilim adına bir talihsizlik ve noksanlıktır. Özellikle yakın tarihimizin dış politika olaylarını anlayabilmek ve anlatabilmek için Dışişleri Bakanlığı bu dokümanları daha fazla vakit geçirmeden araştırmacılara açmalıdır.

"Yazarın bu kitabı yazmak için niçin yurt dışına gittiğini anlamak da mümkün değil" (s.393) diyor Sayın Koçak. Hemen belirteyim, bu çalışmanın ortaya çıkması, kitapta adı geçen merkezlerde bulunan belgelerin ve kaynakların araştırılması sonucu mümkün olmuştur.

Türkiye'de kamuoyunun büyük bir ilgi ile izlediği DEMİRKIRAT belgeselinin başarılı yapımcısı Sayın M. Ali Birand, yazarın kullandığı yöntem ile dönemi anlatmaya çalışmış ve başarılı da olmuştur. Demokrat Parti dönemini araştıracak olan bilim adamları bu durumda piyasaya kitap ve video kaset olarak çıkarılan bu belgeseli kullanırlarsa, "vahim hata mı" yapmış olacaklardır?

Aslında bu belgesel Türkiye yakın tarihi açısından sevindirici bir gelişmedir. Tıpkı özellikle genç nesillerin 1945 sonrası dış politika olaylarını anlayabilmeleri bakımından çok önemli katkıları bulunan bu değerli diplomatlarımızın anılarını kaleme almalarının sevindirici bir gelişmenin işareti olması gibi. Ben çalışmama çok değerli katkıları olan tüm diplomatlara, bu vesile ile tekrar teşekkür etmek istiyorum.

Bir diğer ilginç durum, Sayın Koçak'ın yazara, İngilizce ve Almanca kaynaklara "vakıf olduğu izlenimini verme gayreti gösterme" suçlamasında bulunurken İngilizce kaynakça önermesidir! Sayın Türkkaya Ataöv'ün 1965 yılında SBF yayınları arasında yayımlanan Turkish Foreign Policy (1939-1945) isimli araştırmasının özü, kitabımın 125. sayfasında dipnot 11'de verilen ve yine aynı yazara ait olan "The Origins of the Cold War, 1945-1949" isimli makalede verilmiş olup, Sayın Koçak'ın önerdiği araştırmanın 1945-1949 yıllarını da kapsayacak kadar genişletilmiş biçimidir. İkinci olarak Sayın Koçak'ın Ataöv'ün *NATO and Turkey* (Ankara 1970) adlı araştırmasının yazar tarafından bilinmediğini öne sürüyor ve Ataöv'ün bu araştırmasından hiç söz edilmemesini çarpıcı bir bilgi yoksunluğu örneği olarak değerlendiriyor ki, bu da Sayın Koçak'ın ne kadar yüzeysel kaldığının ve bilgi yoksunluğunun açık bir kanıtıdır. Sayın Koçak'ın sözünü ettiği ikinci kaynağın Türkçe olarak *Amerika, NATO ve Türkiye* (Ankara, 1969) yayımlandığını ve yazara okumasını önerdiği bu İngilizce kaynağın Türkçesinin bir özeti olduğunu bilmemesi, üstelik kitabın 173. sayfasında 11. kaynak olarak gösterilmesini görmezlikten gelmesi, sanıyorum yazarın değil, Sayın Koçak'ın bilgi yoksunluğunun bir ifadesi olarak görülmeli ve değerlendirilmelidir.

Bunlardan ayrı olarak Sayın Koçak, Almanca verilen iki kaynağın ne dipnotlarda, ne de metinde kullanıldığı suçlamasında bulunuyor ve bu kaynaklarda zaten kendi konumuzla doğrudan ilgili bir bilgi bulunmadığını öne sürüyor (s. 393). Öncelikle şunu belirtmek gerekir; kaynakçada verilen her kaynak metinde ve dipnotlarda mutlaka kullanılacaktır diye bilimsel bir kural yoktur. Buna ek olarak bazı kaynaklar, araştırılan dönemi daha iyi anlayabilmeye yardımcı olacak bir altyapı oluşturmak amacıyla okunur.

Sayın Koçak, Dışişleri Bakanı Köprülü'nün, yine dizgi hatasıyla, 1985 yılında istifa ettiğini yazıyor (s. 394). (Bir Allah'ın kulu çıkıp da bunu düzeltmemiş!) Oysa Dışişleri Bakanı Köprülü görevinden 19 Haziran 1956'da istifa etmiştir. Ayrıca Köprülü'nün istifa olayını yazarken bir iddia amacı güdülmemiştir. Buna ek olarak, Köprülü'nün istifasının ardında temelde iç politik nedenler olduğu, 11. sayfada 50. dipnotta vurgulanmıştır. 51'de değil!

Yazar, almış olduğu kişisel ve bilimsel terbiye çerçevesinde, kendisine ait olmayan ve görmediği kaynakları kullanma yoluna başvurmamıştır ve böyle bir davranışa da gerek duymaz. Ülkemizde ciddi bilimsel çalışmaların az olduğu şeklinde sürekli eleştiriler yapıldığı bir dönemde, ciddi birtakım araştırmalar içine giren insanlara böyla haksız suçlamalarda -eleştiriler demiyorum-, bulunulduğu

ve en önemlisi böyle çalışmalar *karalandığı* sürece, ülkemizde bilimsel çalışmaların artması beklenemez. Özellikle sosyal bilimlerdeki araştırma kısırlığının altında yatan temel nedenlerden biri, sanıyorum genç araştırmacıların, Sayın Koçak gibi haksız suçlamalarda bulunanların *şerrinden* korkmalarıdır.

Sayın Koçak'ın, Prof. Eroğul'un ve yazarın haricinde, üniversite mensupları tarafından yazılan o dönemle ilgili hangi *çok daha kapsamlı ve ciddi araştırmaların* olduğunu kamuoyuna bildirmesi zorunlu olmuştur.

Sayın Koçak'ın "Yazar Soğuk Savaş dönemi Türk dış politikasını NATO gözlüğü ile ele alıyor" şeklindeki ifadesi tamamen bir ön yargıdır. Türkiye'nin o dönemdeki dış politikasındaki önemli gelişmelerin, NATO üyesi bir ülke olması nedeniyle, o çerçeve içinde değerlendirimesi kaçınılmaz olmaktadır. Ayrıca, NATO üyeliği Türkiye'nin ısrarlı isteği sonucu gerçekleşmiştir; yoksa NATO'yu kuran ülkelerin isteği ile değil. Kısaca, Türkiye'deki yöneticiler, muhalefet, iktidar, basın bunu istemişlerdir. Nitekim kitabın birinci bölümünde bu gelişmeler ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

Bunun yanı sıra, yazarın Türk dış politikasını "aktif ve dinamik" olarak tanımlaması eleştirilmektedir. Yazar, kullandığı tüm belgelerin, gazete ve süreli yayınların yanı sıra, yaptığı tüm görüşmelerin değerlendirilmesi sonucunda bu görüşü oluşturmuş ve bu kavramları bilinçli olarak kullanmıştır.

Kitapla ilgili en önemli eleştirilerden biri, yazarın, "Türkiye askeri tarihinde İkinci Dünya Savaşı hariç, hiçbir zaman tarafsız kalmamıştır" (s.394) şeklindeki yorumuna getirilen eleştiridir. Sayın Koçak burada, "İkinci Dünya Savaşı hariç" ibaresinin kesinlikle çıkarılması gerektiğini, çünkü Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı yıllarında İngiltere ve Fransa ile müttefik olduğunu, yani askeri bir ittifakın üyesi olduğunu, bu cümlenin dahi tek başına yazarın Türk dış politikası tarihine ilişkin hiçbir bilgisi olmadığını açıkça gösterdiğini söylüyor (s.394). Evet, Türkiye "ittifak" üyesi idi. Ancak "sorumluluğu olmayan" bir ittifak üyesi!! 19 Ekim 1939 tarihinde Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile imzalamış olduğu Karşılıklı Yardım Antlaşması bu iki ülkenin Avrupa'da olası Sovyet yayılmacılığına karşı almış oldukları bir önlemden ibarettir. Nitekim antlaşmanın ikinci maddesi Sovyetler Birliği'nin bir Avrupa gücü olduğunu belirtmekte ve antlaşmanın amacının da tehlikeyi bertaraf etmek olduğunu vurgulamaktır. Türkiye'nin Sovyetler Birliği tarafından İngiltere ve Fransa'ya yönelik bir saldırı söz konusu olduğunda, hiçbir askeri sorumluluk taşımadığı bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla 19 Ekim 1939 Antlaşmasının Türkiye'yi kelimenin gerçek anlamında bir ittifak üyesi haline getirdiğini söylerken çok temkinli olmak gerekmektedir.

Üzülerek ifade etmek gerekir ki, Sayın Koçak eleştirisinin bir yerinde bütün bir cümlenin anlamını değiştirecek şekilde bir kelimeyi yanlış kullanıyor. Bunu Sayın Koçak'ın gözünden kaçan bir durum olarak kabul etmek istiyorum. Çünkü eleştiride "Türkiye'nin bu tutumu Türkiye'nin Bağlantısızlık Hareketini gittikçe gözardı ettiği şeklinde yorumlanmalıdır" (s. 394) yazılıyor ve kitabın 63. sayfası veriliyor. Gerçekte ise, dikkatli okuyucunun da göreceği gibi, bu cümlede kullanılan *yorumlanmalıdır* fiili, kitapta *yorumlanmamalıdır* biçimindedir. Bunun yanı sıra Sayın Koçak'ın, "Yazar bu politikanın nasıl yorumlanması konusunda ise, okuyucuya herhangi bir yardımda bulunmuyor" savı da bir temele dayanmıyor. Çünkü bu konu ile ilgili bir yorum aynı sayfada yer almaktadır. Truman Doktrini'nin ülkemiz üzerindeki etkisi ise, artık neredeyse üzerinde konuşmaya gerek kalmayacak kadar açık bir olgudur.

Sayın Koçak'ın, "DP Hükümetlerinin izlediği dış politikayı zaman zaman utangaç, zaman zaman da açık şekilde övmek amacı ile hazırlanmış bu kitap sonunda ABD ya da benzeri merkezlerde yeni yeni burs ve araştırma olanakları doğurabilir. Ama Türkiye'de yapılan kaliteli bilimsel çalışmalara en küçük bir katkıda bulunamaz" şeklindeki ön yargılı ve saldırgan ifadelerine cevap verme gereğini duymuyorum. Çünkü bu artık bir eleştiri değil, bir karalamadır. Üstelik bir bilim adamına yakışmayacak bir ifade tarzıdır.

Sayın Koçak'a, onun gibi haksız bir duruma düşmemek için, hak vermek zorunda olduğum noktaları da belirtmek isterim. Kitap ifade biçimi ve yayın tekniği açısından gerçekten bazı eksiklik ve kusurlar içermektedir. Kimi cümlelerde meramımızın iyi ifade edilmediği, kimi yerlerde imla hatalarının yapıldığı görülmektedir. Bu durum kitabın okunmasını zorlaştırmakta ve okuyucu açısından sıkıntılar doğurmaktadır. Bunun ana nedeni, kitabın orijinal olarak Almanca yazılması ve Türkçe'sinin esasta bir çeviri niteliğinde olmasıdır. Diğer taraftan, lisans, yüksek lisans ve doktora tahsilimi yurt dışında yapmış olmam, aynı durumdaki herkes için olduğu gibi, benim için de ana dilimde bazı ifade sorunlarının doğmasına yol açmaktadır. Kitabın çevirisi de yurt dışından dönüşümden hemen sonraki aylarda yapıldığı için, söz konusu sıkıntılar ortaya çıkmış bulunmaktadır. Şimdiye kadar değişik çevrelerden aldığım tepkilerde bu sorun da yansıtılmakla beraber, kitabın nispeten rahat okunduğunun da söylenilmesi, bu konudaki üzüntülerimizi azaltmaktadır. Ümit ediyorum ki kitabımızın ikinci baskısında bu teknik eksiklikler giderilecek ve daha kolay yararlanılabilir, daha rahat okunabilir bir eser ortaya çıkacaktır.

Sayın Koçak'ın yayınevine dizgi konusunda yaptığı eleştiri haklı olmakla beraber, aynı durum kendi yazısı için de geçerlidir. Çünkü 3,5 sayfalık yazısında (sayabildiğim kadarıyla) tam 14 tane dizgi hatası var. Ancak bunu büyütmenin ve sorun haline getirmenin anlamı yok. Bunların kaçınılmaz olduğunu, bu tür işlerle uğraşanlar gayet iyi bilirler.

* * *

Savaşın ve Savaşanların Gerisindekiler: Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilâtı

SALİH ÖZBARAN

HALİME DOĞRU, *OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA YAYA, MÜSELLEM-TAYCI TEŞKİLATI, (XV. VE XVI. YÜZYILDA SULTANÖNÜ SANCAĞI)*, İSTANBUL-EREN YAYINCILIK, 1990, XIV + 220 SAYFA, 1 HARİTA.

Dr. Halime Doğru'nun bu çalışmasında, Osmanlı devletinde önemli görevleri yerine getirmiş olan "geri hizmet teşkilatı" inceleniyor; genel bilgiler verilmekte birlikte Sultanönü sancağı esas alınıyor. Yaya ve müsellem örgütlerinin ilk kurulduğu yer ve taycılar cemaati'nın bu sancağa özgü bir kuruluş olması konunun coğrafyasını belirliyor, bölgesel tarihçiliğe bir halka ekliyor. As-

kerî tarih yanında hukuk, ekonomi ve toplum kavramları da işleniyor. Cengiz Orhonlu'nun derbend, köprücülük, su yolculuk (Halime Doğru nedense Orhonlu'nun köprücülük ve su yolculuk üzerindeki çalışmalarını belirtmemiş) gibi konularda açtığı ufuklarda ve Muzaffer Arıkan'ın 1960'lı yıllarda yürüttüğü yaya ve müsellem örgütlenmesine ilişkin ancak büyük bir kısmı yayınlanmamış çabalarında yarım kalan yerler tamamlanıyor. İstanbul'da bulunan Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü'ndeki *Maliyeden Müdevver* ve *Tapu-Tahrir Defterleri*'nde yeralan yaya, müsellem ve taycılara ilişkin kayıtlar gün ışığına çıkarılıyor.

Osmanlı devletinde kul sisteminin geliştirmesinden önce fetihlerde öncü güçler olarak önemli görevleri yerine getirmiş yaya ve müsellemlerin kökenleri Selçuklularda görülüyor; maaşlı hassa ordusunun kurulmasıyla tamamen toprağa bağlı geri hizmette kalmış örgütler olarak yaşamlarını sürdürüyor. Dr. Doğru bu kuruluşların işlevini şöyle özetliyor: "*Osmanlı Devletinin kuruluş devrinde Anadolu eyaletinde oturan yaya ve müsellemler kayıtlardan anlaşıldığına göre daima seferlere katılmışlardır. Buna rağmen tarım toplumu olmağa ve çiftliklerine irsen bağlı oldukları için toprağa bağlı yaşamağa devam etmişlerdir. Fetihlere katılsalar dahi savaş biter bitmez işletmelerine geri dönmüşler, buradaki işlerine devam etmişlerdir. Kurallar kendilerini bağlamış olmakla beraber bölgesel bazı hareketler dışında anarşi yaratmamışlardır...*" (s.17).

Yazar, yaya ve müsellemlerin muharip niteliklerinden uzaklaşıp onaltıncı yüzyılda tamamen geri hizmet sınıflarını oluşturduklarını belirtirken geri hizmetteki faaliyetlerinin önemini vurguluyor: "*Ordunun düzgün yollardan geçebilmesinin sağlanması, kısa zamanda akarsuların üzerine köprülerin kurulması, yol boyunca çeşmeler yaparak askerlerin ve onların hayvanlarının susuz kalmamasının sağlanması gibi hizmetler fiilen savaşan ordunun yaptığı hizmetler kadar önemliydi*" (s.166).

Tarımla uğraşmaları dışında uzmanlık alanlarına göre hizmetleri görülen bu sınıfların, 1509 depreminden sonraki onarımlarda kireç yakmaları gibi sosyal hizmetleri yanında, şehzade mücadelelerinde önemli politik unsur olarak da etkinlikleri saptanmıştır. İşlenmiş suçlar için alınan, sipahi toprağında tutulan yer için ödenen vergi ve savaşa katılamama durumunda verilen bedel dışındaki temel vergilerden muaf tutulmuşlardır.

Dr. Halime Doğru'nun çalışmasının büyük bir kısmı (2., 3. ve 4. bölümleri) Sultanönü sancağında yaya, müsellem ve taycı düzenine ilişkindir; idarî düzen, yerleşim, demografik yapı ve görevler yansıtılmaktadır; arşiv verilerinin dökümüdür, sayısaldır, otantiktir. Şüphesiz, yansıtılan bilgiler daha geniş boyutlu araştırmalarda değerlendirilmesi gereken hammaddelerdir.

Bütün bunların yanında bazı saptamaların ve tarihçilerce hatta öğrencilerce bilinen kimi olguların tekrarlanmış olması kitap sayfalarını gereksiz yere uzatmış gibi geldi bana. Çağdaş kaynaklarda geçen kimi deyimlerin yeni türk alfabesine aktarılırken yapılan düzensizlikler (*nihabet-i an cürm-ü cinayet*; *çiftlik ha-i ser piyade*; *ber vechi maktu gibi*); ayrıntılı hazırlanmasına karşın çok önemli sayılması lazımgelen *mud, keyl, hınta, maktu* gibi deyimlerin dizinde yer almaması, dikkatsizlikler sonucu olsa gerek.

Anadolu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi öğretim üyelerinden olan Dr. Halime Doğru'nun *Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilatı* çalışması harb tarihi kadar, ekonomik ve toplumsal tarih için yararlı olacak bir kitaptır.

Macar Edebiyatında Evliya Çelebi

CEMİL ÖZTÜRK

Ünlü Macar Doğubilimcisi Vámbéry Ármin (1832-1913) Evliya Çelebi Seyahatnamesinin ilk basımının 6. cildine yazdığı Türkçe önsözde; "Türklerin haliyle mazilerine iyi bakarsak, tarih ve coğrafyamızla ilgili bilinçlenmede, onların edebiyatından türlü türlü yardım görürüz. Bıraktıkları iki kaynak nedeniyle Osmanlılara teşekkür borçluyuz: Birincisi Macaristan'ın iki yüz yıl önceki nüfusu, tarımı, ticareti, sanatı benzeri konuları kapsayan Miriye defterleridir ki bunlar, geçmiş zamanın aynasıdır ve yeryüzünde eşi yoktur. İkincisi Tevarih-i Al-i Osman ve özellikle de Evliya Çelebi Seyahatnamesidir..." diye yazarken bu çok değerli Türk kaynaklarına yurttaşı bilginlerin ilgisini bir daha uyandırmak istiyordu.[1]

Evliya Çelebi, Hammer'in (1774-1856) Osmanlı Tarihinin ilk on cildinin 1827-1835 arasında Almanca olarak Peşte'de basılmaya başlanmasıyla Batıda ve Macaristanda ilgi çekti.[2] Çünkü ünlü tarihçi Seyahatnameden kaynak eser olarak yararlandığı gibi, yine bundaki Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarından söz eden bölümleri İngilizceye çevirdi.[3] Büyük olasılıkla Hammer'in uyandırdığı ilgi sonucu, bizde de Seyahatnamenin birinci cildinden Müntehabat-ı Evliya Çelebi adıyla yüz kırk sayfalık küçük bir kitap 1256 (1840) yılından başlayarak İstanbul ve Kahire'de basıldı.[4] Ancak Seyahatnamenin en azından yarısının basımı için dahi 1314 (1896) yılını beklemek gerekmiştir.

1314-1317 arasında, Ahmet Cevdet'in İkdam matbaasında basılan Evliya Çelebi Seyahatnamesinin Üsküdar Selimiye Pertev Paşa Kütüphanesindeki yazmasından, ilk formalarının kopyasını Ali Cevat beye hazırlatan Necip Asım bey, eserin çok büyük bir bölümünün istinsahını da Kilisli Rifat Beye aktarmıştır; çünkü kitabın baskıya uygun duruma getirilmesinden o sorumluydu.[5] Ne var ki sansürün en katlanılmaz olduğu o yıllarda çıkartılan güçlüklere, belki yapılan işten para kazanamama da eklenince, Seyahatnamenin beşinci ciltten sonrasının basımı bırakıldı. İstanbul'da bunlar olurken Macaristan'da da Thúry József'in (1861-1906) Osmanlı tarih kaynaklarından seçip Macarcaya çevirdiği Török Történetírok "Türk tarih Yazarları" serisinin ikinci cildi yayınlandı.[6] Dolayısıyla Türk dili ve ebebiyatıyla tarihine duyulan ilginin bu en yüksek noktasında, Macarların çok merak ettiği Evliya Çelebi'nin 1660-1664 arasındaki Macaristan gezisini yazdığı 6. cildin basılamayacağının anlaşılması, durumu uzaktan da olsa gözden kaçırmayan Vámbéry'yi harekete geçirdi. Vámbéry üyesi bulunduğu Macar Bilimler Akademisinin İkdamın sahibi Ahmet Cevdet Beye 1500 Frank vermesini sağlayınca, kendisinin önsözü, Karácson İmre'nin (1863,1911) düzeltmeleriyle 1318 (1900) yılında basım işi gerçekleşti.[7]

Evliya Çelebi Seyahatnamesinin Macarcaya çevrilmesi Akademi tarafından Karácson İmre'ye verildi. Kısa sürede sonuçlandırılan çeviri 1904'te basılıp dağıtıldı.[8] Bundan sonra aralıklarla Türkiye'ye gelip giden Karácson, İstanbul kitaplıklarında bulduğu seyahatnamenin yedinci cildinin elyazmalarında da Evliya Çelebi'nin 1664-1666'daki Macaristan ve Avusturya gezilerini yazdığını görünce, bunları dahi ana diline çevirerek 1908'de bastırtmıştır.[9]

Macaristan'da Türk dili ve edebiyatına duyulan ilginin başındaki bilgin sayılması gereken Vámbéry, Thúry József'in adı geçen Türk Tarih Yazarları kitabının birinci cildine yazdığı önsözde; "Eğer tarih yazınımız Macaristan'daki Türk egemenliği dönemini ve Türk-Macar ilişkilerini tartışmak ister de Türk tarih yazınını dışlarsa bo-

şuna uğraşılmış olur." diye vurguladığı Türk kaynaklarının önemine ilişkin istekler, yapılan çevirilerle yerine getirilmiş oluyordu.[10]

Bir diğer ünlü Macar Doğubilimci Germanus Gyula (1884-1979), çok gençken Evliya Çelebi ve eserini incelediği kitabında; "Osmanlı Türkleri ne yurtlarında ne de dış ülkelerde pek gezip yazmadılar. Kendilerinin övünebilecekleri tek istisna Evliya Çelebidir. O yalnız gezdiği yerlerde gördüklerini değil, görmediklerini de örneğin bir kentin kuruluş efsanesi benzeri, öğrendiklerini de kendi gözüyle görmüşçesine büyük bir tutkuyla anlatmıştır. Türlü erdemleri olan gezginin yazdıkları kuru ve tatsız şeyler değildir. Örnekleri çoğaltacak olursak İstanbul'un esnaf ve meslek adamlarıyla ilgili verdiği bilgilerle sayılardan kuşku duymaya ya da bunlara inanmamaya hakkımız yoktur; çünkü o da yazdıklarını bulabildiği belgelerle karşılaştığı bilgililerden aldı. O sıradaki konumu daha iyisini yapmasına elverişli değildi de ondan.Seyahatname filoloji açısından olduğu gibi, kültür tarihi bakımından da önemli bir eserdir. Yalnız bu büyük eserin yazmalarını bulup yararlanmak çok güç, bir an önce tümüyle basılması gerekmektedir. Mütevazi çalışmamı, Macar bilim dünyasının akraba Türk kültürüyle daha çok ilgilenmesini dileyerek bitirirken, Alman, Fransız, İngiliz, Rus vb. uluslardan bilginlerin bizden ilerde olduklarını görüyor; Macarların dahi Türk halkının tarih, siyaset, dinsel yaşamını tanımada yüzeysel kalmaması gerektiğini vurguluyorum.[11]

Germanus'un yukardaki sözlerini içeren kitabı, 1908-1911 arasında British Müzesinin Doğu araştırmaları bölümünde çalışması için bir burs kazanması sonucunu doğururken Evliya Çelebi'nin Macaristan'da daha çok tanınmasına yardımcı oldu.[12]

Bunların ardından 1916 yılına ulaşıldığında Macaristan'da Török Történetirok (Türk Tarih Yazarları) dizisinin III. cildi yayınlandı. Szekfü Gyula (1883-1955) bu kitaba yazdığı önsözde, Türk tarih yazarlarıyla Evliya Çelebi'yi atışılmışın dışında bir öfkeyle "değersizlikle" suçlayarak eleştirdi. Szekfü, modern Batı tarih metodu temelinde yaklaştığı Evliya Çelebi'nin Macarcaya çevrilmiş tek bir bölümünü satır satır inceleyerek onu kaynak olarak "güvenilmez" buluyordu. "Eğer Evliya ve öteki Türk tarihçilerinden yararlanmak gerekliyse Hıristiyan kaynaklarıyla sıkı bir karşılaştırmaya gidilmelidir; çünkü Evliya'nın yazdıkları bütünüyle "uydurma" olup kendisi bir masal anlatıcıdır. Szekfü, Evliya Çelebi'de iki eğilim buluyor: "Birincisi çok üst düzeyde İslam inanç ve bilinci; ikincisi de yaradılışından gelme ölçüsüz abartıcılıktır. Bu eğilimlerden birincisi yazarı olayları ve efsaneleri anlatırken gerçeklik olgusunu geriye itip inancını üstün tutmaya götürmekte, diğeri de okuyucuya beklentisi doğrultusunda" nadir olanı sunmak isterken" gerçeklerden uzaklaşmasına yol açmaktadır.[13]

Cavit Baysun, Evliya Çelebi'nin yeri doldurulamaz bir tarih kaynağı olduğunu; ancak idrak edemediği devir ve olaylardan söz ettiği zamanlarda kaynak olarak alınmaması gerektiğini belirterek Szekfü'yü haksız buluyor.[14] Çağdaş Macar tarihçilerinden Kaldy Nagy Gyula da Szekfü'nün olumsuz eleştirdiği Türk tarihçileriyle Evliya Çelebiyi bütün eserleriyle değil,Macarcaya çevrilmiş parçalarıyla değerlendirmeye çalıştığı için görüşlerine katılmıyor.[15]

Szekfü, Evliya Çelebi'ye "inancını gerçeklik olgusunun üstünde tutuyor." diye kızarken, bir bakıma kendisindeki Hıristiyanlık fanatizmini bilimsel tarafsızlığının önüne geçirmiş oluyordu ama;hırçın eleştirisi, art arda gelen Faşist ve komünist yönetimlerin olumsuzluklarıyla birleşince, Evliya Çelebi Seyahatnamesinin 6. cildinin Karácson'un yaptığı Macarca çevirisinin 1985'teki ikinci baskısının önsözünü yazan Fodor Pál'a göre, 1916'dan 1982'ye değin Macaristan'da Türk tarihçilerinden ya da Seyahatnameden bir cilt dahi çeviri yapılmadı. Değinilen yazısında Fodor Pál'ın Evliya Çelebi değerlendirmesi ise şöyle:

"XVII. yüzyılın büyük gezgininin yolculuklarının en yararlı sonucu on koca cilt tutan Seyahatnamedir. Yolculuklar kitabı demek olan Seyahatname, yazarının değişken yaşamının olaylarını, deneyimlerini, gezdiği yerlerdeki halkların yaşam biçimlerini, geçim uğraşlarını, dinsel tavırlarını vb. ele alarak izlenenlerle gözlenenlerin düşsel bir yaklaşımla yazıldığı kitaptır. Yapılan incelemeler gösteriyor ki Evliya Çelebi, tarih kaynaklarından, kitabelerden, resmi belgelerden yararlandı; araya haritalar yerleştirdiği gibi bunları kendi tanım ve tasavvurlarıyla renklendirdi. Oluşturduğu sentezde günün sıradan gerçekleriyle efsaneler birbiriyle yer değiştirir gibidir. Örneğin yaptığını söylediği Batı Avrupa gezisi hayalidir. Yine kimilerine göre, katıldığını yazdığı 1665'deki Viyana elçilik heyeti üyeleri arasında da yoktur; ancak unutulmaması gereken Viyana'nın ilk ayrıntılı Türkçe tanıtımını bu "uydurma" olduğu öne sürülen geziye borçluyuz.[16]

Evliya Çelebi Macaristan'da tanınalı ne zaman Macar kültür varlığından söz edilecekse, araştırıcı yazarlar onu anımsatmaksızın pek yazı yazmazlar. Örneğin Szeged kentinin tarihi ve turistik özelliklerini anlatan Péter László; "Evliya Çelebi'ye göre, 1665'de Palanka'da yaklaşık iki yüz dükkan vardı." tarzında yararlanmaktadır.[17]

Türkiye'de büyük gezgini iyi anlayanlardan Ahmet Hamdi Tanpınar; "Ben Evliya Çelebi'yi tenkit etmek için değil, ona inanmak için okurum." değerlendirmesini yaptıktan sonra, bir de "Başlı başına bir vatan aynası" deyimini kullanır.[18] Türkiyedeki torunların pek azının baktığı bu değerli aynaya, Macaristandaki akrabalar Szombathy Viktor'un "A félhold Vándora" Hilal Gezgini adlı romanını okuyarak da tanıyıp değer veriyorlar.[19] "Evliya Çelebinin Olağanüstü Serüvenleri" konusunda yazılmış olan romanın benzerlerinin dilimizde de olmasını dilerdik.

1 Evliya Çelebi, Seyahatname, 1.bs. 6c. İstanbul: İkdam matbaası, 1318.

2 Hammer J.F. von. Geschichte des Osmanischen Reiches. 10 Bde. Pest, 1827-35.

3 Evliya Çhelebi. Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa. çev. J. von Hammer, London, 1834.

4 Hazırlayanı belirtilmemiş olan kitabın 1256 baskısında matbaa adı yok. 1256, 1262, 1279 baskıları olduğunu C. Baysun İ. A. c. 4 yazıyor. Yine gördüğümüz Bulak baskısı 1264 tarihli.

5 EvliyaÇelebi,Seyahatname,1.bs.,1.c.İstanbul:İkdam matbaası,1314.

6 XV. yüzyıla ait I. cilt 1893, XVI. yüzyıla ait II. cilt 1896, beşer kişiden seçilmiş Türk tarihçilerinin eserlerinin Macarcaya çevrilmesi işi, Szekfünün eleştirisi nedeniyle XVII. yüzyıla ait üçüncü cilt 1916'da yayınlanınca bırakıldı.

7 1318 (1900) yılında İkdamda basılan altıncı cildin başındaki "İfade-i tab' " başlıklı imzasız yazıda 1500 Fr. için Vámbéry ve Macar Bilimler akademisine teşekkür edilmekte.

8 Evlia Cselebi, török világutazó magyarországi utazásai 1660-1664. Forditotta és jegyzetekkel kisérte Dr. Karácson Imre. Budapest, 1904. XV + 547 s.

9 Evlia Cselebi, török világutazó magyarországi utazásai 1660-1666. Forditotta és jegyzetekkel kisérte Dr. Karácson Imre. Budapest, 1908. VI + 272 s.

10 Thúry József, Török történetirok II. (1521-1566), Budapest, 1896. 240 s.

11 Germanus Gyula, Gondalatok Gül Baba Sirjánál. Budapest, 1984 adlı kitapta "Evlija Cselebi a XVII. századi törökországi céhekről" 52 sayfalık bir bölüm. Yazı ilkin Keleti Szemle adlı dergide 1907-1908 arasında kitap niteliğinde iki bölüm halinde çıktı.

12 Üstteki Gondalatok Gül Baba Sirjánal (Gülbaba Türbesinde Düşünceler) adlı kitaba Antall József'in yazdığı Germanus Gyula biyografisi s. 307.

13 Karácson Imre, Török történetirók III. (1566-1659), Budapest 1916. / Editörü Szekfü Gyula/ 446 s.

14 Baysun, Cavit, İslam Ansiklopedisi c. IV, s.410

15 Káldy-nagy Gyula, A török hódoltság elbeszélö és okleveles kútföiröl. In: Századok 106 / 3, 1972. 647-652 s.

16 Evlia Cselebi, török világutazó magyarországi utazásai 1660-1664. Forditotta Karácson Imre, az elöszóot es a szomagyarázatot irta, a jegzeteket átdolgozta Fodor Pál. Budapest, 1985

17 Péter László, Szeged, 1986 s.15

18 A. H. Tanpınar, Beş Şehir. İstanbul: MEB 1989. s.15-16.

19 Szombathy Viktor, A Félhold Vándora / Hilâl Gezgini, Evliya Çelebi'nin Harika Serüvenleri / ikinci baskı, Budapest 1986.

Szombathy Viktor

CEMİL ÖZTÜRK

A FÉLHOLD VANDORA / HİLAL GEZGİNİ /(EVLİYA ÇELEBİNİN ACAYİP SERÜVENLERİ) MÓRA KÖNYVKİADÓ, BUDAPEST 1986. 299 S.

Macar roman yazarının "Hilal Gezgini" diye nitelediği Evliya Çelebi, yalnız hilalin gölgesinin düştüğü Sultanın büyük ülkesinde gezmedi. Olanaklar ve fırsatlar ölçüsünde komşu ülkelere dahi at sürdü. Bugün ister o zamanın komşu ülkelerinin topraklarında, ister dağılmış imparatorluğumuzda ortaya çıkmış devletlerde, XVII. yüzyılın tarihi, coğrafyası, siyaseti, sanayisi, tarımı, ticarete ya da buralardaki ulusların dil, din, musiki benzeri kültürel etkinlikleri araştırılıp yazılmak istenildikçe, akla gelen başvuru kitaplarından biri Evliya Çelebi Seyahatnamesidir. Macarlar eseri taşıdığı evrensel değerlerle ilginç buldukları gibi VI. cildi bütünüyle, VII. cildi yarı yarıya kendi ülkelerini kapsadığından ilkini 1904 ikinciyi 1908'de Karácson İmre çevirisiyle kendi dillerinde okuyabilmişlerdir.

Olabilir ki çağdaş Macar yazarı Szombathy Viktor ( ) dahi Çelebimizi bu çevirilerden tanıyıp okumuş ve sevmiş, sonra da heyecanlı, zevkli, hoş, güzel romanına kahraman seçmiştir. Yazar bir başka ulustan kişinin yaşamını romanlaştırırken örneği pek az görülen bir yüreklilikle alışılmış geleneklerin dışına çıkıyor. Macarların Türklere başeğdikleri yüz kırk sekiz yılın bir dönemine, eserinin kahramanı ünlü Türk gezgini Evliya Çelebinin gözüyle bakmaya çalışırken, tarihin gerçeklerinden de pek uzaklaşmıyor.

Türkler gibi Macarlar dahi konukseverdirler; ama Avusturyalı, Türk gibi zoraki konuklar, özellikle de Kırım süvarileri yalnız yağma ve talanla yetinmemişler, ülkeyi yakıp yıkarken canlarına verdikleri zararlarla nüfusun dahi azalmasına yol açmışlardır. Evliya Çelebi, Macaristanda yalnız Sultanın hükmünün yürüdüğü bölgeleri değil, Avusturya etkisindeki yerleri ve özgür kaleleri de dolaşabilmiş; sevecen bir gözle baktığı bu ülkeyi Macar halkının sevgisini çekecek bir dille anlatmıştır. Bu sevgiyle işe başlayan Macar romancı, yaşantısı olağanüstü zengin, dünya ünlüsü Türk gezginini gerçeğe uygun tasavvurlarla XVII. yüzyıl olaylarının içinde yaşıyor var sayarak, yirmi üç bölümde ele alıyor. Ayrı başlıklar taşıyan öyküler arasında anlam bütünlüğü bulunmasına özen gösteren romancı, okuyucularına göz kamaştırıcı renklilikte güzel bir demet sunmakta.

Yayınevinin kitabın sonundaki kısa sunuş yazısında, Hilal Gezgini Macar gençlik edebiyatı kapsamında gösteriliyorsa da her kesimden okur için, tat alınarak okunacak nitelikte. Bu nedenle 1967'deki ilk baskısı tükenmiş, 1986'da 37900 daha basılmıştır.

Bir gezi ve serüven romanı olan Hilal Gezgini, Evliya Çelebi'nin doğduğu Haliç kıyılarının tasviriyle başlatılıyor:

"Ben fakir Evliya Mehmet Çelebi, babamın Marmara denizi kıyısındaki çiçekli bahçesinde, güneşli bir bahar sabahı, bülbül ötüşlü kuşlar Tanrının güzel dünyasını selamlarken doğdum."

Mehmet'in babası "Altın Ahmet" kuyumcu olup İstanbul'da bu işi yapanların birliğinin de başıdır. Hünerli ellerinden başka işler dahi geldiği gibi, taşı tutsa altına çevirir. Güzel konuşur; bundan alış verişte yararlanır. Kırk tarakta bezi olan, kirasız kilim ucu tutmayan büyük tüccardır. Zenginliği ölçüsünde eli sıkıdır. Buna rağmen, azametli konağının kapısı en azından bilgelere açıktır. Küçük Mehmet bu konuklardan duyduklarına, evlerinin haremindeki kadınlarla köle ve uşakların anlattıkları da eklenince daha okula bile başlamadan meraklı bir çocuk olur. Riyat adlı Acem köle Arapça, Farsça; Papulos Rumca, dükkanlarının katibi Luigi ise İtalyanca, matematik, coğrafya öğretir. Babasının kendisine oyun arkadaşı olsun diye satın aldığı küçük Macar çocuk Güry (Ali) ise Macarcaya ilgi duymasına nedendir. Konakta Altın Ahmet dışında herkesi kırbaçlayabilen bir de Hasan vardır. Mehmet kölesi Ali'yle kendisini bu sevmediği sözde terbiyeciden sakınmağa çalışır.

Her konuda meraklı Mehmet, Riyat ve Papulos'u atlatarak yanında Ali olduğu halde limana iner. Şık giysileri, zümrütlü hançeri, kölesi bir korsanın gözünden kaçmaz. Çocukları kandırıp önce bir sandala alır, sonra da büyük gemiye götürüp kapatır. Mehmet'in yüzüğü çıkartılıp babasına götürülerek beş yüz altın istenir. Oğlu kadar parayı da seven baba, altınları ödemek yerine kudretli kardeşi Resul Mustafa Paşaya koşar. Paşanın leventleri bir gün içinde adaların arkasına gizlenmiş gemideki çocukları bulup kurtarır. Korsanlar küreğe koşulur.

Bir süre sonra Resul Mustafa Paşa Moldova seferi için Edirne'de ordugah kurar. Altın Ahmet iki oğlunu yanına alarak kardeşini uğurlamaya gider. Mehmet'in bu İstanbul dışına ilk çıkışıdır. Edirne'de gördüğü pek çok şey arasında Haçtan yeni dönmüş Molla Lütfi'ye şaşar. Bu yoksul görünüşlü adamı amcasının niçin otağında sağ yanına oturttuğu konusu aklına takılır. Babasının "Bilginlere, bilgelere duyulan saygıdan" yollu açıklamasını duyunca çocuk da Çelebi olmaya karar verir. Molla Lütfi yalnız bilgili değil, sezgisi de olan adamdır. Çocukları farkedince onlarla ilgilenir. Altın Ahmet'in küçük oğlu Seyfi'nin babasının işine devam edeceğini; çünkü el becerisi bulunduğunu söyler. Sonra elini Mehmet'in başına koy: "Bakışın anlamlı; duruşun kararlı; arzun ise gezmek, görmek. Gez; gör; öğren. Ancak dilek ışığını kötü arzular karartmasın. Yiğit ol; ama iyisi. Akıllı ol; ama ukala değil. Seni kudsayarak Mehmet adına Evliyayı da ekliyorum, Çelebi olacaksın Evliyam."

Mehmet yirmi yaşına ulaştığında Altın Ahmet özel gemisine İstanbul'dan mal yükleyip onu da alarak Yafa'ya gider. Burada kervan oluşturup silahlı adamlar bulan tedbirli tüccar, Arap çöllerinde soygun için saldıran bedevilerin başını rehin alır. Hem ziyaret hem ticaret amaçlı vardıkları Kabe'de sesi çok güzel olan Evliya Ezan, Kur'an ve ilahiler okur. Binlerce hacı kendisini coşkuyla dinler. Mekke kadısı, "güzel sesi için" olduğunu vurgulayarak yüzüğünü ve turbanındaki elmaslı süsü verir. Dönüşte tüccar hacıların iyilikleri altında ezilen bedevi şeyhi onları ısrarla vahasında konuk eder. Vahada geceleri türküler söyleyen Evliya, kendisini dinlemek için çadırından çıkan kadınlar arasında gördüğü şeyhin güzel kızına tutulur. Altın Ahmet oğlunu mutlu etmek ister. Ancak kız beşik kertmesi nişanlı olduğundan ne teklifte bulunduysa kabul görmez. Biraz buruk, Yafa'da bekleyen gemileriyle İstanbul'a yelken açarlar.

Baba oğul Haçtan, amca Resul Mustafa Paşa seferden başkente dönmüşlerdir. Paşa yeğenini Divan katipleri arasına aldırır. Bir cuma günü - tam da müezzin yokken - Sultan İbrahim Beyazıt camiine gider. Evliya Çelebi fırsatı kaçırmaz, müezzinin görevini çok daha özenle yerine getirir. Namazdan sonra da padişah onu tanımak isteyince sarayın kapıları açılmış olur. Genç müezzin yeni ortamı eğlenceli bulup mutlanır; ancak amcası, "Sultanın lütfu gibi öfkesi de vardır; ilerde güzel sesin hoşuna gitmeyebilir. Yakında Macaristana bir elçilik heyeti gidiyor, sen de katıl!" önerisinde bulununca içindeki gezme ateşini tutuşturup yollara düşürmüş olur. Varad'ın fethi, Budin ziyareti ardından elçi olarak Macar beyi Zerrinoğlu'nun katına gider.

Macaristan'da Türkler'in elindeki kalelerin denetimi gibi geçici görevler de yapan Evliya Çelebi'ye Egri komutanı paşa yıllık üç bin akçe geliri olan bir timarı hediye verir. Yanından ayırmadığı kölesi Ali ve bir kaç arkadaşıyla Nadásdy-oğlu adlı Macar beyinin tutsağı olurlar. Tutsaklardan yalnız Çelebi salınarak beş yüz altın, birkaç, at ve bir yığın başka şey bulup dönmezse adamlarının öldürüleceği söylenir. Işin şakası olmadığını bilen Çelebi, istenenleri kısa sürede bularak arkadaşlarını kurtarır. Dönüş yolunda Estergon'a gitmek üzere arkadaşlarını bırakır. Yalnız küçük köpeğiyle yayan yapıldak bir durumdayken yoluna çıkan bir Macar süvarisi yeniden tutsak

almak ister. Köpeğin beklenilmez saldırısıyla atından düşen adamdan kaçan gezgin, yakındaki bir Macar köyünde karşısına ilk çıkan eve sığınır.

Yardıma muhtaç konuğun tehlikesizliğini gören ana kız, arkasından gelip Evliyayı arayan askere "görmediklerini" söyleyerek onu saklayıp bakarlar. Haftalarca hasta yatıp bu evde bakılan gezgin, iyileşip gideceğine yakın, çevrisini aşağıda verdiğimiz Üç Lale başlıklı on sekizinci bölümdeki gibi davranır ve konuşur.

Üç Lale

Bir ardıç kuşu gelip ağaca konduktan sonra, gırtlağının tüm gücüyle evreni övermişcesine öttü. Elma dallarının ucundaki küçük tomurcuklar patladı. Dere kenarlarına zümrüt yeşili çimenin örtüsü serildi. Daha tam yakmayan solgun güneş, bir ara bulutların arkasına gizlendi. Kış uzaklaşırken, bahar zafer kazanırcasına onun yerini alıyor, Vértes tarafından eriyen karların suyu dere oluşturuyordu.

Gavurların Mart dedikleri Recep ayıydı. Tuna'da Komárom kalesi komutanının küçük savaş gemileri göründü. Mavi örtüsü gümüş düğmeli bir köylü arabası, yolda zangırdayarak Pozson ya da Viyana'ya yolcu götürüyordu. Evin arkasında, gelip geçenlerin göremedikleri küçük bahçede uzandım. Ev sahibelerim güneş ışınları yüzümü yakmasın diye, gölgeye üç ayaklı alçak bir sandalye koymuşlardı. Halıları yoktu ki, bağdaş kurarak oturup hayale dalaydım. İyice zayıflamıştım, güçsüzlüğüm şimdi daha da belirgindi.

Artık mavi gözlü sarışın kız, o kar fırtınalı kaygılı gündekinden bile daha hoştu. Ancak bu iyi insanların evini buluşum, acaba kederli bir gün sayılabilir miydi? Ágota bana bahar güneşi gibi gülümsedi.

- Türk konuk Evliya, uzun süredir hastaydın.

Güvercinlerin minnetiyle ona baktım.

- Eğer Macar atlı kovaladığı zaman, Tanrı yardım edip buraya göndermeseydi, doğru söylüyorum yok olup gitmiştim. Sözle teşekkür edemiyorum. Şarkı söylesem ona da gücüm yok.

- Sen şarkı söylemeyi bilir misin?

- Sesim güzel, Tanrı güç verirse söylerim. Duygularım coşarsa belki yine terennüm ederim.

- Konusu ne?

- Yüzünün solgunluğu, alnının parıltısı, saçının ipekliliği, dudaklarının kıvrımları, ruhunun güzelliği, gülümseyişinin baharı...

- Papaz gibi güzel konuşuyorsun.

- Biraz öyle de sayılırım. Yüksek minare şerefelerinden insanları ibadete çağırırım. Şimdi Budin'in en yüksek kulesine gidebilsem sana ezan okurdum.

- Şarkı söylemen gerekmez, yalnız konuş:

Yavaşça mırıldandım:

Şakıyan kuş, bülbül;
Sevmeyi kelebekten öğren;
Ateşlerle yanar, tükenir;
Yakınması ağlaması duyulmaz.
Aralıksız birlikteyim sevdiğimle,
Birlikteyim hep, sanki güneşe bağlı gölge.
Yine o önümde kaçar, kaçar;
Sanki o önde güneş, ben ardınca gölge.
Çok bahar gelir, sonbaharlar geçer;
Parkı bahçeyi ben, ıraklardan düşlerim.
Gözüm çiğden ıslanmış,
Gizli tasamı paylaşan, yalnızca gölge.

Mavi gözlü sarışın kız Ágota'nın meyva ağacının kurumuş yapraklarını yolan eli durdu. İki küçük ayağını biraz öteye çekti.

- Bu şiir çok güzel, benim söylemesini bildiğim gibi güzel. Bana mı, yalnız bana mı söyledin?

- Sana söyledim, yalnız sana.

- Peki, artık gidiyor musun?

- Evet, artık gidiyorum, gel benimle.

- Nereye?

- İstanbul'a. Seni zengin hanım kılıp, ayak basacağın yerlere çiçek serpeyim.

- Ben bunu nasıl yaparım? Anamı burada bırakıp Türk olamam. Bizim burada bir adamın bir hanımı, sizin orada çok eşlilik var. Bayım Evliya, senden ne denli hoşlansam da haremine girmeye niyetim yok. Eğer beni seviyorsan, sen burada kal.

- Ben burada, Macaristanda nasıl kalırım? Osmanlılık inancımı bırakamam. Malım, param, babam, anam, kardeşim haşmetli padişahın ülkesinde.

- İşte görüyorsun, birbirimizin olamayız.

İç çekerek doğruldum. Yaşlı kadının iyileştirici sargılar sardığı ayak bileğime zaman zaman canıma işleyen bir sancı saplanıyor; arada bir de öksürüyordum. Ancak artık yola çıkmam gerekiyordu; zayıf ve kararsız bu ayakla bile olsa. Çünkü Marmara denizi kıyılarını iyice özledim. Estergon'da dinlenir, Budin'de paşadan at rica eder, yaz ortasında da İstanbul'a eve varırım.

- Gelirsen sana denizi gösteririm, Boğaziçini, Altın-Boynuz körfezini, Lale, nergis, yasemin, karanfil, zambak ve güllerle süslü bahçeleri. İstanbul'da bülbül bile daha güzel öter.

- Kuş, bizim tarla kuşlarımızdan farklı ötemez. Çiçek Tuna kıyılarında da renk renk. Burada kal, seni sevdim.

- Seviyorum seni, götüreyim.

O gelmedi, ben kalmadım. Kısmetimiz bizi ayrı yollara çekiyordu.

Kıvrımlanarak uzaktan bir duman yükseldi, bir şey alevlendi. Çok geçmeden yolda köpük saçan atlarıyla elli sipahi, dörtnal geri gitti.

- Görüyorsun, dedi genç kız Ágota - gözünde korku vardı- Szöny'de bir yerleri şimdi yakıp yıktılar; ama sizinkileri değil. Estergon beyi halkı ateşle terbiye ediyor; bir başka sefere bize de sıra gelir.

- Öyleyse benimle gel!

- Burada doğdum, ölüm on kez tehdit etse bile...

- Sizin kadınlarınız böyle cesur mu?

- Böyledirler, Evliyam.

Güneş ışınlarını etkili saçıyordu. Köpeğim Kormoş bile gölgeye çekildi. Eve girip çantamdaki üç lale soğanını çıkardım.

-Bunları Egri'deki bahçemden getirdim. Nadasdy- oğluna verecektim; o evinde bulunmadığından çantamda kaldı. Tanrı böyle istemiş olmalı. Lütfen bu laleleri kabul et ve bahçene dik. Çiçeğe büründükleri zaman beni düşün. Çiçekleri sanki turbana benzer, adları da Farsçada bu anlamdadır.

- Birlikte dikelim - dedi kız.

Üç gül çotuğunun yanına üç küçük çukur eştik, soğanları içlerine tıkıp üzerlerini örttük.

- Bunu mutluluk çiçeği olarak gör, dedim. Bir de masalı var, dinle!

Bir zamanlar; iyilik perileri lalenin turbanımsı tepeliğine talihi ve mutluluğu gizlemişler. Bunu bilen insanlar çiçeğin kadehe benzer bu ağzını açmaya çalışmışlarsa da beceremezmişler. Sıkı sıkıya kapanan çiçeğe ne güzel söz, ne yalvarma, ne bağırış, ne kızgınlık etki etmemiş. Azametli yeşil çayırlar ortasında allanıp sallanarak sırrını kendisine saklamış. Krallar, kraliçeler, dilenciler, rakkaseler, yaşlılar, gençler, zarif atlılar, zayıflar, güçlüler; hatta lütufkar hacılar gelmişlerse dahi talih ve mutluluğun kadehi açılmamış. Sonuçta tüm dünya önünde mutluluğun açılacağından umudu kesmiş. Yalnız bir kere ne olmuşsa olmuş, zavallı dul kadının biri, elini tutup getirdiği küçük çocuğuyla çayırda geziyormuş. Uzaktan eşsiz güzellikte bir goncanın kendisine gülümsediğini görmekle birlikte ona yaklaşmayı düşünmemiş, çünkü lalenin soğuk inatçılığıyla karşılaşacağı gerçeğini biliyormuş. Nasılsa sonunda yine mutsuzlukla iç çekeceğine inandığı halde, mutluluğun çiçeğin neresinde saklı olabileceğini merak ederek gururlu laleye yavaşça yaklaşmış. Bu sırada çocuk da göz kamaştırıcı turban çiçeğini görmüş. Sevincinden çığlık çığlığa elini annesinden kurtarıp çiçeğe koşmuş. Mucizeyi gör ki, daha çiçeğe ilişmesi bile gerekmeden lalenin kadehi kendiliğinden yarılıvermiş. Ne rica, ne tehdit, ne güç gösterisi, ne yalvarma gizliliğin gücünü aşmayı beceremezken masum bir çocuğun gülücükleri, mutluluğu kapatıldığı hapisaneden dışarı koyvermiş. İşte o günden beri çocuk mutluymuş.

- Bu masal çok güzel. Hayale dalmış Ágota kız;
- Türk beyi Evliya - artık çocuk değilim- Dilerim, yaşam ırmağının kıyıları mutluluk çiçekleriyle bezenir.
- Senin mutluluğunun çiçekleri de göğe erişsin.

Ey bunu okuyacak müminler. İnanın ki ben Macaristanın mutsuz bir tepesindeki bu evde mutluydum. Oysa Ágota kız ve annesi yoksuldular. Küçücük topraklarını bir tek inekle sürüyor, çalışkan elleri dinlenmek bilmiyordu. Para ya da kanla mutluluk alınamayacağını burada anladım. Zorla ellerine sıkıştırmak istediğim otuz altını asla almadılar.

- Bizi incitme Evliya bey, başlangıçta merhametden, zaman geçince sevgiden yardım ettik, para için değil.
- Çekinmeden alın, yurdumda binlercesi var.
- On binlerce olsun. İnsanlığın için sevip insanlık için yardım ettik. Bizden bunu bilerek uzaklaş. Eğer birinin sana ihtiyacı olursa geçmişi düşün, bu evi an ve bu yapmak istediğinden pişmanlık duy.

Çayırın ipeği yeşerip tomurcuklar mutlulukla patlarken, ben o küçük evi yüreğimdeki üzüntüyle bırakarak yeniden yollara düştüm.

- Tanrıya emanet ol! Kızın saçını okşayıp yaşlı kadını kucakladım.
- Benim için yaptıklarınızı unutmayacağım.
- Tanrı yardımcın olsun, Türk bey! Dedi kız ve yine sordu:
- Acaba ilerde seni yine görür müyüm?
- Yollarda başa gelecekler bilinmez- karşılığını verdim- Tanrı bilir, eğer o isterse buluşuruz. Gel kormoş!

Küçük kara yumak yanımda havladı. Estergon'a değil, Buda'ya doğru acele yola çıktım. Çünkü Belgrad'a değin Paşanın bahar gemisiyle gitmek istiyordum. Artık eskisi gibi ata binecek gücüm yoktu.

Geriye bakmak istemedim. Böylesi daha iyiydi.

Evliya Çelebinin ağzından anlatılan hikayelerden "Boğaziçi gezgini geri dönüyor" başlıklısında, onun hasret giderişinin ardından İstanbulun tasviri, Sultan ve Sadrazamın kabulü vb. konularına değiniliyor. Özellikle Köprülü Mehmet Paşa, gezginden gördüğü yerlerin ahvalini öğrenmek istiyor. Evliya Macaristan ve Macarlardan sözettikçe arada "zavallı Macaristan, Zavallı Engüristan!" demek durumunda kalıyor. Bunlar vezirin hoşuna gitmediği için, Rodos adasına sürüyor. Rodos sürgünü bir süre sonra adada sıkılıyor. Anılarını yazmak istemesi Vali Paşanın öfkesini çekiyor. "kitap istersen Kuran yeter" diyerek yazmasını engelliyor. Çelebi, Rodostan nereye sıçrayabileceğini düşünürken İzmir asıllı yaşlı bir bilge Rum'la dost oluyor. Bu adamın halı tüccarı oğlunun gemisiyle Malta'ya kaçıyor. Burada aktarma yaptığı Venedik gemisinden Zara'da inip Macaristan'a ulaşıyor.

"Yeniden Macaristan, Yollar güvenlidir" kitabın son iki bölümüdür. Çelebi ilkin azat ettiği eski kölesini bulur. Ali György kendisine ev yapmış, evlenmiş bir de oğlu olmuştur. Birlikte Ágota'nın köyüne giderler. Ágota da gezginimizi beklemektedir, kızı alır Eğer / Eğri / kalesinin eteğindeki timarına yerleşir. "Artık mutluluk benim de hakkım" diyen Evliya; burada yarı Türk, yarı Macar tarzı bir yaşam tutturur. Evinde masa sandalye vardır; ama o rahat etmek istediğinde , bağdaş kurup oturmayı yeğliyor.

Zaman zaman kitabının eski ciltlerini karıştıran Evliya, kendisine "Bunları ben mi yaptım?" diye soruyor. " Hançerle cirit oynayan küçük, korsanların pençesinden kurtulan zengin İstanbullu çocuk, hocaların hocası Hicaz'a gidip gelmiş hacı ben miydim? Gavur atlılarını kovalayıp başlarını mızrak ucuna takan, öfkeli Macar süvarilerinin önünden köpükler saçan atıyla kaçan ben miydim? Zerrinoğlunun konuğu, Léopold krala meyva sunup iltifatını alan ben miydim? Varad kuşatması destanının müterennimi, Uyvar kalesinin başimamı, Buda paşasının arkadaşı, Ali György kölenin efendisi, Nadasdy- oğlunun tutsağı, sadrazamın sürdüğü, altınlar çınlatmışken açlıkla acı çeken ben miydim?..."

Szombathy Viktor, romanı bitirirken Evliya Çelebiyi biraz daha uzun yaşatıp Macaristanın yüz kırk sekiz yıl süren Türk egemenliğinden kurtulduğu günleri gösteriyor. Egri yöresinde Macaristandan ayrılmayan sekiz yüz Türk, kundura çivilemek, bağ budamak, taş taşımak, kaftan dikmek, tütün işlemek gibi işler yaparak Macarlarla kaynaşıp yaşamaktadır. Evliya da toprağını Hollo Dénes adlı kişiyle paylaşarak orada kalır; çünkü oğulları Macardır.

***

Almanca Nasreddin Hoca Kitapları

MUSTAFA DUMAN

Nasreddin Hoca fıkraları ilk kez, 1837 yılında, İstanbul'da kitap halinde basılmıştır.[1] Bu baskı daha sonra İstanbul ve Mısır-Bulak baskılarının kaynağı olmuştur. 1853 yılından sonra yapılan 40'a yakın taşbaskısı Nasreddin Hoca fıkraları kitaplarının kaynağı da bu kitaptır.[2] Nasreddin Hoca fıkraları 1847 yılından itibaren batı dillerine çevrilip kitap halinde yayımlanmıya başlanmıştır. Bu kitapların bir kısmının kaynağı da 1837 tarihli İstanbul baskısı veya daha sonra yapılan hemen hemen ilkinin aynı olan baskılardır.

Wilhelm von Camerloher ve Dr. W. Prelog 1837 tarihli İstanbul baskısından Almancaya çevirdikleri 126 Nasreddin Hoca fıkrasını 1857 yılında kitap halinde yayınlamışlardır. Kitabın önsözü 1855 tarihini taşımaktadır. *Meister Nasreddin's Schwänke und Räuber und Richter* adlı bu kitabı zamanla diğerleri izledi ve günümüze kadar Almanca bir hayli Nasreddin Hoca fıkraları kitabı yayımlandı. Bu kitapları, bilinen yayın tarihlerine göre, kısaca tanıtıyoruz. Yayın tarihi bilinmeyenleri ise tahminen uygun bir yere yerleştirdik.

1 *Meister Nasreddin's Schwänke und Räuber und Richter*, Wilhelm von Camerloher, Dr. W. Prelog, Triest, 1857.

2 *Nasreddin Chodja*, Murat Efendi [Franz von Werner], Oldenburg, 1878, 114 s. Sırp asıllı Franz von Werner tarafından Murat Efendi takma adıyla yayınlanan kitap 4 baskı yapmıştır.

3 *Die Schwänke des Nasreddin und Buadem*, Mehmet Tevfik, Çev: Dr. E. Müllendorf, Reclam-Universal Bibliotek Nr. 2735, Leipzig, 1890. Bu kitapta Çaylak Tevfik olarak tanınan Mehmet Tevfik'in 1883 yılında yayınlanan *Letaif-i Nasreddin* ve *Bu Adam* adlı kitaplarından Almancaya çevrilen fıkralar yer alıyor.

4 *Nasreddin Khojas Schwänke und Streiche*, Ali Nuri, Resimler: Arthur Sjögren ve Beldus Andersen,Breslau, 1904, 234 s. Bu kitap 1932 yılında İstanbul'da, Kanaat Kitabevi tarafından tekrar basılmıştır.[3]

5 *Der Hodscha Nasreddin* 2 cilt, Albert Wesselski, Weimar, 1911, 336 266 s. Bu kitapta o tarihe kadar batılı kaynaklarda yayınlanan Nasreddin Hoca fıkralarını ve Balkan Ülkelerinden derlenen fıkraları bütün varyantları ile buluyoruz. Toplam 550 fıkra yer alıyor kitapta.Nasreddin Hoca konusunda günümüze kadar henüz aşılmamış bir araştırma ve derleme.[4]

6 *Nasreddin Der Schelm*, Hermann Siegfried Rehm, Berlin, 1916, 114 s. Kitapta yazılı ve sözlü kaynaklardan derlenmiş 56 ta-

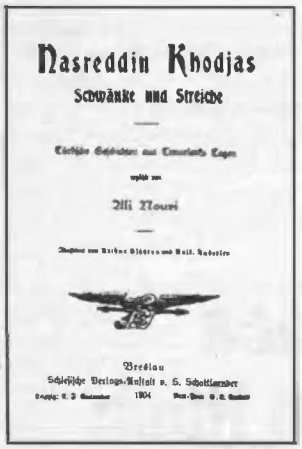

Jön Türkler'den Ali Nuri'nin 1904 yılında Breslau'da basılan Almanca Nasreddin Hoca fıkraları kitabı

Otto Spies'in Nasreddin Hoca'sı 1928 yılında Berlin'de yayınlandı.

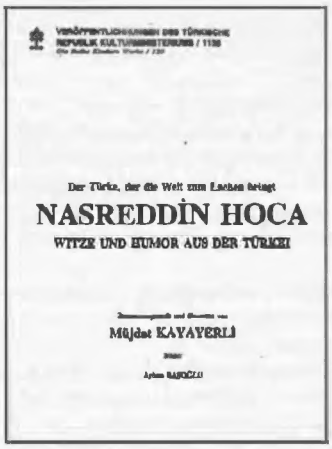

1990 yılında Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanan Almanca Nasreddin Hoca Kitabı

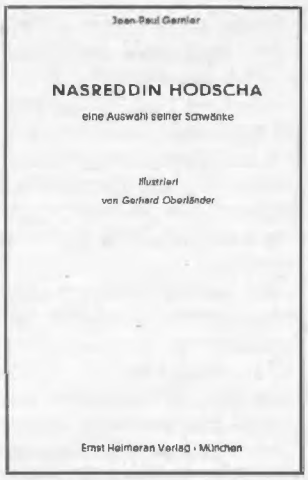

1965 yılında, Münih'te yayınlanan Almanca Nasreddin Hoca Kitabı.

ne Nasreddin Hoca fıkrası yer alıyor. Kitabın ikinci baskısı Leipzig'te, 1916 yılında yapıldı. 159 s. ve resimlidir.[5]

7 *Hodscha Nasreddin ein Türkischer Eulenspiegel*, Otto Spies, Berlin, [1928], 60 s. Kitabın önsözünde Nasreddin Hoca, Almanların efsanevi mizah kahramanları Till Eulenspiegel ile karşılaştırılıyor. Hoca'nın tarihsel kişiliği inceleniyor. Fıkralar Otto Spies tarafından Türkçe'den Almancaya çevrilmiş.[6]

8 *Ein Heiliger der kein Heiliger war, Schwänke aus dem Leben Chodscha Nasreddin*, G. Hetzel, Postdam, 1931.

9 *Schwänke des Hodscha Nasreddin*, mit Holzsticken von Wild fried Blecher, Frankfurt, 1964, 56 s.

10 *Nasreddin Hodscha, Eine Auswahl seiner Schwänke*, Jean-Paul Garnier, Fransızcadan Almancaya çeviren: Olga Taxis-Bordogna, Heimeran Verlag, München, 1965, 80 s. Kitapta Jean-Paul Garnier'in Paris'te yayınlanan kitabından Almancaya çevrilen 70 tane Nasreddin Hoca fıkrası veriliyor.[7]

11 *Das Wort des Esels*, Orhan Veli Kanık, Almancaya çeviren: Yüksel Pazarkaya, Ararat Verlag, Berlin, 54 s. Kitap 1981 ve 1982 yıllarında 2. ve 3. baskı olarak tekrar yayınlanmıştır. Kitapta fıkralar Türkçe ve Almanca olarak ve şiir halinde veriliyor.[8]

12 *202 Witze von Nasreddin Hodja*, Minyatür Yayınları, İstanbul, 1982?, 160 s.

13 *Der Türke, der die Welt zum Lachen bringt: Nasreddin Hoca*, Müjdat Kayayerli, Resimler: Ayhan Başoğlu, Keskin Kolor-İstanbul, 1984, 98 s. Kitabın 2. baskısı 1990 yılında, Kültür Bakanlığı yayını olarak 5000 adet basılmıştır.

14 *Nasreddin Hodscha, der türkische Till Eulenspiegel*, Jean-Paul Garnier, Fransızcadan Almancaya çeviren: Olga Taxis-Bordogna, Pendo Verlag, Zürich, 1984,120 s. 10 no. ile verilen kitabın adı değiştirilen ikinci baskısıdır.

15 *Unbelehrbar ist der Esel (Eşekler Tersine Gider)*, Dieter Glade, Necati Duman, Cemal Ergül, Alman Kültür Merkezi Yayını, İstanbul, 1985, 118 s. Kitabın 2. ve 3. baskıları Türkçe ve Almanca ve manzum olarak veriliyor.

16 *Der Türke, der die Welt zum Lachen bringt: Nasreddin Hodscha*, Mehmet Ali Birant, Ant Yayınları, İstanbul, 1988., 142 s. Bu kitap aynı zamanda Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Arapça olarak yayınlanmıştır.

17 *Nasreddin Hodscha, wer den Duft des Essens verkauft*, Schwänke und Anektoden des türkische Eulenspiegel, Aus dem Türkischen übersetzt von Herbert Melzig, Rowohlt Verlag, Reinbeck bei Hamburg, 1988, 190 s. Kitabın 1. baskısı 1974 yılında, Berlin'de, Rütten und Loening Verlag tarafından yapılmıştır.

18 *Unser Hodscha Nasreddin*, Aus dem Türkischen überstezt von H. Achmed Schmiede, Veröfentlichungen der türkischen Stiftung für religiöse Angelegenheiten, İllustrationen: Mustafa Delioğlu, Ankara, 1990, 144 s. resimli. Bu kitap 1987 yılında, İstanbul'da Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı tarafından Türkçe olarak yayınlanmıştır. 168 sayfalık kitap tamamen renkli resimlerle süslenmiş ve *Nasreddin Hoca* adıyla, 82 fıkrayı içeren şekilde hazırlanmıştı. Yazar adı verilmiyordu. Almanca çeviride ise aynı resimler siyah-beyaz olarak yer alıyordu. 82 fıkranın 75 tanesi Almancaya çevrilmişti.

Yukarıdaki künyelerden de anlaşılacağı gibi Nasreddin Hoca fıkraları Almanca konuşan halklar arasında da sevilerek okunmuş ve anlatılmıştır. Kitap halinde çok sayıda basılmıştır. Bu yazımızda Almanca Nasreddin Hoca kitaplarını kısaca ve topluca tanıtmak istedik. Her ne kadar Almanlar Nasreddin Hoca'yı tanıtırken "Türk Eulenspiegel'i" diyorlarsa da Nasreddin Hoca dünya ölçüsünde Eulenspiegel'i çok gerilerde bırakmış, ondan fazla tanınmış ve sevilmiştir. Bu nedenle Almanların efsanevi mizah kahramanı Till Eulenspiegel'e "Almanların Nasreddin Hocası" demek daha uygun olur.[9]

1 *Letaif*, Darüt-Tıbaatül-Amire, İstanbul, 1837.

2 Taşbaskısı Nasreddin Hoca kitapları için bkz: Mustafa Duman, "Taşbaskısı Nasreddin Hoca Kitapları", *Tarih ve Toplum*, Sayı 73, s. 53-55.

3 Bu kitabın geniş tanıtımı için bkz: "Almancada Nasreddin Hoca", *Türk Folkloru-Belleten 1987/1-2*, İstanbul, 1988, s.157-159.

4 Bu kitabın tanıtımı için bkz: Mustafa Duman A.g.y. s.159-162; Mustafa Duman, "Nasreddin Hoca Konusunda Bir Kaynak Kitap", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 58, s. 62-63.

5 Bu kitabın tanıtımı için bkz: Mustafa Duman , "Almancada Nasreddin Hoca", *Türk Folkloru-Belleten 1987/1-2*, s.163-166; Mustafa Duman, Nasreddin Hoca Almanya'da", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 49, s.60-61.

6 Bu kitabın tanıtımı için bkz: Mustafa Duman, "Almancada Nasreddin Hoca", *Türk Folkloru-Belleten 1987/1-2*, s.166-168.

7 Jean-Paul Garnier, *Nasreddin Hodja et ses Histoires Turques*, Réne Julliard, Paris, 1958, 185.

8 Bu kitabın tanıtımı için bkz: Mustafa Duman, "Nasreddin Hoca Almancada", *Cumhuriyet Kitap*, Sayı: 15, s.3

9 Till Eulenspiegel için bkz: "Mustafa Duman, "Till Eulenspiegel'den Nasreddin Hoca'ya", *Tarih ve Toplum*, Sayı:70, s.63-64.

LAUNCH OF
THE
IMPERIAL OTTOMAN
CRUISER
"ABDUL HAMID"

BY HER EXCELLENCY
THE
Turkish Ambassadress.

ELSWICK SHIPYARD
SEPTEMBER 25TH, 1903.

İngiltere'de yaptırılan Hamidiye kruvazörünün ve Ertuğrul yatının Türk Sefiresi tarafından (herhalde, şampanya patlatılarak) Denize İndirilme Törenlerinin Davetiyeleri.

IMPERIAL OTTOMAN
CRUISER
"ABDUL HAMID."

BUILT BY . . .
SIR W. G. ARMSTRONG, WHITWORTH & CO., LTD.,
NEWCASTLE-ON-TYNE.

PRINCIPAL DIMENSIONS.		ARMAMENT.	
Length	340ft. 0ins.	2	6.in. Quick Firing Guns
Breadth	47ft. 6ins.	8	4·7.in. " " "
Depth	30ft. 0ins.	6	3.Pdr. " " "
Draft	16ft. 9ins.	8	1.Pdr. " " "
Displacement in Tons ...	3,830.	2	Torpedo Tubes.

Elswick Tezgâhları 25 Eylül 1903

H. I. M. THE SULTAN'S . .

TWIN-SCREW STEAM YACHT

"ERTHOGROUL,"

BUILT BY

Sir W. G. ARMSTRONG, WHITWORTH & Co., Limited,
Newcastle-on-Tyne.

Principal Dimensions:

	Ft.	In.		Ft.	In.
Length (between Perpendiculars) .	260	0	Depth, Moulded	15	0
Breadth, Moulded . . .	27	6	Draft, Mean	10	0

Displacement: 900 Tons.

Armament:

8 3-Pdr. Quick-Firing Guns.

Elswick Tezgâhları 30 Aralık 1903